

איזה מין מרחב?

תכנון מרחבי מנקודת מבט מגדרית

אסופת מאמרים מתוך סדרת מפגשים של

עמותת בִּמְקוֹם - מתכננים למען זכויות תכנון

מכון ון-ליר בירושלים

קרן היינריך בל

שנערכה במכון ון-ליר בירושלים

מאוקטובר 2004 עד פברואר 2005

ירושלים 2006

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)
مخططون من أجل حقوق التخطيط
Planners for Planning Rights

איזה מין מרחב?

תכנון מרחבי מנקודת מבט מגדרית

أي نوع مكان؟

سياسة التخطيط من وجهة نظر جنوسية

Where Planning Meets Gender: Planning Policy from a Gender Perspective

עריכה: אסתר סיוון וטובי פנסטר
עריכת לשון: ענת פדן
עיצוב, עימוד והפקה: נעמה שחר

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
רח' עזה 36, ירושלים 92382
טלפון 02-5669655 פקס: 02-5660551
e-mail: bimkom@bimkom.org
<http://www.bimkom.org>

רשימת משתתפים

(לפי סדר א-ב)

ענת ברקאי-נבו, מתכננת ערים, לשעבר רכזת פעילות חינוכית - במקום

ד"ר יעקב גארב, אוניברסיטת בן-גוריון

שולי הרטמן, אנתרופולוגית, רכזת פעילות ציבורית וחינוכית - במקום

רמי זיו, מהנדס העיר מודיעין-מכבים-רעות

עו"ד קלריס חרבון, התכנית לסיוע משפטי קהילתי ביפו (פרייס-ברודי),

אוניברסיטת תל-אביב

כאוכב יוניס, מנכ"ל "דאר אל-טפל אל-ערבי", ערערה

פרופ' מרטינה לאו, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת דרמשטט, גרמניה

נוחא מוסלח, עיתונאית, כפר עקב

לובנה מצראווה, פעילת זכויות אדם

ליה נירגד, פעילה ב"מחסום Watch", מחברת הספר "חורף בקלנדיה"

ד"ר טובי פנסטר, החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב; במקום

ד"ר אורית קמיר, האוניברסיטה העברית; המרכז הישראלי לכבוד האדם

סיגל רוזן, רכזת תקשורת, "מוקד סיוע לעובדים זרים"

ד"ר עמליה רימלט, מתכננת ערים

פרופ' יוסף שלהב, המחלקה לגאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן

עאידה ת'ומא-סולימאן, מנכ"ל עמותת "נשים נגד אלימות"

צוות היגוי, ייעוץ וארגון הכנס:

במקום

אסתר סיוון
ענת ברקאי
טובי פנסטר

מכון ון-ליר

שולמית לרון

קרן היינריך בל

יוליה שרפ

תוכן העניינים

7 פתח דבר

הקדמה

מגדר ותכנון - השפעותיהם של הבדלים מגדריים על תכנון והתוויית מדיניות
9 ד"ר טובי פנסטר

היבטים עיוניים

מגדר, נייודות ומה שביניהם: תאוריה ודוגמאות מהשטח
25 ד"ר יעקב גארב
מרחב נשי וכבוד האישה: נקודת מבט פמיניסטית
41 ד"ר אורית קמיר
חומת ברלין: יחסי כוחות והיבטים מגדריים
49 פרופ' מרטינה לאו

היבטים מעשיים

כשלים בהטמעת צרכים מגדריים בניידות ובנגישות בתכנון מקומי בישראל:
המקרה של יקנעם עילית ודבוריה
61 ד"ר עמליה רימלט
שונות מגדרית כמרכיב בתכנון
80 רמי זיו
תכנון מרחבי ממבט נשי: מקרה פלורנטין וביר הדאג'
84 ענת ברקאי-נבו
תכנון אשכול גנים ביישוב ערערה
92 כאוכב יוניס
נשים חרדיות בין שני עולמות
96 פרופ' יוסף שלהב
משנה מקום - משנה מעמד: על מהגרות עבודה בישראל
והשינוי במעמדן החברתי
104 סיגל רוזן

חומה ומגדר - מדיניות של הפרדה

113שולי הרטמן

עדויות מהשטח

סיוע משפטי קהילתי

123עו"ד קלריס חרבון

נשים פלסטיניות במרחב הישראלי

126עאידה ת'ומא-סולימאן

מרחב, חומת הפרדה ומחסומים

130לובנה מצראווה

חומת ההפרדה מנקודת מבטה של האישה הפלסטינית

133נוחא מוסלח

האם תינוק ישן הוא מקרה הומניטרי?

136ליה נירגד

III..... **Abstract**

פתח דבר

חוברת זו הינה אסופת דברים מתוך סדרת מפגשים שעסקו בקשר שבין מגדר לתכנון. הסדרה נערכה בתמיכת קרן היינריך בל, ובחסות מכון ון-ליר. סדרת מפגשים זו ביקשה להציף את הנושא על היבטיו המגוונים, כפי שהם באים לידי ביטוי בעיקר בחיי היום-יום, וכפי שהשתקפו בעבודת **'במקום'**. מטבע הדברים, המפגשים, ההרצאות והאסופה לא הקיפו את מכלול השאלות והגישות התיאורטיות הקיימות בתחום זה. היה זה ניסיון לפתוח צוהר ראשוני לנושא שלא זכה עד כה למקום הראוי לו. אנו מקווים שבהמשך הדרך, תהיינה הזדמנויות לדון בהיבטים תיאורטיים ומעשיים נוספים, אשר לא נכללו באסופה זו.

מגדר ותכנון – השפעותיהם של הבדלים מגדריים על תכנון והתוויית מדיניות

ד"ר טובי פנסטר,

החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב; במקום

מאמר פתיחה

סדרת המפגשים **איזה מין מרחב? המדיניות התכנונית מנקודת מבט מגדרית** נהגתה במטרה להגדיר צרכים מגדריים בגיבוש מדיניות תכנונית אשר במהותה משפיעה על עיצוב מרחב חיי היום-יום של כל אחת ואחד מאתנו. מסיבה זו רצינו להבהיר מהי ומה חשיבותה ולשתף קהל רחב ככל האפשר בצורך להבינה. בהקדמה להרצאתי אסביר את כותרת העל של סדרת המפגשים, ודרכה אציג את המחקר האקדמי שישנו בנושאים הקשורים בהתוויית מדיניות תכנונית בכלל, ובהתוויית מדיניות מנקודת מבט מגדרית בפרט.

איזה מין מרחב?

מרחב (סביבת חיים) הוא מקום ההתרחשות של הפעולות היום-יומיות בחיינו. אנו חיים במרחב של בניין מגורינו, הרחובות שאנו גרים או עובדים בהם, השכונה, מרכז העיר והעיר שאנו חיים בה, וכן במרחבים קטנים יותר - אישיים, פרטיים, כגון דירותינו ובתינו. כל אלה מצטרפים למערכת מורכבת, גדולה, ציבורית של מרחב השכונה, העיר והמדינה, והשאלות הבסיסיות שבכוונתנו להעלות כאן הן:

☐ מה טיבו של המרחב שאנו גרים בו?

☐ באיזו מידה עיצוב המרחב מושפע מיסודות שונים ומבטא את צרכינו? איך באים צרכינו לידי ביטוי, אם אמנם באים לידי ביטוי, במרחב שאנו חיים בו, הן הפרטי - הבית, והן הציבורי - השכונה או העיר?

☐ מהם צרכינו? מי מגדיר אותם?

□ האם זהותנו המגדרית משנה את הגדרת צרכינו?

□ האם אנו מרגישים חלק ממרחב זה? האם נוח לנו בו? האם יש לנו תחושת שייכות? האם אנו מרגישים מחויבים למרחב חיים זה?

כותבי וכותבות המאמרים בחוברת זאת מנסים, כל אחד בשטחו, להתמודד עם השאלות הללו ולהציג מדיניות תכנונית קיימת או רצויה בתחומי החיים השונים הקשורים לתכנון ולניהול המרחב. לא בכדי שאלנו איזה **מין** מרחב? **מין** במובן של סוג, סיווג, סיווג למינים, לגברים ולנשים. השאלה המרכזית שנשאלה בסדרת המפגשים הייתה האם יש משמעות להבחנה זאת בין גברים לבין נשים בעיצוב מרחב חיי היום-יום שלנו. מן המילה **מין** משתמעת הבחנה ביולוגית בין המינים וסדרת המפגשים דנה בשאלה **איזה מין מרחב?** כלומר, איזה מרחב מתעצב ומשמש את המגדרים השונים. להבדיל מהמונח **מין** המבדיל בין גברים לנשים מבחינה ביולוגית, אנו נדון בהבחנה מגדרית. מגדר הוא ההבחנה החברתית-תרבותית בין התפקידים שממלאים גברים בחברה לבין תפקידי הנשים.² בסדרת המפגשים ביקשנו להדגיש את ההיבט המגדרי של המדיניות התכנונית, כלומר, אותם היבטים אשר מתייחסים לדפוסים החברתיים-תרבותיים בחיי נשים וגברים.

מדיניות תכנונית מהי?

מדיניות תכנונית מתווה ומעצבת את מרחב חיינו. המילה **מדיניות** רומזת שהתוויה מרחבית זאת חלה על המרחב הציבורי קרי - השכונה, העיר. ואולם למעשה מדיניות תכנונית מתווה גם את המרחב הפרטי - את הדירה או הבית שאנו חיים בו ובמעגל השני גם הבניין, הרחוב וכן הלאה. מדיניות תכנונית משפיעה באופן שונה על חיי היום-יום של נשים וגברים ונשאלת השאלה באיזה אופן משפיעה מדיניות תכנונית על נשים ובאיזה אופן היא משפיעה על גברים.

למעשה מדיניות תכנונית קובעת את הסביבה שאנו שוהים בה רוב שנות חיינו בתחומים האינטימיים והאישיים ביותר שלנו. למשל, מדיניות תכנונית יכולה להשפיע

1 להרחבה אפשר לקרוא ב:

T. Fenster, *The Global City and the Holy City: Narratives on Knowledge, Planning and Diversity*, Pearson, London, 2004.

2 להרחבה על נושא זה מומלץ הספר: יזרעאלי ואחרות, **מין, מגדר, פוליטיקה**, הוצאת קו אדום - הקיבוץ המאוחד, 1999

על מידת הרעש בחדר השינה שלנו, על האפשרות שיש לשכן להציץ לתוך חדר האורחים שלנו, על איכות האוויר שאנו נושמים, על הקרבה או המרחק למכולת ולירקן ועל המרחק שילדינו הולכים לגני ילדים ולבתי ספר. היות שחלוקת תפקידים בין נשים לבין גברים אופיינית לרוב התרבויות, מדיניות תכנונית משפיעה בדרך אחרת על חיי היום-יום של נשים ושל גברים.

מדיניות תכנונית היא כלי רב עצמה. מתווים אותה קובעי מדיניות, לעתים נבחרו ציבור, בהליכים דמוקרטיים. כמו כן מתווים אותה אנשי מקצוע - מתכנני ערים וגאוגרפים. אם מדיניות תכנונית כוחה רב כל כך בהתוויית חיי היום-יום שלנו, כיצד יודעים מתכננים וקובעי מדיניות איך להתוותה? מהם הקווים המנחים התוויית מדיניות תכנונית? מהי מטרתה? זאת אחת השאלות המרכזיות בתחום התכנון בסוף המאה ה-20 ובתחילת המאה ה-21.

התפתחות תפיסת התכנון ועיצוב המרחב - השיח בין הידע המקצועי לבין הידע המקומי

חוקרים ומתכננים רבים נתנו דעתם לתפקיד התכנון ולמקומו בעיצוב המרחב. אזכיר כי למעשה התכנון העירוני במתכונתו המודרנית החל באמצע המאה ה-18 באנגליה במטרה להתמודד עם מחלות מדבקות ותנאי תברואה גרועים שנוצרו בערים בעקבות הגירת עבודה שחוללה המהפכה התעשייתית. ההגירה ההמונית מהכפר אל העיר יצרה צפיפות גבוהה ביותר ובהעדר תנאי תברואה הולמים גרמה להתפרצות מחלות ולתמותה גבוהה. ראשיתו של התכנון העירוני, איפוא, במניעת בעיות סביבתיות הנובעות מצפיפות יתר בעיר. המניעה התבטאה בחשיבה מראש על פיזור של פונקציות במרחב בהתאם לתפרוסת האוכלוסייה באופן כזה שלא יתעוררו בו בעיות תברואה או צפיפות, וכן בתכנון הדרך להגשים מטרת מוגדרת במרחב.

זוהי למעשה אחת ההגדרות של תכנון מודרני: הליך חשיבה רציונלי המגדיר מראש מיקום פעילויות שונות כגון מגורים, תעסוקה, שטחים פתוחים ושטחי ציבור במרחב נתון באופן אופטימלי, כך שיענה על צרכים ועל מטרות שנקבעו מראש. מדיניות תכנונית היא בעצם תרגום חשיבה תכנונית לתקנות ולחוקים. נחזור לשאלות ששאלנו קודם: כיצד נקבעת מדיניות תכנונית? כיצד מתכננים? מי קובע באיזה מין מרחב אנחנו חיים?

כאמור, לשאלה אחרונה זאת יכולות להיות תשובות רבות. יש הטוענים שאת המרחב

מעצב ומתכנן בעל מקצוע, הלא הוא המתכנן, שבדומה לכל בעל מקצוע אחר עליו ללמוד שנים רבות במוסדות להשכלה גבוהה כדי לרכוש כלים טכניים ואמצעים אחרים על מנת לתכנן. כלומר, מעצב המרחב הוא בעל מקצוע (מתכנן), בדרך כלל גבר, וזאת בשל נגישותם של גברים בתרבויות שונות לידע ולדעת. על המתכנן להבין את צורכי האוכלוסייה שהוא מתכנן עבורה וגם לקבוע בסופו של דבר, תוך התחשבות רבה או מועטת בה, מה יהיו מטרות התכנית. מכאן שתכנית מבוססת בעיקר על מה שנקרא **ידע מקצועי**, או **ידע נרכש**. אכן, תפיסה זאת עמדה ביסוד מסורות התכנון שהתגבשו במאה ה-18 ונמשכות עד ימינו. אלה מסורות תכנון שניתן להגדירן כמייצגות הגישה המודרניסטית בתכנון ונובעות מהתפיסה שקדמה, מודרניזציה וטכנולוגיה הן מטרות-על שכל חברה אנושית שואפת להגשים. תפיסה זאת גם ראתה התפתחות אנושית כתהליך לינארי - מהמסורתי או הפרימיטיבי (כל מה שאיננו מערבי) למודרני (בעיקר למערבי). לפי התפיסה המודרניסטית אב-טיפוס של אזרח הוא גבר, צעיר, בריא, נשוי ואבי ילדיו, חילוני, משכיל, אירופי ולבן. תפיסה זאת הדירה כל מי שאינו כזה - נשים, ילדים, שחורים, אנשים בעלי מוגבלות פיזית, דתיים, שאינם אירופים וכיוצא באלה. ראיית עולם זאת הוותה למעשה בסיס אידאולוגי לכל התפיסות הקולוניאליסטיות של המערב החל מהמאה ה-15 והתבטאה בכל תהליך גילוי היבשות והקולוניאליזם בתקופה ההיא.

לפי תפיסה זאת, הרואה קו אחיד רצוף בהשתלשלות מן המסורתי למודרני, יש למחוק את הישן, השונה, הלא מערבי, האחר, וברור מה יהיו צורכי כל אוכלוסייה על פי האב-טיפוס שהוגדר לעיל. המתכנן המודרני יודע בדיוק מה משמעות תהליך זה ולפיכך הידע שלו מספק כדי לעצב את המרחב. אם כן, המתכנן המודרני תופס את האוכלוסייה כמקשה אחת שאין בה זהויות שונות: גיל, מגדר, אתניות, תרבות; ומציע לכולם פתרון אחד, על אף שלזהויות שונות יש צרכים שונים. בפועל מרחבים רבים בעולם המערבי וגם בישראל תוכננו על פי תפיסה זאת. הגישה הייתה שיש להטמיע את השונה בתוך **כור ההיתוך** המערבי, המודרני. כאמור, היא משלה בכיפה מן המאה ה-15 עד המאה ה-20, גם בארה"ב אחרי מלחמת העולם השנייה, ובישראל.

ישראל היא מדינה של מהגרים והתפיסה הבסיסית בה הייתה של מחיקת השונה והאחר. קודם כול מחיקת העבר הפלסטיני של המרחב על ידי ייהודו לאחר קום המדינה, ואחר כך מחיקת זהויות שאינן מערביות: של מזרחים, ערבים, ושל מהגרים הנקראים עולים חדשים שהגיעו עם מטען תרבותי שונה. אך יותר מכול היא התאמצה למחוק את הזהות המגדרית. בניגוד למיתוס על שוויון בין המינים בתקופת העליות ובגיוס

נשים לצבא (ונפנוף בראש ממשלה אישה), הייתה התעלמות מהבדלי ההשפעות של מדיניות, תכנון ופיתוח על נשים ועל גברים בשל תפקידיהם השונים בחברה. כל הקבוצות באוכלוסייה נדרשו דרך מדיניות תכנונית ליישר קו עם מה שנתפס כתכנון מודרני מערבי מתקדם, שהתבטא בין היתר במדיניות דיור, תעסוקה, ושירותים תרבותיים וחברתיים. אני רוצה להדגיש שתפיסה זאת איננה ישראלית בלעדית אלא מערבית בעיקרה. מדינת ישראל לא המציאה את האפליה המגדרית, היא העתיקה ושכללה אותה.

השינוי בתפיסה זאת בעולם החל בשנות ה-60' עת השתנה השיח הפוליטי חברתי תרבותי במערב מהגמוניה של המדינה בתחומי החיים השונים, לשיח המתחשב בזכויות אדם, ביחסים בין האזרח לבין המדינה ובמאבקים פוליטיים וחברתיים של קבוצות 'אחרות' נגד ההגמוניה המערבית הכוללנית. שיח זה השפיע גם על עולם התכנון. בקרב מתכננים וחוקרים נשמעו קולות שקראו לשבור את ההגמוניה של הידע המקצועי המערבי, ולראות בתרבות, בחברה ובמגדר חלק מזהות לגיטימית ובת-תוקף שהנה גוף ידע בתכנון. ידע זה אנו מכנים **ידע מקומי**.

ידע מקומי מהו?

ידע מקומי הוא ידע אינטואיטיווי והוא קיים בכל אחד ואחד מאתנו. זהו ידע מצטבר בעקבות התנסויות יום-יומיות שלנו. אין הוא מותנה בלימוד מוקדם והוא חלק מחיינו, מתרבותנו ומזהותנו. לכן **ידע מקומי** יכול להיות גם מגדרי. הוא נובע מההתנסויות היום-יומיות שלנו ונבנה מהתפקידים שאנו ממלאים כנשים וכגברים, כאמהות וכאבות, וכבנות וכבנים בחברה. מסורות תכנון המבטאות סוגי ידע שונים החלו להתגבש בשנות ה-60' ובהן נמצא תכנון מסנגר, תכנון רדיקלי, תכנון מתקשר ועוד. עם זאת חשוב להדגיש שלא כל המסורות התייחסו לשונות מגדרית.³

יש להדגיש כי **ידע מקומי** הנו ידע מותנה זהות מגדרית או אחרת, ומכאן שההתנסות המרחבית שלנו הנה מותנית זהות. למשל, הגיל שלנו חשוב מאוד בחוויית ההליכה שלנו במרחב או בשימוש שלנו במרחב. כצעירים, הצרכים שלנו במרחב שונים מהצרכים שלנו כמבוגרים. גם אם תרבותנו שונה מן התרבות השלטת הצרכים שלנו

3 להרחבה בנושאים אלו אפשר לקרוא במקורות הבאים:

L. Sandercock, *Towards Cosmopolis*, Wiley, London, 1998.

P. Healy, *Collaborative Planning*, Blackwell, Oxford, 1997.

T. Fenster, *The Global City and the Holy City*, Pearson, London, 2004.

עשויים להיות שונים, למשל נצטרך מקום אחר למפגשים תרבותיים, נצרוך מזון אחר ואולי גם דירות בגודל אחר ובהן תכנון פנימי אחר. אם אנחנו אנשים מאמינים, למשל חרדים, יהיו לנו צרכים שונים מלחילונים. אם אנחנו בעלי יכולת פיזית שונה נתפוס את המרחב בדרך שונה וכן הלאה.

מהי נקודת מבט מגדרית?

זהותנו המגדרית היא הדומיננטית ביותר. היא חוצה זהויות אחרות ומכפיפה אותן אליה. כך למשל נשים בדוויות בישראל סובלות מדיכוי כפול: פעם בתוך חברתן ופעם בתוקף שייכותן לקהילה הבדואית המופלית לרעה בישראל. מצב זה נכון גם אצל נשים בקהילות אחרות.

נקודת מבט מגדרית ערה להבדלים החברתיים-תרבותיים בין נשים לבין גברים בתפקידים שהם ממלאים בחברות שונות. היא מתייחסת לתפקידים ולצרכים של נשים ושל גברים, לא לאלה של נשים בלבד. אנו עוסקים בנקודת מבט מגדרית ולא בנקודת מבט נשית. התייחסות להבדלים תרבותיים-חברתיים בין נשים לבין גברים פירושה הכרה בעובדה שכמעט בכל חברת אנוש - במערב או לא במערב, מפותחת או מתפתחת, מודרנית או מסורתית, אין חלוקה שווה של תפקידים חברתיים בדרך כלל, ומצב זה מגדיר מעצם הווייתו צרכים מגדריים שונים, ולאלה יש ביטוי בשימוש במרחב.

למה הכוונה בחלוקה בלתי שוויונית של תפקידים חברתיים? בפרויקטים של תכנון ופיתוח היחידה הבסיסית לדיון היא בדרך כלל משק בית. יש לציין שגם הגדרת משק בית איננה פשוטה היום. ההגדרה המודרניסטית של משק בית מתייחסת לאב ואם נשואים כחוק ולהם ילדים ביולוגיים והאב הנו מפרנס ראשי, אך יש הגדרות אחרות למשקי בית אחרים שבראשם הורה אחד בלבד, או שני הורים שאינם נשואים כחוק, או שני הורים בני אותו מין, או יש בהם ילדים של הורה אחד בלבד וכולי. לשם הפשטה ניקח לדוגמה משק בית מודרני ובו אב ואם נשואים כחוק ולהם ילדים יוצאי חלציהם. אם נבחן את התפקודים השונים במשק הבית נראה שכמעט בכל תחום יש הבדלים בתפיסת תפקידי הגברים והנשים.

הטבלה הבאה ממחישה מצב זה בצורה ברורה יותר. גיבשה אותה Caren Levy

מיוניברסיטי קולג' בלונדון.⁴ הטבלה מציגה את התחומים השונים שבהם יש פעילות במשק הבית וממפה את חלוקת התפקידים בין גברים לבין נשים בכל משק בית.

תפקידי מגדר של נשים וגברים במשק הבית והקהילה

תפקידים	נשים	גברים
REPRODUCTIVE מטלות המזוהות עם גידול ילדים, מטלות ביתיות וטיפול בהורה או במבוגר או בחולה במשק הבית.	יולדות ילדים, מגדלות אותם, מארגנות את משק הבית ודואגות לתחזוקתו ומטפלות באנשים חולים או מבוגרים. לא מוכר כעבודה בסטטיסטיקות כלכליות.	אין אחריות מוגדרת אך לעתים ממלאים מטלות ביתיות.
PRODUCTIVE עבודה שעושים גברים או נשים תמורת שכר באשראי או בדרך אחרת.	בכלכלה פורמלית: העבודות הנמוכות ביותר במדרג השכר ובמשרות סטראוטיפיות לנשים. תת ייצוג במשרות גבוהות. בכלכלה לא פורמלית: רוב הנשים בשכבות הנמוכות עובדות בכלכלה לא פורמלית, לעתים עבודתן אינה נראית כי נעשית בבתים או בשכונה, בעיקר באזורים עירוניים. באזורים כפריים הן עובדות בחקלאות לצריכה עצמית במשק בסיסי. לעתים אין להן זכויות חוקיות או זכויות ירושה. עבודה זו לא מופיעה בסטטיסטיקות. במשקי בית שבראשן נשים הן המפרנסות היחידות. במשקי בית אחרים, הן 'מפרנסות שניות'.	ברוב המדינות הם רוב כוח העבודה, עובדים במשרות גבוהות, בשכר גבוה ונהנים מנגישות להיצע גדול יותר של משרות; דומיננטים במשרות ניהוליות. בכלכלה לא פורמלית הם 'מגשרים' ומעורבים במשרות מכניסות. בעלי נגישות טובה יותר לשווקי עבודה כי נהנים מניידות ויש להם גישה למשאבים ולמידע. באזורים כפריים הם רוב העובדים בשכר. בבעלותם יותר אדמה מאשר בבעלות נשים ויש להם נגישות גבוהה יותר לנכסים ושליטה עליהם. עבודה זאת לא מופיעה בסטטיסטיקות. גברים נתפסים כ'מפרנסים ראשיים' (גם אם אינם מועסקים או משתכרים פחות). גבר נתפס כראש משק בית וכבעל זכות לקבל החלטות ולשלוט על משאבים.

4 להרחבה אפשר לקרוא את:

C. Levy, *Gender Mainstreaming*, DPU Bulletin, London, 2002.

תפקידי מגדר של נשים וגברים במשק הבית והקהילה (המשך)

תפקידים	נשים	גברים
COMMUNITY MANAGING עבודה בהתנדבות ופעילויות ללא שכר ברמת הקהילה	מעורבות בעבודה ללא שכר בעיקר באספקת שירותים קולקטיביים ותשתיות ובתחזוקתם עבור הקהילה	מעורבים בעבודה ללא שכר באספקת שירותים קולקטיביים עבור הקהילה.
CONSTITUENCY-BASED POLITICS שיתוף בקבלת החלטות ברמות פוליטיות שונות	נשים הן במיעוט בתפקידי מנהיגות, חוץ מארגוני נשים. נשים מעורבות יותר ברמה המקומית.	גברים בולטים יותר בכל תפקידי מנהיגות בכל הרמות הפוליטיות.

הטבלה מציגה חלוקה מסוימת, אולי פשטנית ואולי כוללנית של תפקידים בתוך משק הבית. ברור שיש משקי בית שבהם חלוקת התפקידים שוויונית יותר או פחות. הטענה היא כי לצורך גיבוש מדיניות תכנונית מנקודת מבט מגדרית עלינו להכיר תחילה בעובדה שאכן יש חלוקת תפקידים כזאת, ולנסות לחשוב עד כמה היא רלוונטית לגיבוש מדיניות תכנונית.

טענתי היא כי זהות מגדרית היא הבסיס העיקרי להתוויית צרכים מרחביים. מודעות לזהות המגדרית חיונית כדי להתוות מדיניות תכנונית שתענה על צרכי האוכלוסייה וכדי ליצור ולעצב מרחב שיעניק איכות חיים גבוהה לנשים ולגברים המשתמשים בו וחיים בו. מעבודתי עם קהילות שונות - בדווים בנגב, אזרחים אתיופים בישראל, אנשים ונשים בעלי זהויות שונות בערים גדולות כמו ירושלים ולונדון - למדתי עד כמה חשוב להבין יחסים מגדריים וחלוקת תפקידים מגדרית בכל תרבות ותרבות כדי להבין איך לתכנן מרחב ואיך לגבש מדיניות תכנונית מתאימה למען גיבוש סביבת חיים טובה.

מהנשים הבדוויות למדתי עד כמה תכנון העיירות הבדוויות על פי ראייה תכנונית מודרנית המושתתת על ציפוף כמה שבטים ביישוב אחד מקשה על חיי היום-יום שלהן. ראייה זאת מתווה מרכז מסחרי ליישוב ושטח פתוח או פארק מרכזי, ומבוססת על צפיפות אוכלוסין גבוהה. זוהי מדיניות תכנון עיוורת מנקודת מבט מגדרית והיא

יצרה סביבת חיים חונקת ומגבילה עבור הנשים, שבשל מנהגים תרבותיים הנוגעים לצניעות ולכבוד האישה אין רשאות לנוע בחופשיות בעיירה ולהשתמש בשירותים המאפיינים מרחב מודרני דוגמת מרכז מסחרי או פארק מרכזי.

מהנשים האתיופיות למדתי שמדיניות התכנון של קליטת הקהילה לא הייתה רגישה למנהגים של טומאה וטהרה הדורשים הפרדת מרחבים, בעיקר בשכונה. כך נגרמו לנשים ולמשפחות בעיות נפשיות ורגשיות רבות בעיקר סמוך להגעתן ארצה, ונוספו לקשיים האחרים.

יש שיטענו, הכיצד? האם שומה עלינו להתחשב במנהגים 'פרימיטיביים'? שהרי אם נטמיע מנהגים אלה במרחב באמצעות תכנון, נגרום להנצחת נחיתותן. אולי עדיף דווקא שנתעלם מאותם מנהגים מפלים ומדכאים? אולי במקרים אלה התכנון המודרני ההגמוני דוחף לשוויון?

אם ניתן דעתנו להבדלים בין המינים גם בחברות מערביות, ייתכן שעצם העיסוק באי שוויון ובמשמעותו בתכנון המרחב יתרום להנצחתו. אולי גם במערב התכנון המודרניסטי הלינארי מייצג תפיסה שוויונית יותר.

אני טוענת כי מדיניות תכנונית, גם אם היא נוקשה מטבעה (כי על פיה בונים בניינים, כבישים, פארקים ועוד שימושים שקשה להרסם חדשים לבקרים), חייבת לאפשר גמישות מרחבית. גמישות תתיר שינויים המתרחשים ביחסים חברתיים ויחסי מיגדר בקצב וביכולת הקהילה להכיל אותם, בניגוד לשינוי המונחת מלמעלה רק מפני שלפי תפיסת המתכנן התכנית שוויונית או צודקת יותר. בפועל שינויים המונחתים מלמעלה רק מרעים את מצב הנשים בטווח הקצר והבינוני - ביישום קפדני של מנהגים תרבותיים, כמו במקרה של הנשים הבדוויות, ובמעמדן המשפחתי-קהילתי כמו במקרה של הנשים האתיופיות. תכנון הנו כלי הבא לשרת את צורכי האוכלוסייה, לספק לה איכות חיים נאותה ולאפשר לקהילה - על כל חבריה - ליהנות מתוצרי התכנון בדרך שלה ובקצב שלה, ולא כהנחתה מלמעלה.

ברצוני לציין כי מדוגמאות אלה אל לנו להתרשם שנקודת מבט מגדרית נוגעת רק לתכנון עבור **האחר**. מנשים ומגברים החיים בירושלים ובלונדון, המייצגים במידה רבה תרבות הגמונית מערבית כמו זאת של רבים מכם, קהל נכבד, למדתי כי גם מרחבים פרטיים כמו הבית שלנו, וודאי מרחבים ציבוריים כמו השכונה, מרכז העיר והעיר

בכללותה, מעוצבים ומתוכננים כיום באופן שמנציח יחסי כוח מגדריים. נשים סיפרו לי שחלקן חשות אי שייכות לביתן, או לא נוח להן בו מפני שהוא מעוצב על פי טעמו של הבעל, למשל, ואני מדברת על נשים באשר הן - יהודיות, מוסלמיות, ובעלות זהויות אחרות. נשים וגברים סיפרו לי שאזורים בעיר הופכים ל'אזורים אסורים' בשל פחד, לא רק מטרור אלא מפני שהשימוש בהם נתפס כלא בטוח. נושאים אלה קשורים בקשר הדוק למדיניות תכנון הנוגעת לעיצוב המרחב, בהפרדה בין שימושים כמו מגורים ותעסוקה או לחלופין בחיבורם, במיקום מרכזים מסחריים, גני ילדים, בתי ספר, תחנות אוטובוס, קווי תחבורה ציבורית וכולי. בכל אלה עוסקת מדיניות תכנון.

חוברת זו מציגה חלק מהנושאים שעלו בסדרת המפגשים בשלוש נקודות מבט:
היבטים עיוניים, היבטים מעשיים, ועדויות מהשטח.

השער הראשון מציג **היבטים עיוניים** הקשורים ביחסי מגדר במרחב ובהיבטם התכנוני. בחלק זה מוצגים הקשרים תאורטיים שונים שבהם מנותחים יחסי מגדר ומרחב כפועל יוצא של מדיניות תכנונית. מאמרה של אורית קמיר מבטא נקודת מבט פמיניסטית על מה שהיא מגדירה כמרחב נשי וכבוד האישה. נקודת המוצא של קמיר היא כי כבוד הוא הערך המרכזי שדרכו צריך לנתח את החברה הישראלית יהודית, ובמאמרה היא מתמקדת בסוגיית הכבוד והמרחב הנשי בתרבות היהודית ובתנועה הציונית. עמדתה של קמיר היא שהחשיבה הנשית בתחום המרחב, כמו גם בתחום המשפט, צריכה לתרום לתכנון גמיש של חללים בלתי מקובעים כדי לאפשר השתנות מתמדת. יעקב גארב מציג בהרצאתו את יחסי הגומלין שבין מגדר לניידות במרחב. עבודתו מתבססת על שני היבטים: חלוקת עבודה מגדרית וחלוקת העבודה בין התחום ה"שימושי" דהיינו, ייצור בשכר הנתפס כ"זכרי", לתחום ה"רגשי" המתייחס לפעילויות נחוצות לקיום יום-יומי שאינן מתוגמלות, ונחשבות "נשיות". ההבחנה בין תחומים אלה קשורה לדפוסי ניידות ונסיעה, ארגון המרחב וגישה לאמצעי תחבורה. מסקנתו היא כי גישה מגדרית יותר לתכנון תעסוק לא רק בנסיעה אלא גם במנהגים המחוללים נסיעות. גישה זו גם קוראת תיגר על קטגוריות ונורמות מגדריות העומדות בבסיס ההסדרים הקיימים היום.

חלק זה נחתם במאמרה של מרטינה לאו (Löw) שבו היא מנתחת את הבנייתם ובנייתם של חומות וגבולות פיזיים וסמליים, ואת השפעתם על חיי היום-יום ועל מגדור המרחב. היא מתמקדת באופן שבו תפסו נשים את חומת ברלין בגרמניה ולצורך כך משתמשת במונחים של לפבר, הרואה את המרחב כ"נתפס" ו"מומשג". בעזרת מושגים אלה מנתחת לאו היבטים של בניית החומה כמייצרי מרחב, היבטים שהיו להם השלכות על חיי היום-יום של נשים. מסקנתה של מרטינה לאו היא כי בניית חומת ברלין, או כל חומה אחרת, לא רק הגבילה אפשרויות ניידות בחיי היום-יום, אלא גם שיעתקה דימויים רבי עצמה של הפרדה על בסיס "טוהר" אתני, גזעי, לאומי ומגדרי. בניית חומה איננה פעולה חד-פעמית, היא תהליך המלווה את חיי היום-יום. הנשים בברלין חוו אותו כהגבלת יכולתן לפתח בחופשיות את הכוח הטמון בהן.

השער השני בחוברת מציג מנקודת מבט מגדרית **היבטים מעשיים** של מדיניות תכנונית בישראל, בדגש על יחסי מגדר באוכלוסיות שונות. כך מאמרה של עמליה רימלט מציג כשלים בתכנון מקומי ביסוד המעלה, בדבוריה וביקנעם עלית, המתבטאים באי הטמעת צרכים מגדריים בניידות ובנגישות. רימלט מתארת צרכים שלא נענו בתכנון מקומיות של כל אחד מהיישובים. מסקנותיה מצביעות על שישה גורמים לכשל זה, בהם מודעות נמוכה של הציבור ומגבלות באיתור ידע מקומי ומקומו השולי במסמכי תכנון. הרצאתו של רמי זיו, מהנדס העיר מודיעין, מציגה נקודת מבט ממסדית עירונית על השונות המגדרית כמרכיב בתכנון. מבחינה מסוימת מאמרו מתכתב באופן מעניין עם מאמרה של עמליה רימלט וניתן לקרוא כתשובת הממסד לכשלים שהועלו, על אף שאין מדובר באותם יישובים ואף לא באותם נושאים. רמי זיו מודה כי שונות מגדרית איננה מרכיב שנלקח בחשבון בתכנון העיר מודיעין. הוא אף מציין בהקשר זה בעיות יום-יומיות שבהן נתקלת העירייה, למשל בתחום נגישות ותנועת כלי רכב (בעיות שאותן העלתה גם עמליה רימלט), הרכב אוכלוסייה, תעסוקה ועוד. אלה בעיות הנובעות אולי מחוסר התייחסות מראש לשונות מגדרית. קולו של זיו הוא למעשה הקול הממסדי היחיד המושמע בקובץ זה, וחשיבותו היא בהבלטת הצורך בהמשך קיום שיח בציבור בנושא המרכזי שבו עסקה סדרת מפגשים זאת.

ענת ברקאי-נבו מציגה שני פרויקטים תכנוניים שבהם הייתה מעורבת עמותת "במקום" בזיהוי צרכים מגדריים בעיקר. אחד בשכונת פלורנטין בתל-אביב, הסובלת ממחסור בתשתיות מותאמות לצרכי משפחה ונשים (בשל סגירת המתנ"ס). פרויקט אחר הוא סדנת תכנון לתושבי ביר הדאג' - יישוב בדווי לא מוכר בנגב - כחלק מפרויקט העצמה קהילתית למעורבות בתכנון. שתי הפעילויות מראות שניתן לזהות בבירור צרכים תכנוניים שונים של נשים וגברים מתוקף התפקידים שהם ממלאים במשקי הבית. כך גם נחשפה אי אחידות גבוהה בקרב קבוצות הנשים. פרויקטים אלה ממחישים מה כוחן של הנשים המתאגדות בקבוצה לעצב מחדש את המרחב באופן שיתאים להן, ולא לקבל תכנון ועיצוב של אחרים כדבר נתון. תמונה דומה מציגה כאוכב יוניס, מנכ"ל המרכז הפדגוגי דאר אל-טפל אל-ערבי, "בית הילד הערבי", ובו מעונות יום וגנים, קורסים להכשרת מטפלות, ושירותי יעוץ להורים. בפעילותו מדגיש המרכז את ההתאמה לצרכי הילדים ואמותיהם. יוניס מתארת את תהליך בניית המבנה החדש כמרחב המותאם אף הוא לילדים ולהורים, ובייחוד לנשים. הבניין מבטא את עקרונות האדריכלות האיסלמית והוא משתלב בסביבתו.

בהרצאתו של יוסף שלהב מתוארים יחסי מגדר בחברה החרדית המתאפיינת בעיקר

בדחיית המודרנה וההשכלה. בחברה זאת העיסוק המסורתי של הנשים הוא בחינוך: בעבר בחינוך החרדי והיום גם בכללי - מינהל, מחשבים, תקשורת, כלכלה ועוד. כתוצאה מכך גדל הפער בהשכלה הכללית ובהזדמנויות תעסוקה בין נשים לגברים בקהילה החרדית. שלהב מגדיר זאת כדיסוננס חריף. הוא מצביע על תהליך העצמה של נשים חרדיות שבבסיסה עומדות עצמאות כלכלית והשפעה על המשפחה.

קבוצה תרבותית אחרת של נשים החיות בישראל היא מהגרות העבודה. גם היא, למעשה, איננה קבוצה אחידה. סיגל רוזן מציגה בהרצאתה מקרים המדגימים את פגיעותן של מהגרות העבודה, החשופות לסכנות של הפרת זכויותיהן יותר ממהגרי העבודה. רוזן מצביעה על מקרים רבים שבהם מהגרי עבודה מגורשים, אולם נשותיהם וילדיהם נשארים בארץ. אז הופכת האישה למפרנסת יחידה, מעמדה עולה באופן ניכר וזה תורם לחיזוק ביטחונה העצמי, לעצמאותה ולתעוזתה.

חלק זה נחתם בהצגתה של שולי הרטמן בנושא גדר ההפרדה שנבנית כדי לעצור כניסת מחבלים מתאבדים לישראל. מכשול זה, מציינת הרטמן, מסמן מהפך תודעתי ומרחבי בהתייחסות לסכסוך ולדרכי ההתמודדות עמו, והוא מדיניות שקיימת גם בתוך ישראל. הקשר בין הגדר למגדר הוא שכל הגדרה למעשה מגדרת ויוצרת חיץ בין מה ששייך למה שמחוצה לו. השפעת הגדר היא גם מגדרית, כמו שצוין במאמרה של מרטינה לאו על חומת ברליו, אלא שכאן קשור החיץ במרחב להגבלת הניידות של גברים ונשים והיא משפיעה יותר על נשים, הזקוקות לניידות כדי לשמור על קשר עם בית הוריהן. גם החוויה במחסומים אשר גורמת לצפיפות פיזית ולמגע בין נשים לגברים זרים גורמת להגבלת ניידותן של הנשים הפלסטיניות.

החלק השלישי והאחרון של אסופה זאת מציג **עדייות מהשטח**, שאף עניין יחסי מגדר במרחב והקשרם התכנוני, אך כאן ההתמקדות היא באירועים שונים. קלריס חרבון מהתכנית לסיוע משפטי קהילתי ביפו מציגה את פרויקט הסיוע לגברים ונשים בתחומים שונים כמו הוצאה לפועל, דיור ציבורי, משכנתאות, פינויים ופלישות לבתים. הפרויקט מתמקד הן בסדנאות ובחשיבה מאורגנת בדרכי פתרון בעיות והן בהגשת עתירות לבג"ץ. רוב הפונים הם נשים המגיעות בשל בעיות של אחרים במשפחה, אך חשות כי חובתן לשמור על אחדות הבית. חרבון טוענת כי השיח הקיים, הן המשפטי והן הפמיניסטי, הנו אוניברסלי ואשכנזי ובכך מדייר נשים אלה ולא נותן להן מקום.

הדרה מסוג אחר חוות הנשים הפלסטיניות במרחב הישראלי בשלושה רבדי אפליה

ודיכוי: הראשון כחלק מכלל הנשים במדינת ישראל, השני כחלק מהאוכלוסייה הערבית פלסטינית, והשלישי כנשים החיות בחברה פטריארכלית שמרנית. עאידה ת'ומא סולימאן מראה כיצד שלושה רבדי דיכוי ואפליה אלה באים לידי ביטוי במרחב בחייהן של נשים פלסטיניות. היא מתארת ערים צפופות, בלתי מתוכננות ובלתי מפותחות, שבהן חיות הנשים בתחושה שהמרחב הציבורי והפרטי איננו שייך להן. הארגון שהיא עומדת בראשו, "נשים נגד אלימות", שם לעצמו מטרה לעזור לנשים הסובלות מאלימות. במסגרת פעולותיו גם הקים מקלט ראשון לנשים מוכות. סולימאן מסכמת את הרצאתה בכך שהמאפיין נשים בכלל, ונשים פלסטיניות בפרט, הוא הניסיון היום-יומי לתכנן את המרחב שלהן מחדש ולפתוח ולשבור חומות. החוויה של שירת חומות מוצאת הד בדבריהן של לובנה מצראווה ונוחא מוסלח. מצראווה מדגישה בסיפורה על מרחב הניידות שלה את מחסומי הפתע בירושלים כגורם טראומתי בחיי היום-יום שלה. בהרצאתה היא מתארת בפירוט מה המשמעויות של חציית המחסומים ומהרהרת בתגובתם או בשתיקתם של ארגוני נשים על מחסומים אלה, המגבילים ומונעים מהנשים הפלסטיניות למלא את צרכיהן הבסיסיים. גם נוחא מוסלח, מורה שהפכה לעיתונאית, מבטאה את מצוקות היום-יום הנובעות מהמחסומים ומגדר ההפרדה. היא מתארת באופן חי את המגבלות שכופה גדר ההפרדה המתהווה על הפלסטינים ואת ההשפעה הכלכלית, החברתית והפסיכולוגית שלה ושל המחסומים על האוכלוסייה הפלסטינית. חלק זה נחתם בעדות מהשטח על מחסומים, הפעם של ליה נירגד, פעילה ישראלית בארגון "מחסום Watch" שבמסגרתו היא מבקרת בקביעות במחסום קלנדיה. נדמה כי דבריה מדגישים ביתר שאת את חוסר האנושיות של המחסומים ואת הבעיות שהם מעלים. נירגד מתארת את המחסום כמקום מפגש של שלוש קבוצות נשים: הנשים הפלסטיניות, שהתנהלותן גאה מאוד; החיילות, המגלות קשיחות במפגשן עם הפלסטיניות; וקבוצת נשות "מחסום Watch", המביאה למקום "נשיות מסוג אחר".

לסיכום, אסופת המאמרים מבטאת יותר מכול את מטרת המפגשים - להעלות לסדר היום הציבורי היבטים שונים, גישות ואירועים המחדדים את הצורך בהוספת נקודת מבט מגדרית לתהליך גיבוש מדיניות תכנונית, חברתית, כלכלית ותרבותית, כדי שזאת תטמיע צרכים שונים של גברים ונשים וכך תבטיח שתתחשב בצרכי אוכלוסיות שונות.

היבטים עיוניים

מגדר, ניידות ומה שביניהם: תאוריה ודוגמאות מהשטח

ד"ר יעקב גארב, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

במאמר זה אציג כמה רמות שבהן קיימים יחסי גומלין בין מגדר לבין ניידות. תחילה אציג בקצרה את שני המונחים ואחר כך אפרט את יחסי הגומלין ביניהם. המטרה העיקרית היא להראות שמגדר משפיע על ניידות בכמה רמות במקביל. הוא משפיע לא רק על דפוסי הניידות, על הצורך בניידות ועל נגישותם של אמצעי הניידות, ואלא גם על התכנון, המדידה והסימול שלהם ואף על דפוסי שימושי הקרקע המחוללים נסיעה. מטרה נוספת היא לנקוט גישת פילוח (disaggregation) בחקר דפוסי נסיעה בכלל, ואופיים המגדרי בפרט. הסיבה לכך היא שקטגוריית המגדר מצטלבת עם קטגוריות ונסיבות חברתיות נוספות (הבולטות הן הגיל והמעמד החברתי).

אני משתמש במונח "ניידות" ולא ב"נסיעה" או "תחבורה" על אף שאני מתייחס גם לשני אלה. המטרה היא להשתמש בקטגוריה בסיסית יותר שמראה שאנחנו בוחנים לא רק אמצעי תחבורה מסוים, אלא את התנועה במרחב בכלל בקונטקסט החברתי שלה. הניידות עוסקת באוטובוס אבל גם בסיבה לנסיעתכם, במיקומה של תחנת האוטובוס, ובשאלה האם אתם מפחדים ללכת לשם בלילה.

מגדר אינו ההבדל בין המינים כשלעצמו, אלא יחס החברה להבדל זה. אין מדובר כאן רק בנשים. גברים הם מגדר בדיוק כמו נשים. ברם הנשים נוטות יותר לעסוק בנושא המגדר, בעיקר בעקירת הסדרים מגדריים קיימים, וזאת מפני שמבחינה היסטורית הן נפגעו מהם יותר.

בהמשך ההרצאה אתבסס על שני רעיונות מפתח פמיניסטיים: **החלוקה המגדרית של העבודה** על-פי מגדרים מתייחסת לחלוקת התפקידים והמשימות על-פי קווי המגדר, ולהערכה הדיפרנציאלית שלהם; **החלוקה בין תחום הייצור (production) לתחום "ההתחדשות"/שחזור (reproduction)**, מתייחסת להבחנה שנעשתה בין התחום שבו עסקה באופן קלאסי המחשבה החברתית, לבין התחום שהמחקר

הפמיניסטי שאף להבליט כדבר חשוב, באותה מידה, למרות שנדחק לשוליים. בזמן שתחום הייצור נתפס כתחום בו יוצרים "דברים אמיתיים", והעבודה זוכה לשכר ולצביון "זכריים", התחום של ה-reproduction, דהיינו תחום ההתחדשות של העובדים ושל תנאי קיומם היום-יומיים, שבלעדיהם הייצור אינן יכול להתקיים (הבישול, הניקיון, הילודה וההריון, "עבודה רגשית" ובניית קהילה, וכדומה) אינה מתוגמלת בשכר, אינה חלק מכלכלת השוק, ומקבלת צביון "נשי".

ההבחנה בין שני תחומים אלה נמצאת ביסודם של דפוסי ההתנהגות הסטראוטיפיים שנדון בהם להלן. בדפוסים אלה הגבר יוצא בבוקר וחוזר בערב מהתחום האינסטרומנטלי שבו משתכרים את רוב ההכנסה המשפחתית ואילו האישה עובדת בתחום הביתי. כששואלים אישה כזאת "האם את עובדת?", התשובה הסטראוטיפית תהיה "לא, אני רק עקרת בית".

על רקע זה נוכל לראות בטבלה 1 את הרמות שבהן קיימים יחסי גומלין בין המגדר לבין הניידות והנסיעה.

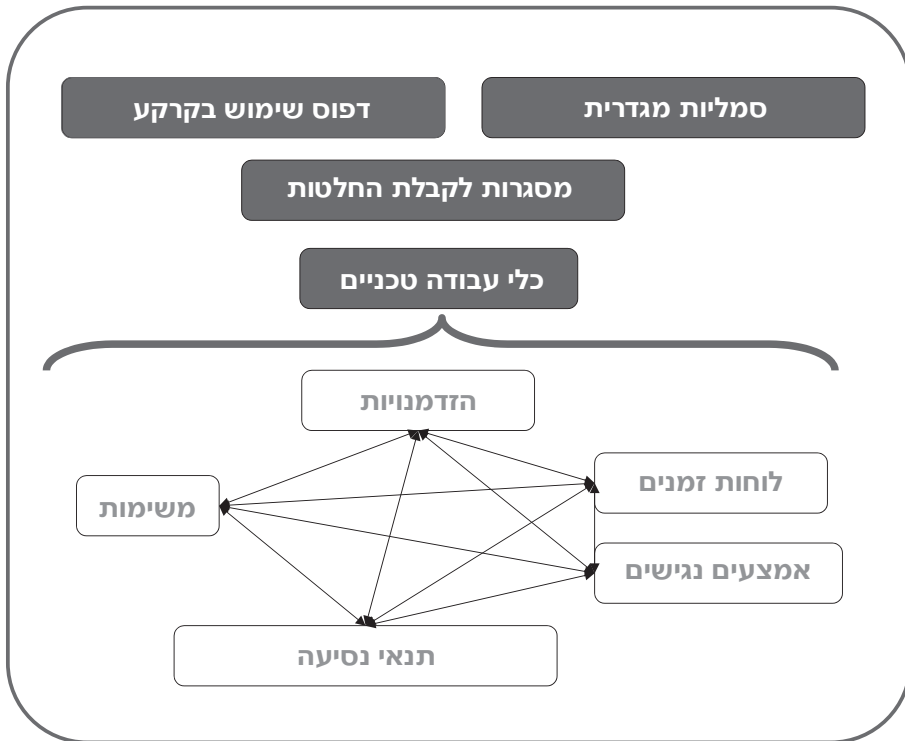
טבלה 1: מנגנונים שבאמצעותם משפיע המגדר על הניידות

- * **דפוסי שימוש בקרקע המחוללים נסיעה:** משקפים חלוקה מגדרית של עבודה, ניגודים סמליים ומרחביים בין התחום הפרטי לבין הציבורי וכו'.
- * **משימות והזדמנויות היוצרות נסיעות:** משקפות חלוקה והערכה מגדרית של העבודה.
- * **לוחות זמנים המעצבים את עיתוי הנסיעה:** משקפים חלוקה והערכה מגדרית של העבודה.
- * **נגישות לאמצעי תחבורה:** המידה שבה יש גישה לאמצעי ניידות שונים.
- * **תנאי הנסיעה:** הפחד מאלימות ומהטרדה, ילדים נלווים, משא המצרכים שנקנו וכו'.
- * **סמליות:** יחסי הגומלין שבין הנסיעה לבין זהויות ודימויים מגדריים.
- * **מסגרות לקבלת החלטות:** למי יש גישה למסגרות המעצבות מדיניות נסיעה, מנהגי נסיעה, כלי התחבורה והפעלתם וכו' ועצמה בתוך מסגרות אלה.
- * **כלי עבודה:** פרספקטיבות אנדרוצנטריות מעצבות נתונים, מחקר, כלים וקטגוריות מקצועיות, בתחום התחבורה.

אפשר לתאר את רמות הניתוח האלה בתרשים. תרשים 1 מראה מקבץ מנגנונים

המעצבים נסיעות יום-יומיות ושיש ביניהם יחסי גומלין. מעליהם מופיעים המנגנונים המבניים וארוכי הטווח המעצבים את התשתיות, את אורח החיים, ואת הזהויות המעצבות ניידות באופן שגרתי ודיפוזי.

תרשים 1: מנגנונים שבאמצעותם מעצב המגדר את הנסיעה – דיאגרמטי

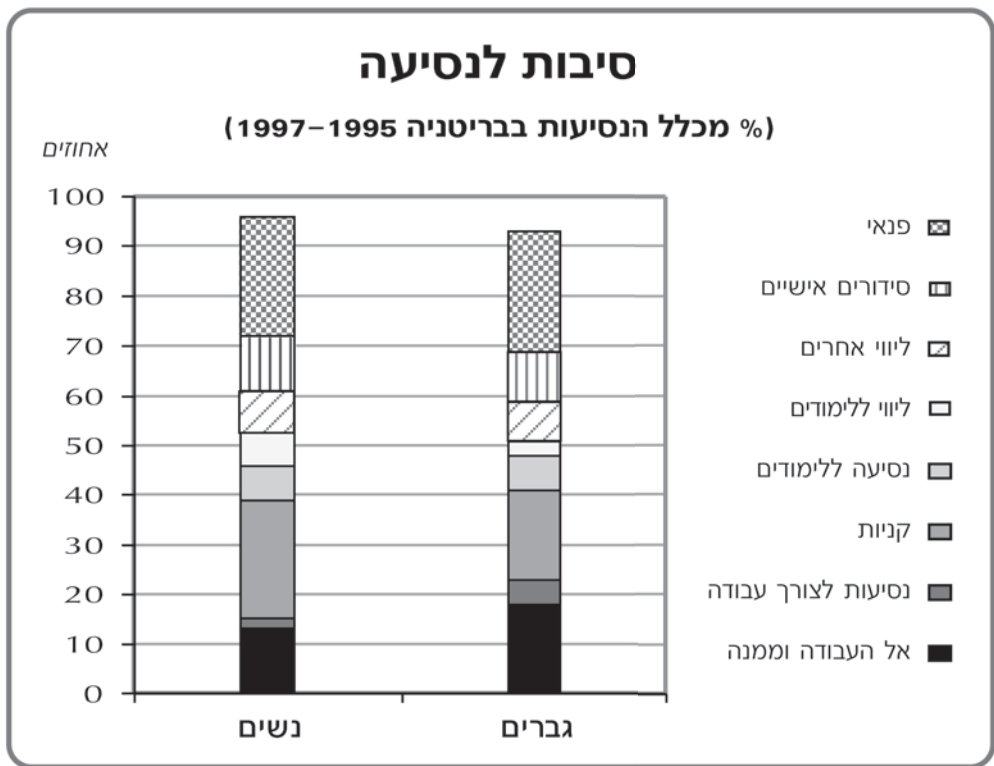
כעת אסקור גורמים אלה על-פי סדרם.

דפוסי שימוש בקרקע המחוללים נסיעה: המאפיינים המגדריים של החיים בפרברים בעבר ובהווה הם דוגמה מרכזית אך לא יחידה למנגנון זה. הפרברים הם אזור מגורים מבודד מאזורים בעלי שימוש אחר, בעיקר ממקומות עבודה, וכך הם משקפים את ההפרדה החדה בין תחום ה- production לבין התחום ה- reproduction. אפשר לראות את ההבחנה הזאת בפרסומת ל"מטרולנד" [שהוצגה בהרצאה]. זאת פרסומת לפרבר בריטי שהסתמך על תחבורה ברכבת. הפרבר מוצג כממלכה נשית של מנוחה,

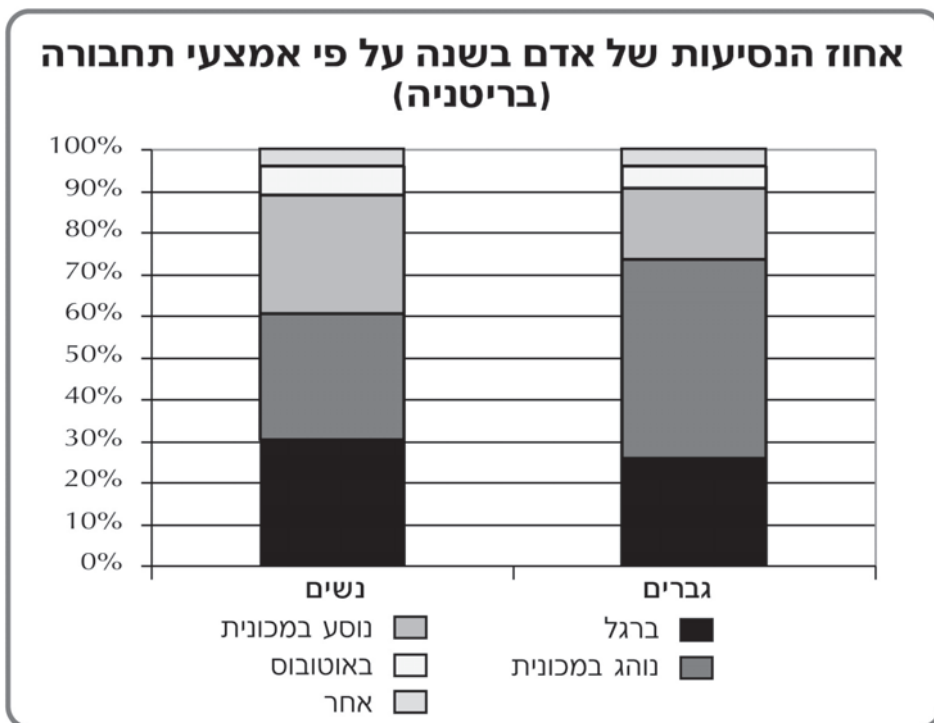
טבע, רכות ורגשיות, בניגוד לממלכה הגברית של מקום העבודה, שהיא עירונית ומנוכרת. אין פלא שספרה של בטי פרידן (1963) "מסתורי הנשיות", שהיה אבן היסוד לתנועה הפמיניסטית, עוסק בתנאים המדכאים שבהם נתונות נשים בפרברים.

משימות / הזדמנויות / לוחות זמנים / אמצעים / תנאים: ברמה בסיסית פחות, מחקרים רבים העוסקים במגדר ובתחבורה מתמקדים ברשת המנגנונים המשולבים שתוארו לעיל (תרשים 1) היות שהם מעצבים את כל ההיבטים הקלסיים של הנסיעות: אמצעי הנסיעה, המרחק, התכיפות, נקודת המוצא/היעד, המטרה, "שרשור" נסיעות, עיתוי וכדומה. יש הבדלים מגדריים שחוזרים ונשנים בהיבטים הללו. למשל, נשים נוטות לנסוע לעתים קרובות יותר, נוסעות מרחק קצר יותר לעבודה, נוסעות יותר מחוץ לשעות השיא וכדומה.

דוגמה: להלן פירוט על פי מגדר של הסיבות לנסיעה כפי שעולה מסקר שנערך בבריטניה.

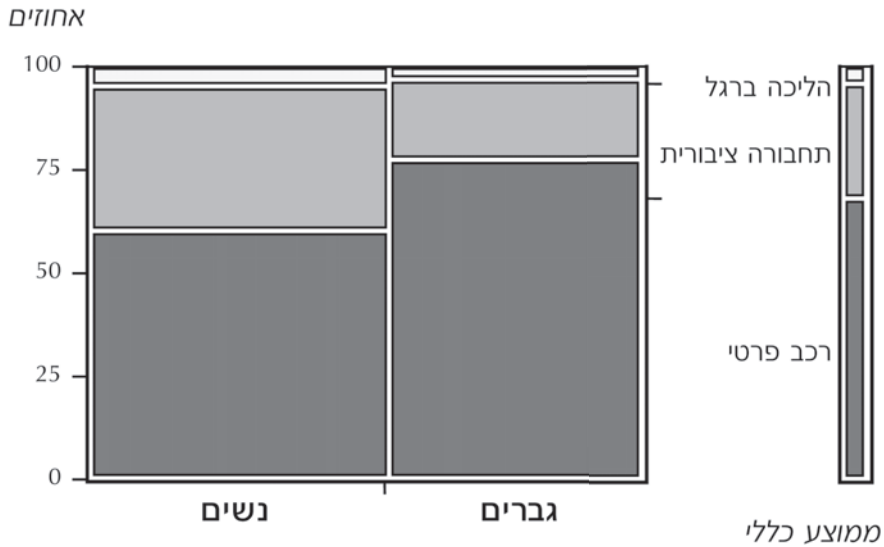

כל אלה מאששים את הסטראוטיפים שלנו על נסיעת נשים. דפוסים דומים קיימים בשימוש באמצעי תחבורה שונים.

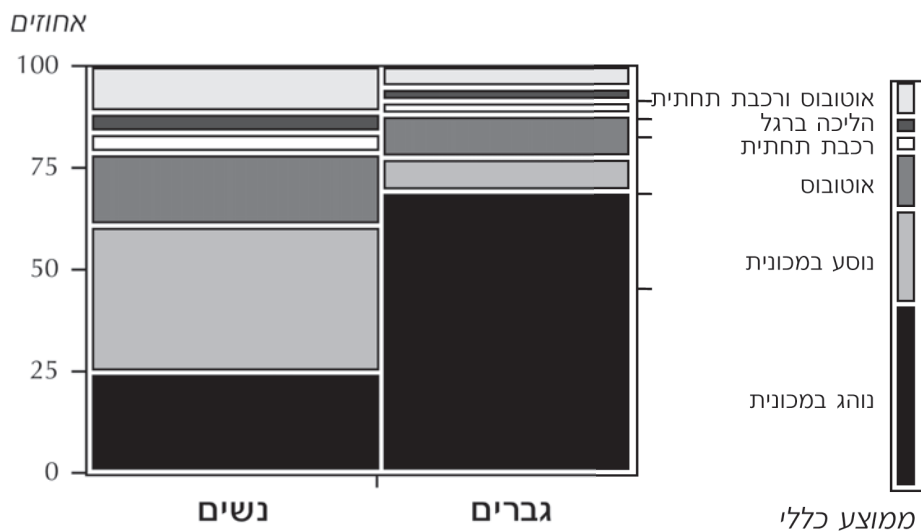
כדוגמא נוספת, להלן התפלגות על-פי המגדרים של אמצעי הגעתם של קונים לקניון בפראג.

אמצעי נסיעה לקניונים בפראג

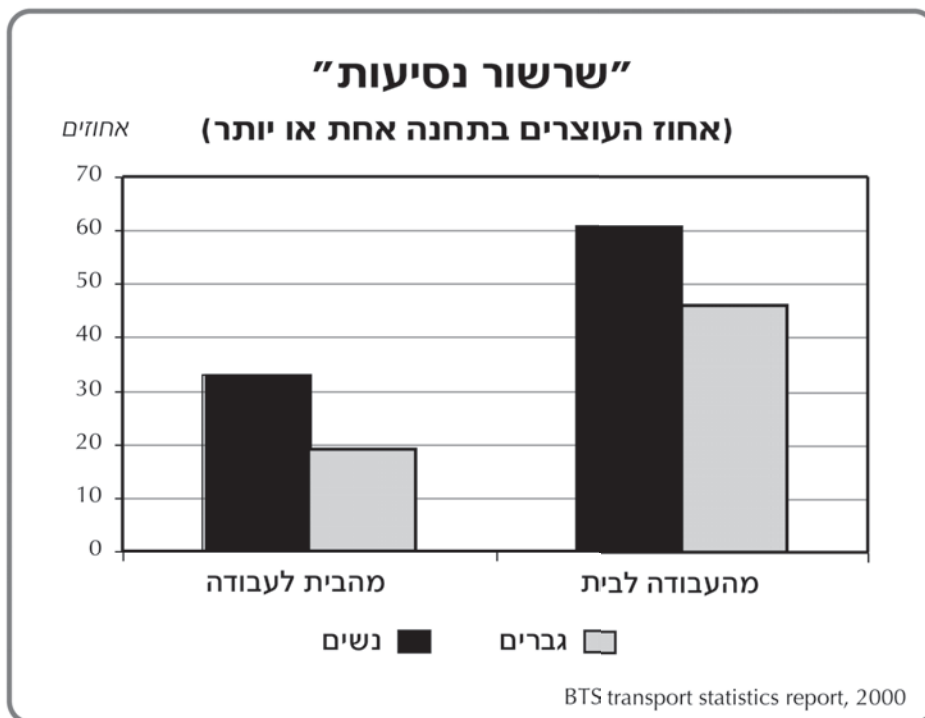

רואים הבדל קל (משמעותי מבחינה סטטיסטית) המראה שנשים הגיעו בתחבורה ציבורית לעתים תכופות יותר מגברים. אם נבצע הבחנה מדויקת יותר של אמצעי ההגעה נראה שמבחינה מגדרית ההבדלים עמוקים יותר. "בתוך" ההבדל הקל בין אחוז הגברים לאחוז הנשים שהגיעו ברכב פרטי, מסתתר הבדל משמעותי בין נהגים לנהגות, כפי שאפשר לראות להלן:

נסיעה לקניונים בפראג – הבחנה מפורטת יותר

תופעת "שרשור הנסיעות" (מונח המתייחס לתופעת האנשים המבצעים כמה "תחנות" בנסיעה אחת) מושפעת גם היא ממגדר, כפי שאפשר לראות להלן בנתונים מארה"ב. נשים עוצרות יותר פעמים באופן משמעותי בדרכן מהעבודה ואליה.

לאחר שהוצגו ההבדלים האמפיריים הפשוטים בין המגדרים, נבחן את הסיבות להם. ניקח לדוגמא את הסיבות לאחד הממצאים השכיחים: בממוצע נשים נוסעות מרחקים קצרים יותר לעבודה. מקדונלד (1999) בסקירתה את הקשר בין יוממות הנשים לבין השתתפותן בכוח העבודה, מציגה חלק מהטענות והקשרים האפשריים.¹ אחדות מהסיבות האפשריות לתופעה זאת הן:

- **חובות טיפול בבית וגידול ילדים:** היות שלמשימות כמו בישול למשפחה או הסעת ילדים יש לוחות זמנים קשיחים, יום העבודה של נשים נוטה להיות קצר יותר וגמיש פחות משל גברים, ולכן הן צריכות לעבוד במקום שהנסיעה אליו קצרה יותר.

1 H. I. Macdonald, "Women's employment and commuting: explaining the links", *Journal of Planning Literature* 13, 1999, pp. 267-283.

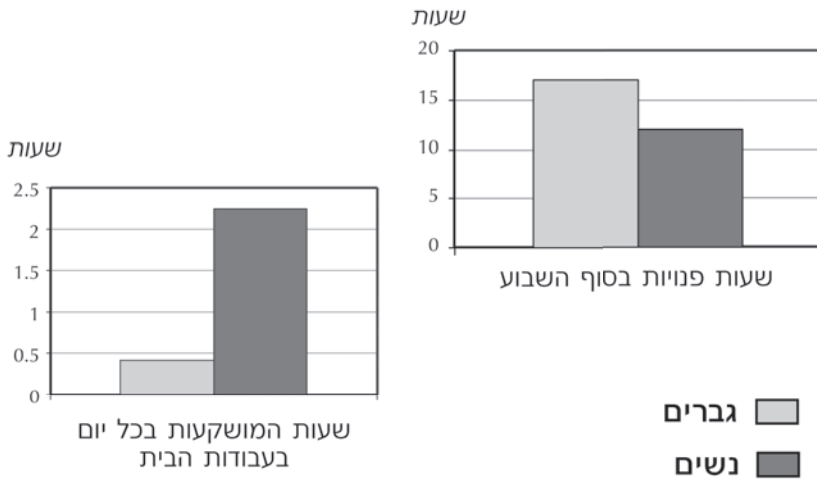
□ **עמדת מיקוח חלשה במקום העבודה:** היות שלנשים יש עמדת מיקוח חלשה יותר, הזדמנויות העבודה שלהן מגוונות פחות והן משתכרות פחות תמורת עבודתן. אם נאמר שאנשים ימירו את מחיר היוממות (בעיקר בשעות נסיעה) בערך העבודה שבקצה הנסיעה הרי שנשים ימירו פחות זמן בממוצע תמורת עבודות המכניסות פחות בממוצע.

□ **סוגי העבודות שבהן רוב העובדים הן נשים:** עבודות אלה (כגון: חינוך, שירותים, רווחה) נוטות להיות מפוזרות יותר, דהיינו נגישות יותר מבחינה מרחבית. משום כך סביר יותר שיהיו קרובות למקום המגורים.

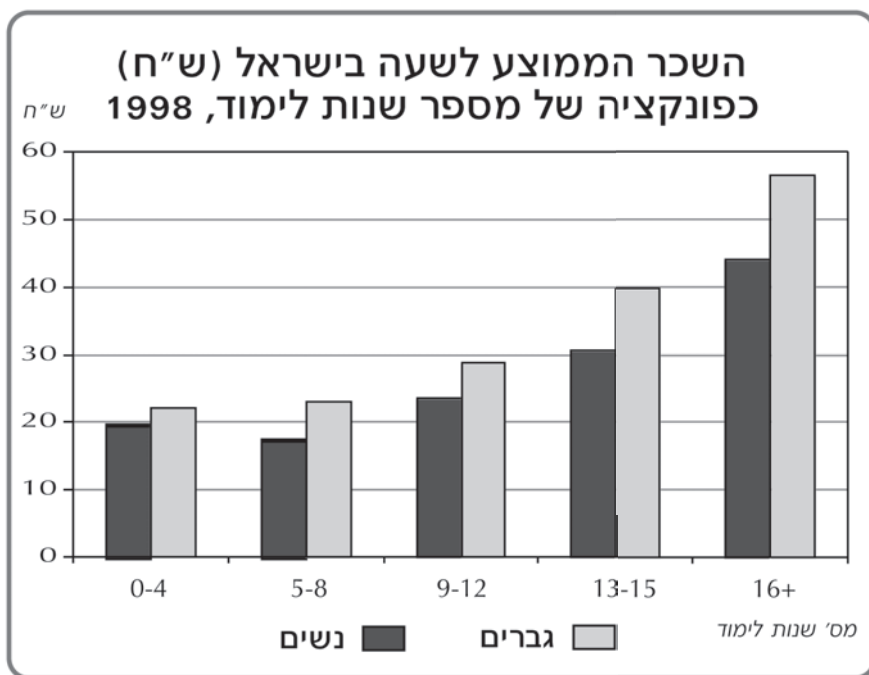
□ **פחות גישה למכוניות:** ייתכן שנשים כבולות לעבודה בקרבת הבית כי אין להן מכונית לנסיעה למקום רחוק יותר. בארה"ב משתמשים בשני מונחים כדי לתאר תופעות הקשורות לזה: התפתחותם של "גטאות תחבורתיים" שבהם למעבידים יש מאגר כוח אדם זול (נשים); ו"חוסר התאמה בין העבודה למגורים" שמתייחס למצב שבו מפעלי תעשייה מתרחקים ממרכזי הערים ולאנשים (ובעיקר לנשים) שאינם יכולים להעתיק את מגוריהם קשה יותר להגיע לעבודה. כך הם נוטים לעזוב את מקום העבודה ולעבוד רק בעבודות נחותות קרוב למקום מגוריהם.

אפשר לראות כמה מהגורמים האלה בנתונים סטטיסטיים כפי שמוצג בתרשים הבא, למשל, המבוסס על סקר שנערך ב-1995 בבריטניה ומראה שלרשות הנשים עומד פחות פנאי.

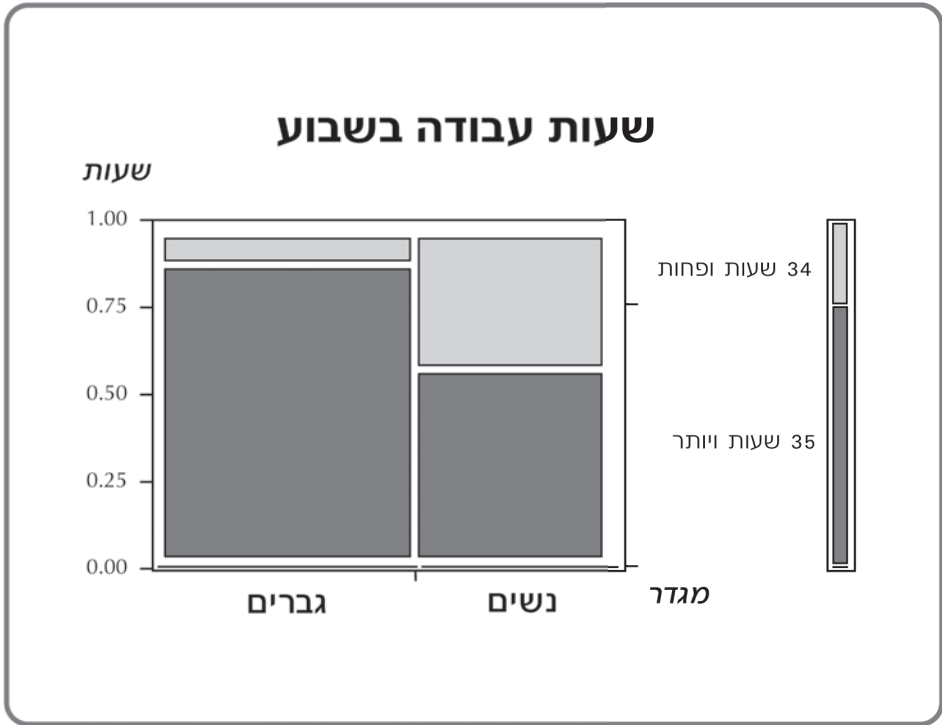
שימוש בזמן

התרשים הבא מראה את השכר הממוצע לשעה בישראל (ש"ח) בשנת 1998 כפונקציה של מספר שנות לימוד (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, גברים ונשים 2000). מהתרשים עולה שבאופן עקבי נשים משתכרות פחות מגברים שלמדו אותו מספר שנים. ההבדל רק גדל ככל שעולה רמת ההשכלה.

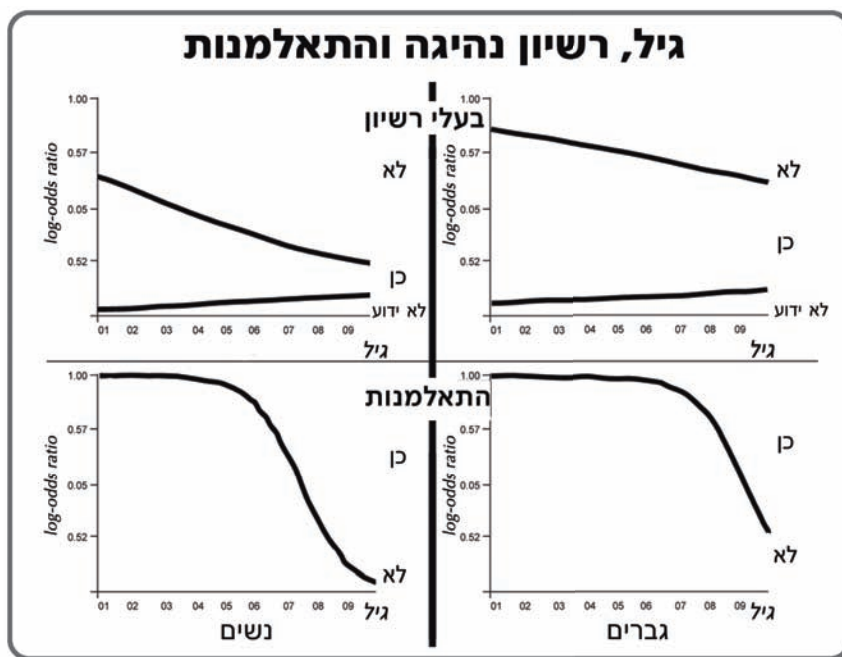
נשים נוטות לעבוד במשרות חלקיות יותר מגברים. גם זה מפחית מכדאיותה של נסיעה ארוכה לעבודה שכזאת. התרשים הבא מבוסס על סקר הנסיעות בישראל משנת 1996/97 ומראה שרוב הגברים עובדים פחות או יותר במשרה מלאה ואילו כמעט חצי מהנשים עובדות במשרה חלקית.

חשוב להצליב את הבדלי המגדר הבסיסיים הללו עם משתנים חברתיים אחרים כמו מעמד סוציו-כלכלי, גיל, מוצא אתני, משפחה חד-הורית וכדומה. ניקח את הקשר בין מגדר לגיל, לדוגמה: בגיל מבוגר, מעל 85, מספר הנשים גדול פי שלושה ממספר הגברים. במילים אחרות, רוב הזקנים ביותר הם נשים. בישראל (1998) 11% מהנשים הן מעל גיל 65 ואילו במערב אירופה יותר מ-20%. בישראל (1998) 58% מהתושבים שגילם מעל 75 הם נשים, אך רק 14% מבעלי רישיון נהיגה מעל גיל 75 הם נשים. במילים אחרות, יש אוכלוסייה גדולה של נשים מבוגרות שאין להן רישיון נהיגה ולכן סביר שניידותן תהיה נמוכה יותר.

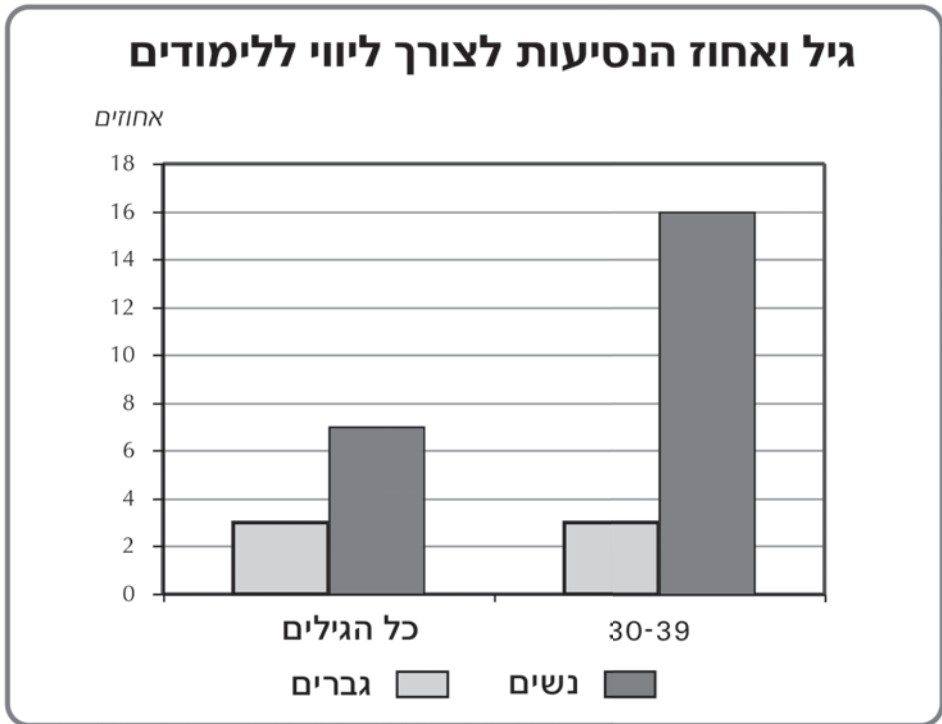
סביר גם שנשים מבוגרות אלה יהיו בודדות. עיינו בניתוח המהיר שביצעתי על סמך סקר הנסיעה של ישראל משנת 1996/97. מוצגות 4 רגרסיות לוגיסטיות המראות שהסבירות שיהיה לאדם רישיון נהיגה והסבירות שיתאלמן משתנות עם הגיל הן לגבי

גברים והן לגבי נשים.² בגרף העליון רואים שבכל גיל הסבירות שלנשים יהיה רישיון נמוכה בהשוואה לגברים בני אותו גיל, ושהסיכוי שיהיה לנשים רישיון יורד באופן חד יותר בהשוואה לגברים, ככל שהן מזדקנות. זאת אינה בהכרח פונקציה של גיל אלא של העובדה שאדם מבוגר נולד מוקדם יותר... במילים אחרות, נשים אלה נולדו והתבגרו בתקופה שבה היה מקובל פחות שנשים ילמדו לנהוג מאשר כיום ולכן הגיל משפיע על היותן בעלות רישיון או לא. בגרף התחתון רואים רגרסיה לוגיסטית דומה של הסיכוי להתאלמן. נשים חיות יותר שנים מגברים ולכן סביר יותר שיתאלמנו. רואים זאת בעלייה החדה בסבירות להתאלמן בעשורים שאחרי גיל 60. יחד הגרפים הללו מראים לנו שהסבירות הולכת וגדלה שלנשים מזדקנות לא יהיה בן זוג ולא תהיה מכונית. סביר להניח שלתת-אוכלוסייה זאת יש צורך דוחק במציאת פתרונות ניד.

2 רגרסיה לוגיסטית לצורך זה היא ניתוח שמנסה להסביר את מצבו של משתנה קטגורי (כמו החזקת רישיון נהיגה) כפונקציה של משתנה רציף (כמו הגיל). הסבירות שהמשתנה יהיה במצב זה או אחר מוצג כסבירות. בגרף השמאלי למעלה, למשל, אפשר לראות שהסיכוי שלאישה יהיה רישיון יורד מ-0.6 לנשים צעירות (בהשוואה ל-0.8 לגבי גברים צעירים) לערך של 0.25 אצל נשים מעל גיל 70 (אצל גברים המספר גבוה מ-0.5). (זה מורכב יותר, כי הרגרסיה משתמשת בלוגריתם יחס הסיכויים log-odds ratio, אבל אין צורך לפרט את זה כאן כי מטרתי להבהיר את היחס מבחינה אינטואיטיבית).

עוד דוגמה לחשיבות פילוח לתתי קבוצות מובאת להלן. היא מראה שבאופן כללי נשים נוסעות יותר פעמים לצורך ליווי ללימודים מאשר גברים, ואם נבחן את הגיל הקריטי לקריירה של אנשים - שנות השלושים לחייהם - ההבדל נעשה בוטה עוד יותר.

אם נבחן את מאפייני הנסיעות שמבצעות הנשים - מרחק קצר יותר, יותר שרשור, נסיעה מחוץ לשעות העומס, לפעמים עם מצרכים או בליווי ילדים או זקנים, ולעתים קרובות אלה נסיעות צדיות ולא רדיאליות למרכז העיר - אפשר לראות שנסיעות אלה קשות יותר לביצוע בלי מכונית מאשר נסיעות הגברים. למרות זאת לנשים יש פחות גישות למכוניות מאשר לגברים.

סמליות מגדרית של נייודות וכלי רכב: אידיאולוגיות הנוגעות לזכריות ולנקביות חיוניות להשקת ולצריכה של טכנולוגיות חדשות רבות. חשבו על תעופה, צילום, מחשבים ועל תחומים רבים אחרים. בשנים הראשונות להתפתחותם הייתה הטכנולוגיה החדשה תחום סגור לנשים, או שנשים נכנסו אליו רק אחרי שוויתרו על נשיותן. זה קרה גם

בתחילת דרכה של הנסיעה הממונעת, והערכיות המגדרית הסמלית הזאת ממשיכה להתקיים ברמה פחותה גם כיום.

בשנים הראשונות הייתה הנהיגה פעולה גברית מכל הבחינות. קישרו אותה לרוח ההרפתקנות הגברית ולתעשייה, והיא דרשה מעורבות פיזית (התנעה בעזרת מנואלה או תיקון נקרים) שייחסו בדרך כלל לגברים. עד שנת 1910 כמעט לא היו נהגות וכל נסיעה משמעותית שביצעה אישה זכתה לאזכור בעיתונות. במלחמת העולם הראשונה החליפו נשים את נהגי המוניות, במידה מסויימת, אבל אחרי המלחמה קראו להן לחזור "למצב הרגיל". אין זה מפתיע שאחד הסמלים לשחרור האישה בתקופה שבין המלחמות הייתה האישה הנהגת. בכל זאת, בשנת 1933 רק 12% מרישיונות הנהיגה היו בידי נשים. עד שנת 1935 נשאו גברים בבריטניה באחריות לנזקים שגרמו נשותיהם בזמן שנהגו, ואף גבר שכיבד את עצמו לא הניח לאישה להסיע אותו. כמו כן התנגדו שנשים ישמשו כבוחנות נהיגה. בעיתון בעלי מכוניות מוריס משנת 1929, במאמר ששמו "עבודת הנשים במוסך", נאמר:

"פילים אינה יכולה לנהוג, אך אין סיבה שתרגיש שנגזל ממנה עונג הבעלות... בכל הקשור לקרונות... תפקידה של האישה לוודא שהוא יהיה נקי ומסודר: חשבו עד כמה מעצבן לנקות את הבלאגן אחרי יום קשה בעבודה ונסיעה ארוכה בפקקי התנועה... עניינים כמו הכנת כיסויי מושבים ניתנים להסרה הם במסגרת תפקידה של האישה..."
(*"Women's work in the garage", The 1929 Morris Owner manual*)

במאמר שהופיע בשנת 1936 ב"אוטוקר" נאמר:

"אני גורס שנשים, כמעמד, אינן ולא יהיו לעולם נהגות מיומנות כמו גברים כי האינסטינקט לקבל דברים ולזכות בשירות מושרש מאוד. מוחה של האישה הנהגת נשלט בעיקר על ידי האינסטינקט והסביבה, ואילו מוחו של הגבר כפוף להיגיון. לאישה אין כוח ריכוז כמו לגבר כי דעתה מוסחת כל הזמן על ידי שאלות בוערות כמו 'איך אני נראית?' [...] הנשים חלשות בדרך כלל מן הגברים ומבחינה גופנית אינן מתאימות לשלוט בכלי מסוכן כמו מכונית."
(*Autocar, 1936*)

אולי אנו מזלזלים ברגשות המיושנים הללו, אבל אשאל אתכם - התוכלו לדמיין תצלום זה, של קבוצת נערים על אופנועיהם, שצולם בתחנת דלק בירושלים, עם רוכבים

נשים? מספר רוכבות האופנועים קטן מאוד, במיוחד כשמדובר על אופנועים בעלי נפח מנוע גדול. לעומת זאת רואים בסדרת השקפים [שהוצגה], מה קורה כשנשים כן רוכבות על אופנועים: הדבר מקבל אופי מיני מובהק.

כלי עבודה טכניים, מסגרות לקבלת החלטות ועיצוב המכוניות: עד זה לא כבר היו מעצבי המכוניות ומתכנני אמצעי התחבורה גברים, וגם היום זה כך במידה מסוימת. טבעי הדבר שבעלי מקצוע רואים את העולם מבעד לחוויות האישיות שלהם, וכך הושרשה נקודת המבט הגברית בכלי העבודה ובקטגוריות השונות של תכנון התחבורה. אינני מכיר עבודה מוגמרת בנושא זה, אבל אני חושב שיש חומר רב שיוכל להדגים את הטיעון. במשך שנים תכנון התחבורה נסב על הנסיעה הגברית האופיינית: הנסיעה לעבודה וממנה, נסיעה שביצע נהג בודד בשעות העומס וללא שרשור משימות. הנסיעות שלא נלקחו בחשבון בתכנון המכוניות - כמו נסיעות מקומיות קצרות, הליכה, הקפצות וליווי לבית הספר - היו נסיעות שביצעו נשים.

וכך המכוניות, שהיו בהתחלה צעצוע לבדר גברים עשירים במירוצים, נשאו את דרישות העיצוב הללו (כמו האצה מהירה, למשל) במשך שנים רבות, ואפשר לומר שעד היום הזה. רק מאוחר יותר החלו לעצב את המכוניות מתוך מחשבה על ילדים ועל קניות והחלו אמצעי הבטיחות (כריות אוויר וחגורות בטיחות) לקחת בחשבון גם נשים. קומתה של בובת הניסוי, למשל, הייתה במשך תקופה ארוכה 175 ס"מ ומשקלה 75 ק"ג. רק באחרונה התחילו להשתמש בבובות בעלות ממדי גוף מסוגים שונים. מסתבר שהפגיעות שקורות בתאונות לגברים שונות באופן משמעותי מהפגיעות בנשים ולכן נסיונות לאופטימיזציה בטיחותית המסתמכות על מודל גברי יהיו מופלות. לא יהיה זה נכון לתכנן מכוניות כך שיהיו בטיחותיות לגברים בלבד.

מסקנות

ראינו שהמגדר מייצר דפוסי התנהגות חברתיים חשובים, ולאלה יש השלכות על הנסיעה: על ארגון המרחב, על החלוקה המגדרית של אופי הפעילויות היומיות ותזמונם, על הגישה לאמצעי תחבורה ועל הגישה למסגרות שבהן מתכננים את תשתיות התחבורה והמכוניות. גישה "מגדרית" יותר לתכנון תעסוק לא רק בנסיעה אלא גם במנהגים ובמרחבים שמחוללים נסיעות. היא תעסוק בגישה לאמצעי התחבורה ובסמליות ובעיצוב שלהם. הסתכלות על ניידות בפרספקטיווה מגדרית היא יותר מאשר שאיפה להשוואת תנאים - היא קריאת תיגר על הקטגוריות והנורמות המגדריות המונחות ביסוד ההסדרים הקיימים כיום.

מרחב נשי וכבוד האישה: נקודת מבט פמיניסטית

ד"ר אורית קמיר, האוניברסיטה העברית בירושלים; והמרכז הישראלי לכבוד האדם

אקדים ואתנצל על כך שדבריי מתייחסים רק לנשים ישראליות יהודיות ולנשיותן, מפני שהיכרותי עם הנשיות הישראלית הערבית אינה מספקת לשם פיתוח דעות ועמדות ביחס אליה.

שם ההרצאה, "מרחב נשי וכבוד האישה", כורך את ההבניה המרחבית הנשית במושג הכבוד מפני שאני מאמינה שכבוד האדם הוא הרעיון והערך המרכזי שדרכו נכון לנתח את החברה הישראלית היהודית ולהבינה. זאת, לא מתוך עמדה תאורטית או הכרעה מתודולוגית כזו או אחרת, אלא מפני שהחברה הישראלית עצמה בחרה לקבוע את כבוד האדם כערך יסוד והציבה אותו בלב מגילת זכויות האדם שלה, שהתכוננה בשנת 1992 (ושוב ב-1994) בדמותו של "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו". מאז חקיקתו הפך מושג הכבוד והערך הגלום בו לנחלת הכלל, ורבים בישראל מקבלים ומזדהים עמו. אני מאמינה שהבחירה להציב ערך זה בלב החיים החוקתיים והחברתיים בישראל אינה יכולה להיות מקרית, אלא היא בהכרח מבטאה ומשקפת דברים רבי משמעות על החברה הישראלית. לכן אני סבורה שחשוב להתמקד בכבוד האדם ולהשתמש בו כדי לנסות להבין את עצמנו בכל הקשר אפשרי. אני עושה כן במחקר ובהוראה זה מספר שנים. חלק ניכר מן המחקר שערכתי בנושא התפרסם בספר "שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם"¹. הדברים הקצרים שאומר כאן נובעים מן התפיסה שאני מציגה בספרי, העוסק בכבוד האדם בציונות, בשפה העברית, בחיי היום-יום בישראל ובמשפט הישראלי, ומייחד מחשבה להבניית המגדר ולפוליטיקה של המגדר בחברה הישראלית. בספר אני מצביעה על כך שהמושג העברי "כבוד" מכיל ארבע משמעויות ערכיות מובחנות ואף סותרות, שניתן להביען בעזרת המילים האנגליות honor, dignity, glory, respect ואני בוחנת את מופעי הכבוד בציונות ובישראליות לאור הבחנה מרובעת זו. בהרצאה היום לא אכנס להבחנה זו, כדי לא להקשות על

1 הוצאת כרמל, 2004.

מי שאינם מכירים אותה ולסרבל. ה'כבוד' שאליו אני מתייחסת כאן הוא, אפוא, אותה תערובת מושגית-ערכית בלתי מבוררת ובלתי קוהרנטית שאנו משתמשים בה כערך היסוד של החברה הישראלית.

מגדר, מרחב וכבוד ביהדות המסורתית

לא קשה לחבר בין מעמד, זכויות, כבוד ומרחב בתפיסת הנשים והנשיות בתרבות היהודית. זאת מפני שמעמד האישה וזכויותיה נדונים בתרבות היהודית המסורתית זה מאות ואף אלפי שנים במסגרת מטפורה מרחבית מובהקת הכורכת את כבוד האישה במרחב הנשי: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מ"ה, י"ד). זה הפסוק המקראי שתרבות חז"ל והתרבות הרבנית קבעו כבסיס הדיון בנשיות ובזכויות נשים. במסגרת דיונית זו מעמד האישה וזכויותיה נדונים בהקשר של "כבודה", וכבוד זה - כבוד בת המלך - מוגדר כשייך "פנימה": הוא ספון במרחב הפנימי.

"פנימה" יוצר מיד הנגדה בינרית ודיכוטומית ל"חוץ", הנגדה מן הסוג שהפמיניזם מקשר לתפיסת העולם הפטריארכלית המחלקת כל דבר להפכים - אחד חיובי, מועדף ומזוהה עם הגברי, והאחר שלילי (או לפחות מוקטן), המזוהה עם הנשי. חישוב למשל על הצמדים חזק וחלש, גדול וקטן, תקיף ורך, שכלי ורגשי. כל צמד כזה מובנה תמיד כערכי וממוגדר: "חזק" חיובי (יותר) ומתקשר לגברי, "חלש" שלילי (יותר) ומתקשר לנשי; "גדול" חיובי (יותר) ומתקשר לגברי, "קטן" שלילי (יותר) ומתקשר לנשי, וכך בצמדים האחרים. באותו אופן "פנים" מזוהה אוטומטית כבן-זוג וניגודו של "חוץ", וכבוד האישה, נאמר לנו, הוא בפנים.

למושג "פנים" יכולות להיות קונוטציות תרבותיות ערכיות שונות. "פנים" יכול להיות הלב או הכבד, כלומר מרכז הכובד של הגוף החי. במובן זה הפנים מסמן את עיקר החשיבות, את המקום המרכזי, את הדבר החשוב והיקר ביותר. אבל "פנים" גם יכול לסמן את המוגבל, המתוחם, הסגור, שאינו חופשי בחוץ ואינו בן חורין לפעול ולהתבטא כרצונו על הבמה הציבורית, בזירת ההתרחשויות, בעולם. חז"ל מעצבים את ה"פנים" שהם מקשרים לאישה, למקומה, לטבעה ולכבודה בעזרת דימוי הגפן הפורייה המשתרגת בירכתי החדר ונחבאת אל הכלים. דימוי הגפן הפורייה המטפסת בירכתי פנים הבית שכיח מאוד בדיוני חז"ל והרבנים על מהות האישה, על מקומה, על מעמדה וכבודה, והוא מגובה בדימוי ההיחבאות אל הכלים. גפן פורייה זו היא גשמות בעלת שורשים, נטועה בפניה שולית ואינה יכולה לזוז. למעשה, סביר שאין היא רוצה כלל לזוז, שכן כגפן טבעה היא להיות נטועה במקום אחד ולהיצמד אליו, ומקום פינתי

ושקט הולם את צרכיה. הגפן מזינה (היא מניבה פרי) ומסוככת ומצלה, כלומר: היא משרתת אחרים ונותנת להם מה שהם צריכים. הגפן היא גם דבר-נוי המקשט את החדר, נעימה ודוממת, ושמחה בחלקה להסתתר בפינה. אין היא מושכת תשומת לב, אינה דורשת מאומה, אינה פועלת, אינה משתתפת, אינה מפריעה, אינה מאיימת, אינה הולכת לשום מקום, אינה בורחת. זה הדימוי המרכזי המשמש להבניית דמות האישה ביהדות המסורתית, הרבנית, ובה בעת ליצירת זיקה הן עם כבוד מסוג מסוים והן עם מרחב מסוג מסוים.

המרחב שבתוכו מתקיימת הגפן הוא שולי המרחב הפנימי. זהו מרחב מצומצם, מוגבל, שאינו מאפשר תנועה. כבודה של הגפן מוגדר כהסתפקות במרחב זה, כקבלתו, כהפנמתו, כאימוצו וכהשלמה עמו. גפן שאינה מקבלת את המרחב שהוקצה לה מאבדת את כבודה ועמו גם את מעמדה וזכויותיה, המותנים בהשלמתה עם הפינה המרחבית הפנימית, השולית והמוגבלת שהוקצתה לה. דימוי נשי זה חקוק היטב בלב התרבות היהודית. כאמור, הוא כרוך ללא הפרד בתפיסה צרה, מגבילה ומדירה של מרחב נשי ובהבניה מוגדרת מאוד של כבוד האישה כקבלת הדין וצידוקו. דימוי זה, על היבטי המרחב והכבוד שלו, הוא אמת המידה שלגביה נמדדות התנהגויות של נשים כמו גם דרישות של נשים, ובמסגרתה נקבעות חובותיהן וזכויותיהן.

בהינתן ההיגיון הפטריארכלי של חלוקה בינרית ערכית ממוגדרת, היה אפשר לצפות שהדימוי הגברי יתקשר ביהדות אל החוץ ואל כל הכרוך בו, שכן אם אישה כבודה בפנים - אז כבוד הגבר בוודאי בחוץ. ולא היא. בתרבות היהודית המסורתית, הרבנית, המייצג החיובי של הגבר היהודי הוא יעקב, "יושב אוהלים" (בראשית כ"ה, כ"ז). יעקב הוא איש "פנים", הלומד תורה בפנים האוהל. בחוץ מסתובב עשוי, ולפניו ישמעאל. הם המזוהים עם הטבע, המרחבים, הפראות והיציאה אל השטח. כידוע, המסורת היהודית אינה רוחשת להם אהדה גדולה ואף לא הערכה רבה, וברור שאין הם מוצגים כדגם לחיקוי. ההפך הוא הנכון: הם מייצגים את הזר, האחר, ה"גוי".

מתברר שביהדות המסורתית, הרבנית, ייחודה של האישה אינו דווקא שיוכה לפנים, שכן גם הגבר משויך לפנים. ההבדל ביניהם הוא שהגבר קשור ל"פנים" של תורה: הוא מחובר אל העיקר, החשוב, לב הקיום האנושי, ומובחן מן החוץ המסמן הבלים והיעדר יראת שמים. לעומתו האישה קשורה ב"פנים" שמשמעו שהיא נטועה לבלי נוע בקרן זוית, פורייה, משרתת ומיפה.

מגדר, מרחב וכבוד בציונות המדינית

עולם דימויים זה השתנה מן היסוד בתפיסה הציונית, שכל כולה התקוממה נגד דימויו של יעקב כשוכן אוהלים והבנתה דימוי חדש, חלופי ושונה בתכלית של הגבר היהודי החדש. הגבר היהודי החדש בציונות המדינית הוא בעל כבוד גברי (honor), המתבטא, בין השאר, ביציאה מן האוהל אל המרחב והשתלטות עליו. גבריותה של פעולה זו מסומנת, בין השאר, במגדור המרחב כנשי, ובשימוש במטפורה היהודית המסורתית שבמסגרתה 'בעילה', 'כיבוש' ו'הוצאה מן הכוח אל הפועל' הם מה שהזכר עושה לנקבה.

בעולם הדימויים של התרבות האירופית לכל אורך ימי הביניים, העת החדשה ועד ראשית המאה העשרים הגברי זוהה עם החוץ, עם המרחב, עם התנועה, עם הפעולה והשליטה. דימוי הגבר אצר רכיבה על סוסים, אחיזה בנשק ושימוש בו בשדה הקרב, מאבק וניצחון. כל אלה התקשרו לאומץ, לגבורה, ליושרה, ובשתי מילים: לכבוד גברי. לעומת כל אלה היהודים לא ידעו לאחוז בנשק, לא רכבו על סוסים, לא נלחמו, לא שלטו במרחב, לא היו בעלי קרקע ולא עיבדו אותה. הם היו אנשי פנים ולא חוץ. היהודי, 'יעקב יושב אוהלים', הובנה בתרבות האירופית כאישה, כלומר לא רק כבלתי גברי אלא כאנטייתזה של גבריות. יהודים נתפסו כלא אמיצים, לא ישרים, לא חזקים ונעדרי כבוד גברי. כמו נשים, גם אותם האשימו בשקרנות, בתחבולות ובערמומיות המאפיינות את אנשי הפנים החלושים.

הוגי הציונות המדינית אימצו את נקודת המבט האירופית ופיתחו סלידה עמוקה מדמותו של יעקב יושב האוהלים. הם חפצו להיות גברים על פי עולם הדימויים האירופי והחליטו לכונן את עצמם בהתאם. הגבר היהודי החדש שבראו הוא איש כבוד חזק, אמיץ וישר. הוא לוחם ומנצח. הוא פועל ונע במרחב. יתרה מזאת - הוא שולט במרחב, משתרר עליו ומעצב אותו בדמותו ובצלמו. היהודי החדש כובש את האדמה ומביית את המדבר. הוא מפריח את השממה ומיישב את הארץ הריקה, הנידחת, שישבה אלפי שנים בשיממונה וחיכתה עד בוש לגואלה.

מעניין שהמטפורה שנבחרה לעיצוב הסיפור על היהודי החוזר למולדתו ומשתלט על מרחביה (כלומר, סיפורו של היהודי ההופך סוף כל סוף לגבר) היא המטפורה אשר בתרבות היהודית המסורתית, הרבנית, מגדירה את הקשר בין זכר לנקבה. במטפוריקה היהודית האישה מוגדרת כ'חומר', וכאשר 'בעלה' 'בועל' אותה הוא הופך אותה ל'כלי', כלומר לדבר שלם, שהוצא מן הכוח אל הפועל. האישה מחכה

בשיממנה כל חייה לגבר שיגאל אותה, יבעל אותה, יביית אותה ויהפוך אותה לכלי. 'ביאתו' אליה מחיה אותה וממשת את היכולת הגלומה בה. ההוצאה מן הכוח אל הפועל באמצעות כיבוש, בעילה והשתררות היא הפעולה המגדרית שגבר עושה לאישה כשהוא נישא לה, ולכן זוהי גם הפעולה המכוננת אותו כגבר (שכן גבריותו מעוצבת ביחס לנשיותה של האישה). בסיפור הציוני המרחב ממוגדר כנשי: ארץ ישראל, אדמה, מולדת, אם. החזרה אל הארץ, כיבושה, הפרייתה, הפרחתה, יישובה וביותה - כולם מכוננים מעשה של הוצאתה מן הכוח אל הפועל. הפרחת המדבר היא מימוש היכולת הגלומה בו, וכך גם ייבוש הביצות ועבודת השדה. ביאת היהודי החדש אל מולדתו גואלת אותה משיממנה, מריק חייה בלעדיו, והופכת אותה ל'כלי': דבר שלם וממומש. בתוך כך הַבְּיָאָה אל האדמה מאפשרת ליהודי החדש לכונן את עצמו כגבר הן על פי עולם הדימויים האירופי, המגדיר גבר כמי שנע, פועל ושולט במרחב, והן במסגרת עולם המושגים היהודי המסורתי המגדיר גבר כמי שבוועל נקבה ומממש את היכולת הגלומה בה. אם כן, במקום יעקב איש האוהלים, שוכן הפנים, שגבריותו באה לידי ביטוי בלימוד תורה וב'בעילת' האישה וביותה, הציונות המדינית עיצבה את הגבר היהודי החדש כאיש כבוד הפועל בחוץ, במרחב, ושם הוא בא אל ארץ-ישראל, אימא אדמה, המולדת, כובש אותה, בועל אותה ומביית אותה. כך כיבוש המרחב, שהוא גברי במושגים אירופיים, הובנה בציונות גם כפעולה של 'בעילה' וביות, שהם גבריים במושגים יהודיים מסורתיים.

אם המיתולוגיה הציונית עיצבה את הגבר היהודי החדש הן כאיש כבוד השולט במרחב והן כגבר הבועל ומביית, כיצד עיצבה את האישה? התשובה המדהימה היא שהציונות המדינית לא טרחה לעצב דימוי נשי. לצד הגבר היהודי החדש היא לא הבנתה אישה עבריינה חדשה. חוקרות מצביעות על תופעה זו בספרות הציונית, בשירה, במנשרים ובכל שאר תחומי היצירה. אני מציעה שלא נתפלא על כך. הציונות הגיבה בראש ובראשונה כנגד דימויים ה'נשי' של היהודי ושל הקולקטיב היהודי. מטרתה הייתה להשקיע בפיתוח הגבריות היהודית - האישית והקבוצית גם יחד. הציונות לא ראתה כל צורך להשקיע בפיתוח הנשיות היהודית אלא מצאה לנכון דווקא להדחיקה, להסוותה ולהמעט בחשיבותה. בהקשר זה נקראו הנשים היהודיות לעשות מעשה כפול: לאמץ לעצמן במידת מה את דימויו של הגבר היהודי החדש ולסייע בהפיכת הקולקטיב היהודי לגברי; ובמקביל להמשיך לקיים, במידת מה, את נשיותן המסורתית בתוך המערכת הביתית, המשפחתית והחברתית. מצד אחד הציונות ציפתה מנשותיה שיתנהגו כגברים בכל הנוגע לכיבוש המרחב הלאומי, הפרחת השממה, גאולת הארץ וכיוצא באלה. זאת, על אף שהנשים נדרשו להסתפק ב'גבריות מופחתת', משנית, כדי

לאפשר לגברים היהודים לפתח את גבריותם. מצד אחר נדרשו הנשים להוסיף להיות אם ואחות לגברים היהודים.

במושגים מרחביים ניתן לומר כי בהקשר הציבורי, הלאומי, הקיבוצי, נתבקשה האישה הציונית לצאת אל המרחב כמו גבר: לסלול, להפריח, לכבוש, לבעול, לגאול, להשתלט ולביית. ואולם בהקשר הפרטי, האישי והמשפחתי היא נתבקשה להישאר בפנים, בקרן זוית, פורייה, מצלה, נאה ושותקת כאותה גפן. במושגים של כבוד נדרשה האישה הציונית לאמץ ולהפגין כבוד גברי בבואה במגע עם המרחב (המולדת), עם אויבי הציונות ועם שאר העולם. ואילו בביתה ובמשפחתה, בתוך מסגרת הקולקטיב הציוני, היא נדרשה להמשיך לקבל על עצמה את תכתיבי 'כל כבודה בת מלך פנימה'.

'כיבוש המרחב וביתו' או הצטנעות בקרן זוית מופנמת אינם 'נשיים' בשום מובן אותנטי, חיובי או מעצים. לא 'כבוד גברי' אגרסיווי, המתבטא בכיבוש ובביות המולדת, ולא 'כבוד בת מלך פנימה' הנם 'נשיים' במובן של הגדרה עצמית אוטונומית ויוצרת. אף לא אחד מן הדימויים והתפקידים הללו פותח לנשות ישראל כיוונים להתפתחות, לצמיחה ולגדילה נשית. כולם כובלים, מגבילים ומסרסים. כולם שבויים בתפיסות עולם פטריארכליות, בין שהן מסורתיות ורבניות ובין שהן שוביניסטיות, לאומיות ואלימות. כולם דורשים מנשים בישראל להיות 'קצת גבריות' בהתאם להגדרת הגבריות של הציונות המדינית, ו'קצת מושתקות ומודרות' בהתאם להגדרת הנשים בגישות הפטריארכליות המסורתיות. חישובו על 'האישה הישראלית' (היהודייה) בת זמננו: ידה האחת עושה בחיילות העברית בצה"ל וידה האחרת כבולה בדיני האישות של בתי הדין הרבניים, הכולאים אותה בהלכות פטריארכליות עתיקות שאינן מכירות לא בשוויונה ולא באנושיותה. דימויים נשיים אותנטיים, יצירתיים, משחררים ובונים - אין.

ואולם דווקא החסר, הריק, האין, יכולים לשמש כנקודת מוצא להתחלה חדשה. הציונות של המאה העשרים לא טרחה להתייחס לנשים ולנשיות ולפתח דימויים, תפקידים וכיוונים נשיים של ממש. אם נתחיל עכשיו, במאה ה-21, נוכל לצאת מנקודת מוצא מודעת ורגישה יותר ולייצר דימויים נשיים שלא יהיו מוגבלים רק לנשים יהודיות ציוניות, ובעיקר אירופיות וחילוניות. כיום ניתן לפעול מתוך חשיבה הרבה יותר מורכבת על רב-תרבותיות ועל מגדר - שני היבטים שלא נתנו עליהם את הדעת בתקופות קודמות בציונות.

אז מה עושים ועושות?

יישום גישה זו בהקשר המרחבי הממשי אינו בתחום מומחיותי אלא בתחום מומחיותם של המתכננים והמתכננות, האדריכלים והאדריכליות, העוסקים והעוסקות במרחב. בכל זאת אני רוצה לסיים בהעלאת שני כיוונים למחשבה.

נקודה ראשונה: ניסיוני שלי עם נשים ועם ספרות פמיניסטית מראה שנשים אינן מרגישות בנוח במרחב מצומצם מאוד. נשים רבות חשות שמרחב מצומצם מדי עלול לאפשר לאחרים להתנכל להן הרחק מעין הציבור ובלא שיש להן אפשרות להיחלץ. מעלית הנָה חלל מפחיד, שכן היא מאפשרת לזולת לתקוף באין מפריע ובאין מפלט. חדרי מדרגות צרים, חללים שצריך לעבור בהם בדרך למקום אחר, מקומות סגורים מדי - כולם עלולים לעורר מורא. ואולם חללים גדולים ופתוחים מאוד מעוררים בנשים מורא הפוך, מפני שהן מרגישות לעתים קרובות חשופות מדי לעיני אחרים. מכיוון שנשים היו מודרות מהמרחב הציבורי אלפי שנים, הן אינן רגילות להסתובב בו. הן אינן מכירות את עצמן בתוכו ולרבות לא נוח להיראות בו. מרחב פתוח מדי עלול, אפוא, לערער את ביטחונן של נשים רבות. דוגמה פשוטה מהאוניברסיטה: כיתות גדולות, רבות משתתפים ומשתתפות מרתיעות נשים מלהתבטא; למרצות נוח פחות לעמוד מול כיתה גדולה מאשר מול כיתה קטנה ואינטימית; סטודנטיות מהססות להרים יד ולדבר בשיעורים. מחקרים רבים מוכיחים זאת שוב ושוב. האם המסקנה היא שיש לתכנן מרחבים בגודל בינוני וכאלה שאינם סמויים מן העין, כדי שנשים תחושנה בנוח? לכאורה בוודאי. ואולם התוצאה עלולה להיות שיתקבעו הרגלים וחרדות של נשים והן לעולם לא תתמודדנה עמם ולא תתגברנה עליהם.

אז מה עושים? אני חושבת שכאן האדריכלות נתקלת באותה בעיה שאני מכירה מעולם המשפט. שהרי הן התכנון במרחב והן התכנון במשפט נועדו מעצם טיבם לקבע ולסגור דברים כדי שלא יהיו נזילים מדי ופתוחים. יכול להיות שמה שניתן ללמוד מהתייחסות רצינית לחוויותיהן של נשים הוא שהחשיבה הנשית בתחום המרחב, כמו החשיבה הנשית בתחום המשפט, צריכה לתרום לתכנון גמיש ומשתנה המכיר בהווה, אך פותח פתח לשינויים בעתיד. בעולם המשפט יש להתייחס למצוקות של נשים בהווה מבלי לקבע דימויים והסדרים שעלולים למנוע מנשים אפשרות להשתנות ולהשתחרר. בתחום המרחב יש להימנע מתכנון חללים קטנים וסגורים מדי, או פתוחים וגדולים מדי כדי לא להקשות על נשים בהווה, אך בתוך כך יש גם להימנע עד כמה שניתן מתכנון חללים קבועים ומקובעים וארוכי טווח, וזאת כדי לאפשר ולעודד השתנות מתמדת, השתנות שאנו חפצות בה ומברכות עליה. אם נתעלם מצרכינו

בהווה, אנחנו עלולות להסתגר ולא לגדול ולצמוח, אך אם נקבע דברים סביב דמותנו כפי שהיא היום, אנחנו עלולות לעצור השתנות רצויה וחיובית.

נקודה שנייה: בעודי מהרהרת בהתפרצות הגברית הציונית אל המרחב ובהשתלטות ובכיבוש, חשבתי על המילה "בֵּית". הייתה כאן כוונה מוצהרת: לקחת ארץ שוממה ובלתי זרועה ולביית אותה כך שתהיה לנו לבית לאומי על פי צרכינו; לקחת קרקע נשית, אמהית, ולביית אותה כדי שתתאים להיות הבית שלנו. בֵּית כהשתררות, כיבוש, שינוי וכפייה עצמית הוא התנהגות "גברית". מקבילתו הנשית היא "התבייתות". נשים לא מבייתות, אלא מתבייתות. כדי להרגיש בנוח, להרגיש בבית, הן חשות צורך להסתגל ועל כן הן מתבייתות במרחב ומשתמשות במה שעומד לרשותן כדי להפוך אותו לביתי עד כמה שניתן. ההבדלים אינם נעוצים בגדלות נפש נשית או בהבדלים ביולוגיים בין המינים, אלא בנסיבות החיים של נשים ושל גברים בעולם. לנשים אין כוח או שליטה ואין הן תופסות את עצמן כבעלות הבית. לכן הן אינן מבייתות, כלומר משנות חללים בכוח כדי שיתאימו להן. תחת זאת הן "מתאקלמות": מתרגלות, מוסיפות, משייפות, מרככות, מעדנות.

אני חושבת שבהתנהלות הישראלית הציונית יש יותר ביות מאשר התבייתות בכל התחומים - גם בתחום הסביבה וגם בתחום יחסנו לבני האדם האחרים שמצאנו כשהגענו לכאן. אם יש באמת תפיסת מרחב "נשית" במובן שהצעתי, משמעותה היא הגדלת רכיב ההתבייתות על חשבון רכיב הביות. אולי זאת העברה שאפשר לעשות בה שימוש כלשהו: במקום "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה" נאמר "אנו באנו ארצה לחיות ולהתביית בה".

חומת ברלין: יחסי כוחות והיבטים מגדריים

פרופ' מרטינה לאו, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת דרמשטט, גרמניה

בעשור האחרון עלו לדיון מחודש שני מושגים מרכזיים ורבי משמעות במדעי החברה: "מרחב" ו"מגדר". היום הם נתפסים כמושגים שיש ביניהם זיקה וכתהליך יצירה המבוסס על הדדיות ותיחום. הן מרחב והן מגדר הנם תוצאה ארעית של תהליך של ייחוס וארגון, היוצר וגם משעתק מבנים חברתיים. לאור זאת אבחן במאמרי את בנייתם של גבולות וחומות בחיי היום-יום ממבט מיקרוסוציולוגי בניסיון להתחקות על שורשי מגדור המרחב. לצורך כך אדון באופן שבו תפסו נשים את חומת ברלין.

סקירה היסטורית קצרה של חומת ברלין

בהצהרת ברלין (פוטסדם) ב-5 ביוני 1945 ארבע המעצמות המנצחות - ארצות הברית, ברית המועצות, בריטניה וצרפת - נוטלות לידיהן סמכות שלטונית עליונה בגרמניה. הרייך הגרמני מחולק לארבעה אזורי כיבוש בגדלים שונים וברלין נחלקת אף היא בין המעצמות ונשלטת בידי נציגים צבאיים. ב-5 ביוני 1947, מתוך חשש שקושי כלכלי עלול לתרום להתפשטות הקומוניזם וכן למען עידוד שיקומה של אירופה, מכריז מזכיר המדינה האמריקני ג'ורג' ק' מרשל על תכנית סיוע לאירופה, הלא היא "תכנית ההבראה האירופית". ברית המועצות דוחה את ההצעה שהיא ומדינות החסות שלה ישתתפו בתכנית.

תנאי אחד הציבו המעצמות להשתתפותם של אזורי הכיבוש המערביים במה שלימים ייוודע כ"תכנית מרשל": שיעשו רפורמה במטבע. ב-21-22 ביולי 1948 מחליף המארק הגרמני את הרייך-מארק, שאיבד מרבית מערכו. על הרפורמה במטבע באזורי הכיבוש המערביים מגיבה ברית המועצות בהשקת רפורמה במטבע משלה באזור הכיבוש שבחסותה ב-23 ביוני, ובהטלת סגר על ברלין ב-24 ביוני. היא שמה מצור על העיר וחוסמת את כל הדרכים אליה דרך היבשה ודרך מעברי מים. בתגובה מארגן המושל הצבאי האמריקני לוסיוס ד' קל"י את מה שנקרא "הרכבת האווירית לברלין" כדי לספק מצרכי יסוד לכ-2.1 מיליון תושבי ברלין המערבית. כתוצאה מהמלחמה הקרה מתחילה החלוקה של גרמניה לקרום עור וגידים. ב-24 במאי 1949 נכנסת לתוקפה

החוקה החדשה וכך נוסדת הרפובליקה הפדרלית של גרמניה, FRG (להלן מערב גרמניה). בשנת 1949 נשלם גם ייסודה של מדינה נפרדת באזור הכיבוש הסובייטי וב-1 במאוס 1949 מאמצת מועצת העם הראשונה את החוקה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, GDR (להלן מזרח גרמניה).

מספטמבר 1949 עד אוגוסט 1961 בורחים 2,691,270 בני אדם ממזרח גרמניה למערבה. לקראת סוף התקופה מגיע מספר הבורחים ל-1,500 עד 2,000 בני אדם ביום, ומה-1 עד ה-13 באוגוסט 1961 עוזבים כ-47,000 בני אדם את מזרח גרמניה. מכיוון שמרביתם צעירים ובעלי הכשרה מקצועית טובה, יש לגל הפליטים השלכות הרסניות על מצב הכלכלה והאספקה במזרח גרמניה. תחילה נחסם הגבול (אורכו 1,378 קילומטרים) בינה לבין מערב גרמניה בגדרות-תיל ובשדות מוקשים. במסיבת עיתונאים ב-15 ביוני 1961 מודיע ולטר אולברייכט בתמימות: "לאיש אין כוונה לבנות חומה [...] אם אני מבין אותך נכון, אתה אומר שיש אנשים במערב גרמניה המעוניינים שנגייס את פועלי הבניין בבירת מזרח גרמניה להקמת חומה, כן? למיטב ידיעתי אין כל כוונה כזאת...". חודשיים לאחר מכן, השכם בבוקר ה-13 באוגוסט 1961, מתחילים פועלים מזרח גרמנים בבנייתה של חומה בגובה 2 מטרים בפיקוחם של הצבא ושל המשטרה. החיץ עובר לאורך גבול האזור הסובייטי במרכז ברלין. דלתות וחלונות הבתים הנמצאים על הגבול נאטמים. שומרי הגבול מקבלים פקודה לירות במי שינסה לברוח. החומה חוצה את ברלין לשני חלקים.

לימודי מגדר

מספר המחקרים שנערכו על בניית חומת ברלין יכול למלא ספריות שלמות. עם זאת לא מצאתי ולו תרומה אחת – לא באנגלית ולא בגרמנית – המנתחת את ההיבטים המגדריים של השפעות בניית החומה על חיי היום-יום. להפך, אפשר להבחין בעובדה הבולטת שנוצר קשר סמלי בין גבריות לבין בניית החומה. דוגמה: באוסף קריקטורות על חומת ברלין אין כמעט דמות של אישה, למעט אולי נשים המתלוות לגברים בפעולה.¹

במונחים חברתיים החומה מוגדרת באופן סמלי כמעשה ידם של גברים וכמבנה זכרי. סוג זה של מחקר על החומה ובבואתה באמנות עולים איפוא בקנה אחד עם האופן שבו דיברה האוכלוסייה על החומה בשנות ה-60. אנגליקה אונטרלאוף, עיתונאית ומנחת

1 Günter Köhler (Hg.): *Oskar, Wer denkt noch an den 13 August*, Berlin, 1990

טלוויזיה מזרח-גרמנית, מדווחת: "עד היום אינני שוכחת את הטון הצבאי כשדיברו על בניית החומה. לא הייתה כל התייחסות לבעיות בין-אישיות, רק אמרו שעלינו להתגונן מפני האימפריאליסטים".² במזרח גרמניה בניית החומה מתפרשת כמעשה רציונלי והכרחי, ואילו במערב גרמניה הבנייה מתפרשת כמעשה לא רציונלי ותוקפני. בצמצום זה של האירועים למעשה פוליטי נעלמים מהשיח הן הנשים והן חיי היום-יום. בימינו עומדים אסונות אישיים במרכז תשומת לבן של נשים במזרח ובמערב גרמניה. ספרים בגוון ביוגרפי הבוחנים את העבר גדושים בעלילות על פרידות פתאומיות מהורים ומסבים, מאהובים ומחברים. בתמונות רבות נראים תינוקות מונפים מעל החומה או כלות מנפנפות להוריהן בצד האחר של העיר.

ניתוק הקשרים השפיע על נשים הן במזרח והן במערב, אך השינויים שחוללה החומה בחיי היום-יום היו שונים מאוד במזרח ובמערב. נקודה חשובה בהבנת חומת ברלין: משמעות החומה הייתה הכלה, לא הדרה. היום גבולות נמתחים וחומות נבנות לעתים קרובות כדי למנוע כניסתם של זרים או של טרוריסטים (הדרה), ואולם בניית חומת ברלין הייתה פעולה רשמית של הממשלה וכוונתה הייתה למנוע בריחת אזרחים ולהגן עליהם מפני השפעות קפיטליסטיות. פוליטיקאים מזרח גרמנים שאפו לשווק את החומה כמעוז נגד המערב. הרעיון היה שהסתגרות תאפשר חיי ביטחון. חלקים נרחבים באוכלוסייה לא התלהבו מהמדינה החדשה ונמשכו אל אפשרויות הצריכה, החירויות והשכר הגבוה במערב. החומה נועדה להבטיח שאנשים בגיל העבודה יישארו ויעבדו במזרח גרמניה.

כמו כן נועדה החומה למנוע ביעילות מאזרחי מזרח גרמניה לשאוף להשיג מוצרי צריכה מערביים. הצפייה וההאזנה לתכניות טלוויזיה ורדיו מהמערב נאסרו, מתוך מחשבה לדכא בהדרגה את הדחף לצבור מוצרי מותרות קפיטליסטיים. פירוש הדבר היה השלמה עם כך שבני אדם איבדו את חופש התנועה שלהם, שמשפחות הופרדו ושרבים סבלו ממחסור בטובין.

רנטה ו', גמלאית ממזרח ברלין, מסבירה כיצד חוותה כילדה את בניית החומה: "בליל ה-13 באוגוסט לפני אצל חברה. למחרת היא הכינה לנו ארוחת בוקר והתכוונו ליהנות

Angelika Unterlauf, "Nicht der Mauerfall war das Thema am 9. November, 89 in der 20-Uhr-Konferenz, sondern mein Schmuck, den ich gewagt hatte, während der Sendung an der Jacke zu lassen", In: A. Gebert (Hg.): *Im Schatten der Mauer. Erinnerungen, Geschichten und Bilder vom Mauerbau bis zum Mauerfall*, Bern u.a., 1999, s. 184

ממנה במיטה. פתאום היא נכנסה לחדר השינה ואמרה: 'תשמעי, הם בונים חומה! הם סוגרים את המערב!' הייתה מהומה. לא האמנתי. זינקתי מהמיטה, הדלקתי את הרדיו. התרגשתי כל כך שקיבלתי מחזור. נהגנו לבלות שם המון – הלכנו לקולנוע, קנינו נעליים וכיוצא באלה דברים... כפי שעושות נערות. לא האמנו... אבי אמר תמיד: 'לא ייתכן שהם יבליגו על כך, פשוט לא ייתכן! לאמריקנים יש ודאי דרך כלשהי להתערב. לא ייתכן שהאמריקנים יבליגו על כך'. אבל האמריקנים לא עשו דבר".³ במבט לאחור היא מסכמת: "במחשבה שקולה, הם גזלו ממני את כל השנים ההן. בעלי, שהיה מבוגר ממני בהרבה, היה יכול מאוחר יותר לנסוע למערב בקביעות, אבל אני נאלצתי תמיד להישאר בבית. לא חשבתי שאהיה עדה לנפילת החומה".⁴ בשביל הנטה ו' הכורח להסתדר בלי אפשרות לצרוך ובלי חיי תרבות היה קשה לא פחות מהתחושה שהיא כלואה. עם זאת, גם היום היא משבחת את האפשרויות שניתנו דווקא לנשים מצמיחתה של מדינה חדשה מסוג שונה: "אנו, נשות מזרח גרמניה, היינו בטוחות מאוד בעצמנו בעבודה. קיבלנו מה שדרשנו. מעולם לא הרגשנו שאיננו בעלות זכויות שוות. וגם לא נחבאנו אל הכלים. עבדנו בדיוק כמו הגברים. מעולם לא היינו חסרות תעסוקה. לכן יש לנו פנסיה טובה".⁵

בקוראנו עדויות אלה ואחרות של בני התקופה, אנו מבחינים שהחומה השפיעה באופן שלילי על חיי היום-יום של נשים.⁶ היא הרסה קשרים חברתיים, מנעה גישה לתרבות (קולנוע, תערוכות), הגבילה את אפשרויות הנסיעה וכן את ההנאה ממוצרי צריכה. חוויות אלה של אבדן הכרוך בבידוד לא היו מוגבלות לתקופה הראשונה של מזרח גרמניה. נהפוך הוא, הן חזרו ועלו שוב ושוב. אנגליקה אונטרלאוף מספרת: "כשהייתי בת שמונה הייתה לי חברה. היא אמרה לי, 'אני צריכה לספר לך משהו שאסור לך לספר לאף אחד. לאף אחד!' הבטחתי. החברה אז אמרה, 'אנחנו עוברים למערב. אנחנו חוצים לצד האחר. אנחנו מסתלקים'. החברה הכי טובה שלי... ואסור היה לי

3 W. Renate, "Die haben mir ganz viele Jahre geklaut", In: A. Gebert (Hg.): *Im Schatten der Mauer, Erinnerungen, Geschichten und Bilder vom Mauerbau bis zum Mauerfall*, Bern u.a. 1999, s. 83.

4 **שם**, עמ' 84.

5 **שם**, עמ' 85.

6 לדוגמה:

Anke Gebert, *Im Schatten der Mauer. Erinnerungen, Geschichten und Bilder vom Mauerbau bis zum Mauerfall*, Bern u.a., 1999.

Marianna S. Katona, *Nicht bedient, sondern abgefertigt, Geschichten um die Berliner Mauer*, Frankfurt am Main, 1999.

לדבר על כך. הייתי שקטה כמו קבר. כעבור שבוע חברתי הטובה לא הייתה עוד".⁷

מצרכי יסוד סופקו תמיד לאוכלוסייה המזרח-גרמנית. לכל גבר ואישה הייתה זכות למקום עבודה, ובשנים הראשונות הייתה די עבודה. מזרח גרמניה המבודדת מהמערב הפכה כך למעין בית גידול ששילב נשים באופן מלא בשוק העבודה, הביא לשוויון בחינוך והעניק לנשים שוויון זכויות מלא. חיים בצל הגבול והיכולת של בודדים בלבד לעבור אותו הפכו בהדרגה לנורמה.

מצב הנשים במערב גרמניה היה הפוך. בכל הנוגע לתרבות ולצריכה היה להן כל שיכלו לפלל לו, אך שילובן בשוק העבודה לא היה מובן מאליו כלל וכלל. ברגע שנשלמה החומה נטשה התעשייה את מערב ברלין. נשים רבות עזבו עם בעליהן מפני שהם מצאו פרנסה במקומות אחרים. מערב ברלין הפכה לאי. כלכלתה הייתה תלויה באחרים, ואף על פי כן התנאים אפשרו התפתחות של תת-תרבויות. נשים שחיפשו דרכים חדשות לנהל את חייהן יכלו למצוא בתנאים אלה כמה נקודות מוצא. אלה שחוו את החומה כסמל לסגירות בתוך ברלין הרבו לצאת מהעיר, אחרות פשוט חיו עם החומה כמרכיב ביום-יום שלהן.

לעומת מזרח גרמנים, מערב גרמנים, בייחוד ברלינאים, הורשו במהרה לשהות מדי פעם בפעם בצדה האחר של החומה. משמעות הדבר היא שעבור המערב גרמנים החומה הייתה חדירה בהרבה מכפי שהייתה עבור המזרח גרמנים, אם כי הביקורת בגבול מעולם לא הייתה תענוג ולעתים הייתה ממש גרוטסקית. מריאנה ס' קטונה מספרת על חוויה מהגבול: "הגענו לברלין מארה"ב. רק לתינוק שלנו היה דרכון אמריקני ובעלי הציג את המסמכים המערב גרמניים שלו. בארשת פנים קפואה קבע שוטר הגבול שהילד זר ועל כן עליו לעבור בנקודת הביקורת לזרים. הוא התכוון ל"צ'קפוינט צ'רלי". בעלי הודה לו באדיבות ורמז שהוא והתינוק פונים לכיוון צ'קפוינט צ'רלי כדי לעבור את הגבול. 'לא', אמר השוטר, 'אתה מערב גרמני, אתה לא יכול לעבור בנקודת הביקורת לזרים'. 'אבל התינוק לא יכול לעבור לבד', טען בעלי. 'זאת הבעיה שלך', הייתה התשובה הצוננת. 'אם כך, היכן אוכל לעבור עם התינוק?' 'בשום מקום'."

Unterlauf, s. 184 7

מגדר ומרחב

על רקע תאוריות המתייחסות למרחב, מה ניתן ללמוד ממקרים אלה? היום בתחום המחקר מרחבים אינם מומשגים כתשתית פיסית בלבד אלא כמערכת יחסית. בהתאם לכך כשחוקרים את הממדים הטופולוגיים של תרבות או של כמה תרבויות אין בוחנים את הדרך שבה מבנים מאורגנים במרחב (בניגוד לנטייה היום-יומית שלנו), אלא את האופן שבו מבנים אלה מייצרים מרחבים.⁸ דורין מאסי מציינת כי המושג 'מרחב' הוא יחסי ומבטא רב-גונית.⁹ דבר זה אמור לגבי מרחבים בקנה מידה מצומצם כגון ערים ושכונות, ולא פחות מכך לגבי מרחבים טריטוריאליים לאומיים.

בניסיון למצוא הגדרה חדשה למושג המרחב מצאו במדעי החברה, מתוך רצון להדגיש את ריבוי האפשרויות של ארגון המרחב ומיקום הסובייקטים בו – גם כשמדובר במקום יחיד – שהם יכולים להבין מרחבים בצורה הטובה ביותר כארגון הדדי של בני אדם ותועלת חברתית. דבר זה מדגיש, מצד אחד, את העיסוק בו זמנית במיקום של קבוצות בני אדם ושל עצמים, ומצד אחר את הצורך בחיבור בין עצמים הנתפסים כיוצרי מרחב. פעולת הסינתזה הנדרשת כאן מצביעה על אפשרות של הדרה על בסיס תרבות, מגדר או מעמד. בה בעת היא מצביעה על אפשרות שיש מערכות בעלות רלוונטיות מרחבית. פעולת המיקום, מצדה, פוקחת את עינינו לצורות ארגון היררכיות ולהבניות חברתיות.

גאוגרפים ישראלים הצביעו תכופות על כך שיש הבדל בין הקרקע עצמה לבין המבחר הנתון של מרחבי חיים אפשריים.¹⁰ בניית חומה, בייחוד על ידי מדינה כפעולה של עמידה תקיפה על זכויותיה, מגבילה בצורה אגרסיווית את הרבגוניות התרבותית ביצירת מרחבים. כל מרחב (כלומר, כל מיקום) והזיקה בין המיקומים לבין יצירת מרחב, קובע גבולות. ואולם בניית חומה יוצרת חיץ שיקשה להתגבר עליו לצורך מיקומים נוספים. חיץ זה משנה את אפשרויות הניעות של בני אדם ולא פחות מכך את תפיסת היום-יום שלהם. מרגע שנבנתה הפכה חומת ברלין את שני המרחבים המדיניים הנפרדים לגלויים וברורים. התאורטיקן הצרפתי אנרי לפבר פיתח מודל טריאלקטי שניתן להשתמש בו לניתוח היבטים של ייצור מרחב בבניית החומה, לרבות

8 Martina Löw, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main, 2001, s. 17ff.

9 Doreen Massey, "Power-Geometries and the Politics of Space-Time", *Hettner-Lecture 1998*, Heidelberg, 1999, s. 28.

10 Oren Yiftachel, "Planning and Social Control: Exploring the 'Dark Side'", in: *Journal of Planning Literature*. Nr. 2, 1998, p. 395-406.

היבטים מגדריים בכל מבנה מרחבי נתון.¹¹

לפבר טוען איפוא כי ניתן להבין את ייצור המרחב באמצעות הדברים הבאים:

1. לפבר מגדיר את המרחב הנתפס כמגלם בתוכו קשר פיזי למציאות היום-יומית במרחב האורבני (למשל המסלולים והמערכות המחברים בין המקומות המיועדים לעבודה, לחיים פרטיים ולפנאי).

2. המרחב המומשג מתאר את מרחבם של מדענים, מתכננים, מומחים ואורבניסטים המייצרים ייצוגים של מרחב (למשל תכניות אדריכליות, נוסחאות ותחזיות דמוגרפיות) והוא מתבטא בדימויים ובסמלים.¹²

במונח "עיסוק במרחב" לפבר מתכוון, באופן כללי, לתפיסה של מרחבים ושל התנהגויות הקשורות למרחב, דהיינו המעשה היום-יומי של יצירה ושעתוק של מרחבים והחוויה הפיזית של מרחבים המבוססים על הרגלים ומסלולים. בניית חומה אינו מעשה בודד. אין לראות את קיומה כגבול שנוצר אחת ולתמיד; יש להבין אותה כביטוי של סינון תמידי, כתהליך של הכלה והדרה. אנשים התגברו על חומת ברלין בעזרת בריחה מאורגנת, למשל דרך מנהרות ובחציות-נהר, או בתאי מטען של מכוניות ואף בהגשת בקשות רשמיות שאישורן הובטח מראש לנסיעה למערב. רבים שילמו בחייהם על ניסיונות אלה. אין גבול ללא פרצה. אווה הורן אף סבורה: "ככל שגבול בלתי-חדיר יותר, כך גדלים הסיכויים לא רק שיפרצו אותו, אלא שבזמן מן הזמנים ייהרס לגמרי".¹³ בניית חומת ברלין ליוותה את חיי היום-יום של המזרח גרמנים, את מיקומם ואת תפיסותיהם. נשים וגברים חתרו תחת החומה כסייעני בריחה או עזרו לשמר אותה דרך שיתוף פעולה עם המדינה באופן "בלתי רשמי". נשים וגברים שונים אלה מאלה בנוהגי המיקום הפיזי שלהם, באופן תפיסת סביבתם ובבחירת העצמים הרלוונטיים להם והמהווים חלק מהמרחב שלהם. התיאורים של נשים מזרח גרמניות מצביעים על כך שבניית החומה:

□ הגבילה את גודל המרחב הזמין (להיבט זה היו, ללא ספק, הכי פחות השלכות הקשורות למגדר).

Henri Lefèbvre, *The production of space*, Oxford, 1991 (orig. 1974), p. 38. 11

12 שם, עמ' 38.

Horn Eva, "Über Grenzen", in: *Texte zur Kunst, Heft 47*, 2002, s. 44. 13

□ הביאה לאבדן קשרים חברתיים ולאבדן המרחב החברתי שהשתמע מקשרים אלה (זהו היבט של חיי היום-יום הנוגע במיוחד לנשים).

□ לא אפשרה גישה למצרכים התורמים לתחושת נשיות (מצרכים בעלי קונוטציה מגדרית).

בהתאם לתפיסותיהם הפוליטיות היו שראו במגבלות אלה קטיעה של התפתחותם האישית, והיו שברכו עליהן כצעד הכרחי לקראת בנייתה של חברה חדשה. שתי דרכי הראייה מדגימות את הקשר ההדוק בין פעולת המדינה לבין יצירת מרחב.

כוונתו של לפבר במונח "ייצוגים של מרחב" היא המרחב המומשג: ההיבט ההכרתי-אידאולוגי של מרחב והייצוגים והתכניות המשתמעים ממנו והופכים את המרחב לקריא. מאז נתנה השליטה על טריטוריה מוגדרת תוקף חוקי לריבונות המדינה, נמתחו גבולות וחומות כדי להבדיל בין מקומיים לנכרים. הרעיון של הקולקטיב ההומוגני קיים תמיד בחברות מודרניות, והוא נועד תמיד לשמור מרחק מהזר והשונה. הדרה של השונה מהעשייה ומהמחשבה היום-יומית משתקפת בבניית מדינת הלאום המודרנית, בגיבוש החברה ההומוגנית, הזהות האחידה וכדומה. הדרה זו מעוגנת היטב גם בחשיבה שלנו על מרחב. הרעיון לשמור על טוהר על בסיס של טריטוריה מוקפת חומה הוא יצירה אידאולוגית המחברת יסודות גזעניים ומינניים. בעוד המדינה המסוגרת מרחיקה את הזר, החברה הסגורה הופכת את השונה לשולי. הזהות האחידה מפרידה בברור בין הנקבי לבין הזכרי. רעיון מרחב הגוף התחום משעתק את הפנטזיה של האישה כמכל (במובן הביולוגי המשעתק את החברה). מכאן שבניית חומות אינה רק מעשה פוליטי; היא גם התגלמות רעיון שלא רק מחלק את המרחב, אלא גם מעניק לאחידות קדימות על פני שונות ומחלחל עמוק אל תוך המבנים המגדריים של החברה.

אם בוחנים את ההשפעות הסמליות של חלוקת גרמניה על רקע דברים אלה, אין זה מפתיע שהן חיברו גם בין מזרח למערב. כאן אנו מגיעים להיבט השלישי של לפבר, "מרחבים ייצוגיים". שתי הגרמניות יכלו להשליך זאת על זאת כל מה שנתפס בעיניהן כרוע. מערב גרמניה שאפה לטהר את עצמה בכך שהוקיעה את הקומוניזם כבן דמותו החדש של הפשיזם, ואילו מזרח גרמניה התנערה מכל אחריות לאנטישמיות בטענה שהפשיסטים כולם "בצד האחר". חוקר התרבות Klaus Theweleit כותב: "החומה לא הייתה רק חומת-כלא מזרח גרמנית. במובן עמוק הייתה זו הפקה משותפת של מזרח ומערב גרמניה, ושני הצדדים נזקקו לה על מנת לארגן מחדש דברים שהודחקו

הדברים שחומת ברלין הדירה מצביעים בברור על ההיבט הסמלי של החומה. החומה, שנתפסה באופן סמלי כמסך ברזל, נועדה בראש ובראשונה למנוע מעבר של מידע, דבר שבימינו לא יעלה על הדעת. מדובר במידע על תנאי חיים, על עולמן של נשים בצד האחד והאחר, על ניסיונות להשלים עם הפשיזם ועל הרגלי צריכה בכל צד. החומה הפרידה את חייהם של בני אדם בצד האחד מהחיים בצד האחר. ממחקר בהקשרים אחרים עולה בברור כי ההפרדה בין העולמות חלחלה עמוק גם למחשבה וגם לחיי היום-יום ולתוך ההוויה כולה. רנטה רון הראתה כי הדרת נשים ממרחבים ציבוריים במהלך ההיסטוריה (כלומר הרמיזה שנשים הנראות ברחובות בשעות הלילה נמצאות שם כדי לעסוק בזנות) באה לידי ביטוי עד היום בחוסר הביטחון ובפחד שהן חשות במרחבים ציבוריים. חרף העובדה שמרבית מקרי האלימות נגד נשים מתרחשים בתוך הבית, נשים חוששות מהעיר בלילה. מבנה המרחב הציבורי משפיע על חֶבְרוֹת האישה כחסרת הביטחון ועל חֶבְרוֹת הגבר כבוטח בעצמו. מחקר נוסף נערך על השפעת גומלין זאת בתהליך היצירה של זהות אתנית. אנדריאס אקרט, למשל, מתאר כיצד מדיניות קולוניאלית טריטוריאלית באפריקה הפכה קבוצות לבעלות זהות אתנית.¹⁵ השליטים הלבנים הקולוניאלים בודדו את עצמם מאוכלוסיית הילידים, חילקו את הרוב השחור לקבוצות מובחנות מבחינה אתנית והקצו להם "אזורים שבטיים", ובכך יצרו זהויות אתניות העומדות על כנן עד היום.

בכתיבתנו על הסכסוך בצפון אירלנד מתאר אלן פלדמן את היווצרותן של קבוצות דתיות והצורך בנראות לשם שליטה ביחידים באמצעות ארגון מרחבי.¹⁶ קתולים ופרוטסטנטים מתיישבים (או מיושבים) באזורים משלהם. הדבר מאפשר לצבא הבריטי להשתמש במצלמות וידאו כדי לפקח על קבוצות אוכלוסייה שלמות. בלי ההפרדה המרחבית לא היה ניתן להבדיל ביניהן מבחינה חיצונית. בה בעת נראות זאת – וההפרדה המרחבית הגלומה בה – היא התנאי הדרוש להפיכת שתי קבוצות

Klaus Theweleit, *Das Land, das Ausland heißt, Essays, Reden, Interviews zu Politik und Kunst*, 14 München, 1995, s. 22

Andreas Eckert, "Unordnung" in den Städten. Stadtplanung, Urbanisierung und koloniale 15 Politik in Afrika", in: Dietmar Rothermund (Hg.), *Periplus 1996. Jahrbuch für außereuropäische Geschichte*, Münster: Lit, 1996, ss. 1-20

Allen Feldman, "Violence and Vision: The Prosthetics and Aesthetics of Terror", in: *Public Culture*, Nr. 1, 1997, pp. 24-60.

אוכלוסייה מתחרות לבלתי-נראות זאת לזאת. העובדה שאין סיכוי רב ששתי קבוצות אלה שבתהליכי הבנייה נעשו קוטביות ייפגשו בחיי היום-יום, מייצרת דעות קדומות ומחזקת אותן.

לסיכום:

בניית חומה לא רק מגבילה את אפשרויות הניעות שלנו ביום-יום, היא גם משעתקת דימויים בעלי עצמה של טוהר אתני וגזעי ואחידות שחלחלו לעומק בני האדם שבהם נגעה. בניית חומה איננה פעולה חד-פעמית, היא תהליך המלווה את חיי היום-יום ובא לידי ביטוי בשגרת החיים. ערפאת טעה כשהשווה את גדר ההפרדה הישראלית לחומת ברלין: את החומה בנו המזרח-גרמנים מתוך חולשה מדינית כדי להבטיח את קיומה של המדינה. הבנייה, יש להדגיש, הייתה פעולה של בידוד עצמי, לא ניסיון למנוע כניסת בני אדם. מזרח גרמניה נסגרה למערב כדי לשמר את יכולת הקיום הכלכלית שלה. החומה מעולם לא הייתה מכשול להספקת מצרכי יסוד לאוכלוסייה. נשים חוו את בניית החומה כהגבלת היכולת שלהן לפתח בחופשיות את הכוח הטמון בהן, אך גם (לפחות חלקן) כהזדמנות ליצור חברה חדשה המעניקה שוויון זכויות לנשים ולגברים. כפי שאנו יודעים, במזרח גרמניה הפרויקט הזה נכשל.

היבטים מעשיים

כשלים בהטמעת צרכים מגדריים בניידות ובנגישות בתכנון מקומי בישראל: המקרה של יקנעם עילית ודבוריה

ד"ר עמליה רימלט, מתכנתת ערים

מבוא והנחות יסוד

מתן מענה לאינטרס הציבור נתפס שנים רבות כאחד העקרונות הבסיסיים בתכנון ערים.¹ בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה האמינו התאורטיקנים המודרניסטים של תכנון ערים כי יש תמימות דעים באשר לערכים ולאידיאלים שבבסיס התכנון, וכי מהות ההיעתרות לאינטרס הציבור היא השגת אידיאלים אלה. המתכננים נחשבו לבעלי הידע המקצועי והכישורים הדרושים להערכה אובייקטיבית של 'אינטרס הציבור', שנתפס כאחיד, ולידיעה 'מה טוב עבור האנשים', שנתפסו כציבור הומוגני. בשני העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה לא התייעצו המתכננים עם התושבים וכך לא נוצר בסיס לאתגור ההנחה כי המתכננים יודעים מהו אינטרס הציבור וכי הבנתם אכן עולה בקנה אחד עם העדפות הקהילה.²

את הביקורת על תפיסה זאת מעלות תאוריות תכנון אלטרנטיביות שהתפתחו מאז שנות השישים. ביקורת זאת מתמקדת בהארת העובדה כי הציבור שעבורו נעשה התכנון איננו אחיד, אלא מורכב מקבוצות שונות בעלות זהויות מגוונות המעצבות אינטרסים וצרכים מרחביים שונים. יחסי הגומלין בין האינטרסים של הקבוצות השונות יכולים להיות של התאמה והשלמה או של סתירה ותחרות. מכאן עולה המסקנה שהחלטות תכנוניות הנותנות מענה לאינטרסים של קבוצות אוכלוסייה מסוימות נושאות אופי ערכי ולא ניטרלי, ועומדות בניגוד לאינטרסים של קבוצות אחרות.³ על כן קוראות תאוריות ביקורתיות לבחון מחדש את רעיון המתכנן המומחה היכול

1 O. Yiftachel, "Outlining the Power of Planning", in: O. Yiftachel, J. Little, D. Hedgcock and I. Alexander (eds.), *The Power of Planning*, Kulwer Academic Publication, 2001.

2 L. Sandercock, *Toward metropolis: Planning for Multicultural Cities*, W. Sussex, 1998 (להלן .להלן סנדרקוק). N. Taylor, *Urban Planning Theory Since 1945*, London 1998 (להלן טיילור).

3 S. Campbell and S. Fainstein, *Readings in Planning Theory*, Oxford 1996 (להלן קמפבל ופיינסטין). טיילור, ר' הערה 2.

להגיע להבנה של אינטרס הציבור, ולכוונו לתכנון עבור ציבורים מגוונים בעלי צרכים ואינטרסים שונים. מעורבות הציבור היא חלק מובנה מתפיסה תכנונית כזאת.⁴ על רקע זה טוענים קמפבל ופיינסטין כי החשיבה מחדש על אינטרס הציבור היא המטרה המרכזית של תאוריית התכנון היום.

הפמיניזם הוא ותיק הגישות הביקורתיות המנתחות והמאירות את הטבע ההגמוני והמדיר של הגישה המודרניסטית ושל התכנון הרציונלי בכלל זה. כתיבה נרחבת של גאוגרפיה פמיניסטית ושל תכנון ערים פמיניסטי מערערת כבר יותר משלושה עשורים את עמודי התווך של התכנון המודרניסטי – את תפיסת המצע (המרחב) שעליו הוא פועל, את בסיס הידע שלו, את טענתו לאובייקטיוויזם תוך התעלמות מיחסי הכוח הטמונים בו, ובעיקר מאירה את תוצאותיו ההרסניות והדכאניות של התכנון עבור נשים. תאוריית התכנון המגדרי, פרי הגישה הפמיניסטית, מעוצבת על בסיס שלוש תפיסות יסוד החשובות לדיון הנוכחי.

בתפיסה הראשונה מוקד הדיון הפמיניסטי הוא **יחסי מגדר**, והדגש הוא על הצורך להסיט את נקודת המבט מנשים כקבוצה מנותקת אל היחסים החברתיים בין נשים לגברים. הבסיס להבנתו של תהליך עיצוב הזהות המגדרית טמון בעובדה כי לאורך ההיסטוריה יחסים אלה בחברות שונות הם יחסי כוח המאופיינים ברוב המקרים באי שוויון ובנחיתות של נשים בהשוואה לגברים.⁵ התפיסה השנייה היא **חלוקת התפקידים המגדרית**, הנובעת מיחסי המגדר הבלתי שוויוניים בין נשים לגברים. הביטוי לכך הוא בדגם שבו לכל קבוצה דפוסי מעורבות ואחריות שונים במילוי תפקידים חברתיים במשק הבית ובחברה. התפיסה השלישית היא **אינטרסים וצרכים מגדריים**. מוזר טוענת כי חלוקת התפקידים על בסיס מגדר משקפת הבחנה בין העבודה שמבצעות נשים לעבודה שמבצעים גברים, ומכאן שלכל קבוצה יש אינטרסים מגוונים הנגזרים מהעיצוב המגדרי-חברתי שלה.⁶ אינטרסים אלה ניתן לתרגם לצרכים תכנוניים ולעצב על פיהם כלים שהם מרכיבי ה'תכנית' שיוצר תכנון הערים. היא

4 **סנדרקוק**, ר' הערה 2; **קמפבל ופיינסטין**, ר' הערה 3.

5 C. Moser, "Gender Planning in the Third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs", *World Development* 17(11), 1989, 1799-1825.
6 C. Moser, *Gender Planning and Development - Theory, Practice and Training*, London 1993 (להלן מוזר)

6 **מוזר** 1993, ר' הערה 5.

טבעה את הביטויים **צורכי מגדר פרקטיים וצורכי מגדר אסטרטגיים** ככלי לאיתור ולמיון צרכים מגדריים.⁷ **צורכי מגדר פרקטיים** הם צרכים קיומיים מידיים הנובעים מיחסי המגדר ומחלוקת התפקידים הנגזרת מהם. מענה לצרכים אלה מהותו יצירת אפשרות למילוי טוב יותר של תפקידי המגדר המסורתיים כדי לאפשר הספקת צרכים בסיסיים קיומיים. צרכים פרקטיים אינם צרכים פמיניסטיים והתערבות למען מילויים אינה נתפסת כמאיימת או ככרוכה בשינוי חברתי, ולכן קל יחסית למקבלי החלטות ולמתכננים לאמצה. **צורכי מגדר אסטרטגיים** מוגדרים בהתאם להקשר מקומי ספציפי, אך נובעים תמיד מהיחסים החברתיים הבלתי שוויוניים בין נשים לגברים.

מענה לצרכים אסטרטגיים הכרחי לנשים כדי להשיג יותר שוויון, לשנות את חלוקת התפקידים הקיימת ובעקבות כך לשנות את מעמדן. פעילות מעין זאת כרוכה בעיצוב ארגון חברתי אלטרנטיבי שיהיה שוויוני ומספק יותר מהנוכחי. ברוב המקרים מתקשים מקבלי החלטות ומתכננים לאמץ צורכי מגדר אסטרטגיים בשל הערעור שהם מציגים על הסדר החברתי הקיים, ולכן אלה יעדים שקשה להגשים. להבחנה זאת מוסיפה צ'רצ'מן את הטענה כי במקרים רבים חופפים צרכים מגדריים לצרכים של קבוצות חברתיות נוספות כמו ילדים, קשישים ואנשים עם מוגבלויות.⁸ מוזר מדגישה כי ההבחנה בין צורכי מגדר פרקטיים לאסטרטגיים יוצרת כלי מתודולוגי חשוב לבחינת חלופות תכנוניות ולהערכתן.⁹

אמצעי מרכזי לאיתור צרכים מגדריים – פרקטיים ואסטרטגיים – שתוצרי תכנון הערים יצטרכו לענות עליהם הוא ידע מקומי של נשים וגברים המתגוררים במרחב התכנון. ידע מקומי הוא ידע שבא מניסיון ומחוויות היום-יום, מאינטואיציה ומדמיון ובעת ובעונה אחת מהלב ומהראש, מהרציונל ומהרגשות.¹⁰ ידע מקומי מעוצב על בסיס הזהויות החברתיות שלנו – הזהות המגדרית, התרבותית, האתנית, הגילאית ועוד. ברוב המקרים יש להשתמש בשיטות איכותניות כדי לאתר ידע מקומי.

7 **מוזר** 1993, ר' הערה 5.

8 א' צ'רצ'מן, "התאמת התכנון המרחבי לקבוצות משנה באוכלוסיית ישראל", בתוך: נ. כרמון והצוות החברתי (עורכים), **תכנון לקראת איכות חיים לכל, דו"ח מספר 9, פרק 9, שלב ב' "ישראל 2020": תכנית אב לישראל בשנות האלפיים**, חיפה, הטכניון, 1993.

9 **מוזר** 1993, ר' הערה 5. (להלן צ'רצ'מן)

10 **סנדרקוק**, ר' הערה 2.

מטרות ומתודולוגיה

המאמר מציב צרכים מגדריים בתחומי הניידות והנגישות מול הפרקטיקה של התכנון המקומי בישראל כדי לנסות לאתר את מקומות המפגש הקיימים והאפשריים ביניהם. לצורך זה נעשה שימוש משולב בשלושה סוגי מקורות – מסמכי תכנון, ידע מקומי, ותאוריות תכנון ביקורתיות.

כל תיאורי המקרה המוצגים בפרק הבא לקוחים מתכניות אב ומתאר מקומיות שהוכנו עבור יישובים שונים בישראל. תכנית מתאר מקומית היא תכנית סטטוטורית המנחה את פיתוחו של יישוב עירוני או כפרי שלם.¹¹ בתפיסה המקובלת בישראל תכנית אב מקומית היא בדרך כלל השלב המקדים, המפורט פחות, בתכנית מתאר. מעמדה הוא כשל תכנית מנחה.¹² בחרתי להתרכז בניחוח תוצריו של התכנון המקומי כיוון שתכניות מקומיות הן בדרך כלל הרמה המפורטת ביותר של תכניות שבהכנתן משתתפים יועצים חברתיים. עבודת התכנון החברתי היא האמורה לאתר ידע מקומי ולתרגמו לאינטרסים ולצרכים שהתכנון יענה עליהם. בשל כך נרכש חלק גדול מהניסיון המקצועי האישי שלי כמתכנת ערים המתמחה בתכנון חברתי-קהילתי בהשתתפות בצוותי תכנון רב-תחומיים המכניסים תכניות מקומיות. מסמכי תכנון המציגים את תהליך הכנתן של תכניות מקומיות ואת מגוון תוצריהם הם מקור מידע חשוב לניתוח המוצג בהמשך.

נתונים סטטיסטיים פורמליים עדכניים (של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) המשקפים את ההיבט המגדרי של צרכים בתחום הניידות והנגישות כמעט אינם בנמצא ברמת היישוב. במקרים רבים גם כאשר נעשה סקר סטטיסטי לאיתור עמדות וצרכים, כחלק מהכנת תכנית מקומית, אין נבדקים צרכים מגדריים. לכן המקור העיקרי לאיתור צרכים מגדריים בניידות ובנגישות ובתחומים אחרים במסגרת תהליך תכנון מקומי הוא ידע מקומי הנאסף בשיטות איכותניות. הידע המקומי שאסתמך עליו בהמשך נאסף בשתי דרכים: הראשונה הייתה ראיונות חצי-מובנים עם נשים וגברים ביסוד המעלה, דבוריה ויקנעם עילית. ראיונות אלה נעשו במסגרת עבודת שדה כחלק ממחקר אקדמי שנערך ביישובים שהתבצעו בהם באותה עת תהליכי תכנון מקומי. הדרך השנייה הייתה מפגשים מובנים מסוגים שונים עם קבוצות תושבים כחלק

11 ב. היימן, **חוק התכנון והבניה, מדריך לציבור**, הוצאת שתי"ל, 2002.

12 ע. רימלט, **תכנון ערים עבור מי? מיגדר, תרבות ותכנון מקומי בישראל**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2006 (לקראת פרסום).

ממהלך מעורבות התושבים בהכנת תכניות מקומיות. חשוב לציין כי ביישובים שבהם עסק המחקר האקדמי נערכו גם מפגשים בדגמים שונים עם קבוצות תושבים כחלק מהכנת תכניות מקומיות. השוואה בין הידע המקומי שאותר בראיונות אישיים לידע המקומי שאותר כחלק ממהלך מובנה של "שיתוף ציבור בתכנון" מעלה הבדלים גדולים בסוג ובמגוון הידע שבחרו לחשוף נשים וגברים כאחד. במפגשים שהתקיימו במסגרת תהליך התכנון הוארו מעט אינטרסים מגדריים, כמו גם אינטרסים של קבוצות חברתיות אחרות. התייחסות מצומצמת לצרכים של קבוצות המוגדרות על בסיס זהותן החברתית בלטה בעיקר במפגשי תושבים שבהם השתתפו קבוצות מעורבות של נשים וגברים, אך אפיינה גם חלק מהמפגשים של קבוצות הומוגניות של נשים. את ההסבר לכך ניתן למצוא בדבריה של יפה, תושבת יסוד המעלה, בתשובה לשאלתי מדוע לא השתתפה במפגשי התושבים שנערכו כחלק מהכנת תכנית האב והמתאר של המושבה.

"אני יותר בעניינים החברתיים ולא בעניין של קרקעות, כשבתכנית האב מתעניינים בעיקר בעלי קרקעות... חוץ מזה אני לא קיבלתי הזמנה. אולי אם הייתי מקבלת הזמנה אז כן הייתי באה". (יפה, בת 44, עובדת מועצה, 15 שנים במושבה יסוד המעלה, יולי 2001).

בדבריה של יפה משתקפות שתי תפיסות חברתיות-תרבותיות של תכנון הערים: אחת מבטאת הבנה צרה ולא מדויקת של תחומי הטיפול של תכניות מקומיות ושל כוחן להשפיע על חיי היום-יום של נשים וגברים ביישוב; האחרת ממצבת את תכנון הערים כשייך למרחב הציבורי הגברי שנשים צריכות "לקבל הזמנה" כדי להרגיש שייכות לו. המסקנה הנגזרת מכך היא כי איתור ידע מקומי המאיר צרכים מגדריים הוא משימה קשה ומורכבת. במשימה זאת יש להתבסס על ראיונות אישיים עם נשים וגברים ועל מפגשים עם קבוצות נשים שינותבו במכוון לאיתור צרכים מגדריים.

גוף ידע נוסף שעליו מסתמך המאמר הוא תאוריות תכנון ביקורתיות (באמצעות הכלים התאורטיים והמתודולוגיים שהן מציגות). אלה עיצבו את השיטות לאיתור ידע מקומי, את הגדרתם של צרכים מגדריים מתוך הידע המקומי ואת הניתוח הביקורתי של מסמכי תכנון בחיפוש אחר התאמתם לנתינת מענה לצרכים מגדריים.

צרכים מגדריים בניידות ובנגישות – דוגמאות

לנשים צרכי מגדר ייחודיים בניידות ובנגישות הנובעים מיחסי מגדר המועצמים על ידי יחסים חברתיים מעמדיים, גילאיים ותרבותיים, ומחלוקת התפקידים על בסיס מגדר. צ'רצ'מן מזכירה כי מילוי צרכים מגוונים הכרחי להשגת המטרה שהיא: הבטחת איכות חיים נאותה.¹³ על בסיס זה מעלה בדיקה איכותנית כי במקרים רבים מציגות נשים מודעות גבוהה (בהשוואה לגברים) לחיפוש אחר מענה לצרכים בתחומים אלה במסגרת תכנית אב ומתאר מקומית. דוגמה בולטת לכך עולה מהשוואת הידע המקומי שהואר במהלך המפגשים בין שתי קבוצות מיקוד - אחת של גברים ואחת של נשים - שהתקיימו במסגרת הכנת תכנית אב ומתאר ליישוב פסוטה שבגליל העליון.¹⁴ שני המפגשים התנהלו במתכונת דומה - הדיון בכל אחד התמקד באיתור בעיות וצרכים שחשוב לדעת המשתתפים והמשתתפות לפתור במסגרת התכנית המקומית. במהלך הדיון נרשמו על לוח הבעיות והצרכים שהוגדרו. לסיום קיבלו המשתתפים "סל" ובו עשר נקודות והם התבקשו להקצות נקודות לבעיות ולצרכים שפתרונם הוא בסדר עדיפות גבוה. רשימה ממוינת של תחומי הבעיות והצרכים והנקודות שצברו בכל קבוצה מוצגת בטבלה הבאה:

13 צ'רצ'מן, ר' הערה 8.

14 פסוטה - תכנית אב ומתאר, דו"ח מספר 1: מצב קיים, נספח השלמות ופרוגרמות, מוגש למשרד הפנים מינהל התכנון, משרד ראש הממשלה, מינהל מקרקעי ישראל, משרד הבינוי והשיכון, מועצה מקומית ג'ש, נובמבר 2002.

טבלה מספר 1: הגדרת בעיות וצרכים לפתרון במסגרת תכנית מקומית – נשים וגברים בפסוטה

סה"כ נקודות לתחום	נשים		גברים		תחום הבעיות והצרכים
	נקודות	מס' בעיות שנמנו	נקודות	מס' בעיות שנמנו	
62	35	4	27	3	מחסור במגרשים לבנייה
27	10	1	17	2	מחסור במקומות תעסוקה ובאזור תעסוקה ומלאכה יישובי
9	7	1	2	1	מיקום פריפריאלי
4	0	0	4	1	משאבים לפיתוח חקלאות
1	1	1	0	0	פיתוח תיירות
1	1	1	0	0	הפעלת אולם אירועים
16	8	1	8	1	מחסור בשטחים ציבוריים פתוחים
17	12	2	5	1	קושי בגישה למבנים בשולי יישוב ובהעברת תשתיות אליהם
19	18	4	1	1	תנועה ותשתיות תנועה
0	0	0	0	1	תחבורה ציבורית
5	4	3	1	1	מטרדים
3	3	1	0	0	חזות היישוב
13	11	1	2	2	שירותי תרבות, קהילה ופנאי
10	10	4	0	0	מוסדות חינוך ושירותי חינוך
1	0	0	1	1	שירותי חרום
5	0	0	5	2	שיתוף הציבור בתכנון
8	0	0	8	1	מגבלות פיתוח
9	0	0	9	1	שיתוף פעולה אזורי
210	120	24	90	19	סה"כ

הערה: באפור מודגשים תחומי הבעיות והצרכים שקיבלו יותר מעשר נקודות בכל קבוצה.

הטבלה מלמדת כי בתחומים רבים יש הבדל בין הבעיות והצרכים שמגדירים נשים וגברים לבין מקומם בסולם סדר העדיפויות של כל קבוצה לפתרון בעיות אלה. במסגרת הדיון הנוכחי נתמקד במגוון הבעיות והצרכים שאוחדו בכותרת "תנועה ותשתיות תנועה". מבחינת הכמות הנתונים מלמדים כי בקבוצת הגברים רק כ- 5% ממספר הבעיות והצרכים שהוגדרו נכללות בתחום זה, ורק כ- 1% מהנקודות הוקצו לפתרון בעיות אלה. התמונה בקרב קבוצת הנשים שונה - כ-16% מהבעיות והצרכים שהוגדרו הם בנושאי תנועה ותשתיות תנועה וכ-15% מהנקודות הוקצו לפתרון בעיות אלה. גם מבחינת התוכן ניכר הבדל בין הקבוצות. קבוצת הנשים ציינה כבעיה כבישים צרים מדי, מחסור במדרכות, מחסור בחניה למכוניות פרטיות (בעיקר סמוך לחנויות) ומחסור במקום חניה מוסדר למשאיות. שתי הקבוצות הזכירו את בעיות התכנון והתחזוקה השוטפת של הכבישים הפנימיים והסדרת ניקוזם. הצרכים והבעיות שהגדירו נשות פסוטה משקפים את חלוקת התפקידים המגדרית וכנגזרת ממנה את העובדה שנשים ואלה שבטיפולן - ילדים וקשישים - הם המשתמשים העיקריים בתשתיות התנועה בתוך היישוב וגם הנפגעים העיקריים מחוסר תפקודן של תשתיות אלה.

עתה נציג שלוש דוגמאות לצרכים מגדריים בתחומי הניידות והנגישות שאותרו ביישובים שונים. צרכים אלה יעומתו עם התכניות המקומיות ליישובים אלה שהוכנו בעת מיפויים, בניסיון לבחון עד כמה יכלו או היו מוכנים עורכי התכניות למלא צרכים מגדריים.

יוקנעם עילית: המחיר המגדרי של חוסר נגישות מעמדי לרכב פרטי

אביבה, תושבת יוקנעם עילית, היא ממעמד חברתי כלכלי בינוני-נמוך ואין בבעלות משק הבית שלה רכב פרטי. אביבה תיארה בפגישתה עמי מציאות של תמרון בזמן-מרחב, הישענות על רשתות תמיכה חברתיות והתפשרות במסגרת ניסיונותיה למלא את התפקיד הביתי בלי אמצעי תחבורה מספקים לרשותה. אולם חוסר הנגישות של אביבה לרכב פרטי משפיע לא רק על מילוי התפקיד הביתי שלה, כי אם גם על יכולתה למלא תפקיד יצרני בשוק העבודה. סמי, בעלה של אביבה העובד במפעל באחד מקיבוצי הסביבה, יוצא לעבודה בהסעה מאורגנת מוקדם בבוקר. מרחב התעסוקה הזמין לאביבה מצומצם בהשוואה לבעלה ומעוצב על ידי עובדות חייה: אין לה רכב פרטי, אין ביכולתה להסתמך על התחבורה הציבורית הבלתי אמינה בתוך היישוב, ואת שעת התחלת העבודה שלה מכתיבה שעת פתיחת מוסדות החינוך שבהם לומדים ילדיה. פרד ופאלם מזכירים כי נשים רבות חוות הגבלת נגישות לתעסוקה

כתוצאה מצירוף גורמים דומה.¹⁵ אביבה מספרת:

"קיבלו אותי במלא מפעלי היי-טק פה (באזור התעסוקה המקומי) אבל לא יכולתי, לא הייתה לי אפשרות להגיע" (אביבה, בת 29, אם לשניים, יקנעם עילית, מארס 2001).

אביבה עובדת במועצה המקומית בתפקיד משרדי פשוט ובשכר נמוך ומיוממת בטרמפים. השילוב בין יחסי מגדר ליחסים מעמדיים מגביל את נגישותה לאמצעי ניידות ומכתיב פעילות במרחב מצומצם, תוך פגיעה ביכולתה למלא תפקידים חברתיים שונים. האינטרסים המרחביים של אביבה יוצרים צרכים תכנוניים הנוגעים למערך התחבורה הציבורית, למיקום מוסדות חינוך ולשעות הפעלתם, ולגמישות בהגדרת משרות בשוק העבודה. צרכים אלה משותפים לרבות מהנשים מהמעמד הבינוני-נמוך ביקנעם עילית (בהן עולות מחבר המדינות, יוצאות אתיופיה ובנות האוכלוסייה הותיקה ביישוב). מערך הצרכים העולה מדברי אביבה על נגישות לתעסוקה ההולמת את העדפותיה משתקף בטענתה של גריד כי נשים משתמשות במיונים שונים מאלה שבהם משתמש התכנון הרציונלי להצגת בעיות בתכנון ערים.¹⁶ נשים משתמשות בקטגוריות של מדיניות תכנון שאינן שימושי קרקע, ומכל אחת נגזרות השלכות על נושאים נוספים ותלות בהם.

כל הצרכים שעלו מדבריה של אביבה הם צרכי מגדר פרקטיים שמתן מענה עליהם נועד לסייע בידה למלא את תפקידיה בבית ובשוק העבודה בדרך טובה יותר. צרכים אלה ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג הראשון הוא צרכים הנוגעים להיבטים ה'רכים' - הארגוניים, הכלכליים והחברתיים של התכנון - השלובים זה בזה. אלה כוללים הכשרה מקצועית, העצמה, הספקת שירותים ציבוריים, וגמישות בהגדרת משרות בשוק העבודה. מענה לצרכים אלה אינו נכלל במנדט התכנית המקומית, שהיא פיזית במהותה. הסוג השני הוא צרכים שלהם ביטוי בתכנון פיזי, כמו מיקום מוסדות חינוך ותכנון מערך תחבורה ציבורית. צרכים אלה מילאה תכנית אב יקנעם עילית בכך שהתייחסה בהרחבה לשדרוג מערך התחבורה הציבורית בעיר ואפשרה למקם מספר כיתות גן באזור התעסוקה של היישוב. אולם בכך לא הובטח כי תכנית אב

A. Pred and R. Palm, "The Status of American Women: A time-Geographic View", in: D.A. 15 Sregran and R. Palm (eds.), *An Invitation to Geography*, New York, 1978.

(להלן גריד). C. H. Greed, *Women and Planning: Creating Gendered Realities*, London, 1994 16

יקנעם עילית אכן תענה על צרכים מגדריים שיש להם ביטוי פיזי. למתכנן תכנית אב יקנעם עילית (כמו גם למתכנני תכניות אב ומתאר אחרות) אין למעשה שליטה על יישום התכנית.¹⁷ מכאן שגם אילו אושרה התכנית, האינטרסים של גורמים כמו חברות התחבורה הציבורית הם הקובעים האם ישודרג מערך התחבורה הציבורית ביישוב ובאיזה דגם, ויענה על הצרכים שהציגה אביבה. התמונה הכוללת קודרת עוד יותר מפני שתכנית אב יקנעם עילית מעולם לא אושרה ולא אומצה כתכנית המנחה את הפיתוח המקומי, כך שגם הצרכים המגדריים שעליהם היה יכול מימוש התכנית לענות נותרו ללא טיפול.

דבוריה: משמעויות חתרניות של הליכה ספורטיבית ברגל

במסגרת הכנת תכנית מתאר דבוריה נערך מהלך נרחב של שיתוף תושבים בתכנון המקומי. בסדרת מפגשים בהם נכחו עשרות תושבים, גברים בעיקר, הוצג לפני המתכננים ידע מקומי נרחב. אולם לנושא ההליכה ברגל של נשות היישוב לשם ספורט התוודעתי רק כאשר ערכתי ראיונות אישיים אתן. הן סיפרו כי בדבוריה נוהגות בנות ונשים רבות ללכת לשם ספורט בשדות בשיפוליו הדרומיים-מערביים של היישוב. עליה טוענת שהייתה הראשונה שהתחילה בכך:

"עשרים שנה הייתי הולכת בשדה לבד, או הייתי הולכת עם אחות שלי ואיך היו מסתכלים. ואני האמת התמדתי. עכשיו כולם הולכים [...] ואני באמת שמחה שהן (הנשים) התחילו, שיהיה להן המודעות להתמיד" (עליה, בת 42, רווקה, דבוריה, אוקטובר 2000).

עאידה, שהעלתה את הנושא ביוזמתה בשיחתה עמי, הציגה תיאור מפורט של יחסי הגומלין בין הפיקוח החברתי הגברי לנשים ההולכות ברגל.

"היום הולכות בשדות נשים וגם ילדים על אופניים. הנשים מדברות והולכות. יש שעושות דיאטה ויש מהן שזה בשביל הכיף. בהתחלה דיברו עליהן במסגד - שהולכות, שלובשות צמוד, ועוד דברים. אחר כך התחילו ללכת גם גברים ונערים, וגם נערים שנסעו במכונית על ידן כדי להסתכל. ואז התחילו לדבר על כך שנשים וגברים הולכים ביחד, שנשים וגברים עושים מפגשים ואהבה. אז המתנ"ס החליט לארגן לנשים מדריכה שהייתה באה

17 **קמפבל ופינסטין**, ר' הערה 3.

לארגן להן הליכה לבד. בקיץ יש הרבה שהולכות וזה ממשיך". (עאידה, בת 32, רווקה, דבוריה, 9.2000).

מדבריה של עאידה עולים בבירור שני צרכים מגדריים של נשות דבוריה: הצורך הראשון הוא צורך פרקטי לשמור על בריאות גוף האישה. העיסוק בספורט הוא התשובה לצורך זה. אולם מקריאה ביקורתית של דברי עאידה עולה שלהליכה ברגל של נשות דבוריה יש גם ממדים חתרניים המשקפים למעשה צרכי מגדר אסטרטגיים. כך מואר הצורך המגדרי האסטרטגי של הגדלת השליטה של האישה על גופה באמצעות עיסוק בחיטוב הגוף. זאת עושות נשות דבוריה בתוך יחסי הכוח הפטריארכליים המעצבים את תפיסת גוף האישה בחברה הערבית. גופה של האישה הערבייה אמור להיות מכוסה ומוסתר בלבוש צנוע שיטשטש את חיטוביו וימנע את הצגתו כאובייקט מיני מפתה. חיטוב הגוף בעיסוק בפעילות ספורטיווית מאתגר את התפיסה התרבותית הנורמטיבית. הנשים העוסקות בספורט מציגות משמעות נשית אלטרנטיבית למרחב הגוף ולחיטוביו ומהללות בכך את חשיבות צורתן ובריאותן ואף את מיניותן.

קריאה ברובד נוסף בדבריה של עאידה מלמדת כי הנשים הערביות ההולכות ברגל בקבוצה יוצרות מרחב מותר חדש לפעילותן, תוך ערעור הגבולות החברתיים-תרבותיים בין מרחבים אסורים למותרים. המרחב המותר החדש שיצרו להן הוא מרחב נשי אינטימי שבו אינן מתכחשות לתפקידן הביתי, בהיותן מלוות בילדים, אך הוא מאפשר להן פרטיות, אריגת רשתות חברתיות ושימורן - פעילות קבוצתית שמשמעה למעשה גיבוש כוחן כקבוצה והרחבת הידע המרחבי שלהן. מוזר מסבירה כי פעילות קולקטיבית של נשים מחוץ למשק הבית היא אמצעי רב חשיבות להעצמה ויצירת קבוצות סולידריות של נשים.¹⁸ זהו בסיס הכרחי לפעילות בתחומים אחרים שמטרתה מילוי צרכים אסטרטגיים כמו שינוי יחסי מגדר דכאניים ברמת משק הבית. לא פלא שבתפילת יום שישי במסגד נדרשו גברי דבוריה לעיסוקן החתרני של נשות הכפר.

הראיונות עם עליה ואעידה התקיימו בעת שצוות התכנון שהכין את תכנית האב של דבוריה היה בשלבים האחרונים של עבודתו. כחברה בצוות התכנון העברתי לחברות הצוות ולחבריו מסמך שריכז מגוון צרכים מגדריים ואחרים שאיתרתי במהלך המחקר האקדמי שערכתי ביישוב.

בתשריט תכנית אב דבוריה יש ייעוד לציר הליכה-טיילת המקיף את היישוב מדרום-מערב, מדרום ומזרח. תוואי הציר עוקב אחרי מסלול ההליכה של נשות דבוריה בשדות בדרום מערב היישוב ולמרגלות התבור במזרח היישוב. עד שלב זה היה ניתן להניח כי במקרה זה ענתה תכנית האב הפיזית של דבוריה על צרכי מגדר פרקטיים ואסטרטגיים כאחד. אולם המציאות הציבה סדרה של מכשולים בדרך ליישומה של התפיסה התכנונית הנאורה. מכשול ראשון הוא היעדרו של הסבר מילולי בגירסה הסופית של תכנית האב לרציונל שמאחורי קביעת ציר הטיילת.¹⁹ ללא הסבר כזה יכול כל מהלך סטטוטורי עתידי לבטל את הציר או להעבירו למקום אחר שלא יהיה נגיש לנשות היישוב. מכשול שני הוא היעדרן של הנחיות לתכנון מפורט של ציר הטיילת.²⁰ ללא הנחיות כאלה יכולים מתכנן או מתכנת בעתיד לערוך לציר תכנית פיתוח שלא תיתן מענה לצרכיהן של נשות דבוריה. כך למשל יצירת הפרדה בדמות צמחייה בין הציר לשורה האחרונה של בתי הכפר תמנע את הפיקוח החברתי החזותי על הנשים הצועדות, דבר שיכול להוביל לאיסור חברתי על שימוש של נשים בציר. מכשול שלישי נובע מכך שהציר סומן על קרקעות בבעלות פרטית ולשם סלילתו יש להפקיע מבעליהן. ניסיון העבר בדבוריה מלמד כי המועצה המקומית איננה ממהרת להפקיע קרקע פרטית לצורך הכשרת שטחים ציבוריים פתוחים ובכלל זה צירים ומעברים להולכי רגל. עד למועד הכנתה של תכנית אב דבוריה הפקיעה המועצה המקומית רק כ-5 דונמים מתוך 27 שיועדו לשטחים ציבוריים פתוחים. אולם המכשול הגדול ביותר להקמתו של ציר ההליכה לנשות דבוריה נובע ממעמדה של תכנית האב שהתוותה אותו. תכנית אב דבוריה מעולם לא אומצה כתכנית מנחה לפיתוח היישוב. לקראת סיום הכנתה החל צוות תכנון חדש מטעם מנהל התכנון במשרד הפנים להכין ליישוב תכנית מתאר חדשה. אין עדיין דרך לדעת האם יותווה ציר הטיילת בתכנית המתאר החדשה של דבוריה ובאיזה דגם.

דבוריה: שליטת המשאיות על המרחב הציבורי של הרחובות

הליכה ברגל כאמצעי לניידות היא בעיקר נחלתם של הילדים, בני הנוער והקשישים, וכן של בני ובנות המעמד הנמוך וחסרי רכב פרטי, של נשים ערביות שאין להן נגישות לרכב פרטי ושל אלה שזאת להם אידאולוגיה - בדרך כלל מסיבות בריאות. בקרב נשים בדבוריה ההליכה ברגל היא אמצעי הניידות הזמין ביותר. "אוטובוס מספר 11",

19 **תכנית אב דבוריה - דו"ח מסכם**, מוגש למועצה המקומית דבוריה ולוועדה המקומית לתכנון ובנייה גליל מזרחי, פברואר 2002 (להלן דבוריה תכנית אב)

20 **תכנית אב דבוריה**, ר' הערה 19.

הן אומרות.²¹ אולם המרחב המקומי להליכה ברגל אינו מסביר פנים בדבוריה. מחסור בשבילי הליכה, במדרכות ובתאורת רחוב, ותנועת כלי רכב לא ממותנת הופכים את ההליכה ברחובות לנשים המלוות תדיר בילדים קטנים לחוויה לא מזמינה ואף מסוכנת. לכך יש להוסיף את מספרן הגדול של משאיות הנעות ביישוב ושולטות ברחובותיו.

כל הנשים והגברים שראיינתי בדבוריה ציינו את הכמות הגדולה של המשאיות ביישוב כאחת הבעיות הבערות שיש לפתור במסגרת תכנית האב. בדבוריה יש ריכוז גדול של בעלי משאיות ומספרם הולך וגדל עם השנים. בשנת 2001 היו בדבוריה 441 משאיות, משמע 59 משאיות לכל 1,000 תושבים, שיעור הגבוה בכ-20 אחוזים מהמוצע הארצי (למ"ס).²² המספר הגדול של משאיות מלמד שהן מקור תעסוקה חשוב לתושבי הגברים, ושיש ביישוב תנועה ערה של משאיות בכבישיו, שמשמעותה מטרידי בטיחות, רעש, זיהום אוויר, קשיי תנועה וחניה, ופגיעה בתשתיות. עצמת המטרדים הנוצרת מהמשאיות משתקפת בשאלון לדירוג מטרות תכנית האב שהופץ בין כמאה מתושבי היישוב, ובו קיבלה המטרה "הקצאת שטח למגרש חניה למשאיות" הכי הרבה נקודות מתוך מטרות התכנית.²³ מאחורי הנתונים הסטטיסטיים היבשים על מספר המשאיות בדבוריה מסתתרת מציאות החיים של תושביו: המרחב הציבורי של הרחובות והכבישים הפך להיות מרחב אסור ומסוכן. אלפי הילדים, הנשים והקשישים (ציבור הולכי הרגל העיקרי ביישוב), מוצאים עצמם מודרים מהמרחב הציבורי, כפי שתיאר זאת עבדאללה:

"מבחינה פיזית הבעיה הכי מפחידה אותי זה המשאיות ביישוב, ברחובות של הכפר. המשאיות מפריעות לתנועה, מפריעות לילדים - הרבה ילדים מוצאים מקום משחק ברחוב. אפילו לקחת אופניים ולנסוע ברחוב קשה להם. הילדים שלי תמיד עם אופניים ואני פוחד שהם ייצאו לרחוב עם אופניים. התנועה והימצאות המשאיות בצורה הפגנתית כל כך ברחובות, באמצע הרחובות, יוצרת בעיה. הם חוסמים את הראייה ולפעמים חוסמים את הרחוב והם לא מתחשבים בציבור הנהגים" (עבדאללה, אב לחמישה, דבוריה, אפריל 2001).

21 הגדרתה של הנאדי, בת 20, רווקה, ללא רשיון נהיגה, דבוריה, מאי 2001.

22 מקור: <http://www.cbs.gov.il/publications/cars01/cars01h.htm>

23 רימלט, ר' הערה 12.

נשים וגברים רבים שעמם נפגשתי תיארו כמו עבדאללה מציאות שבה המרחב הציבורי של הרחובות ומרחב ההליכה ברגל והנסיעה באופניים הופקע מידי משתמשיו לטובת המשאיות הרבות של בני היישוב. הפגיעה מכך בנשים, הקבוצה העיקרית של הולכי הרגל ביישוב, משמעה הגבלה נוספת על יכולתן למלא את התפקיד הביתי ושל השימוש שלהן במרחב הציבורי. מכאן שמניעת כניסת משאיות לרחובות היישוב היא צורך פרקטי של נשים. תכנית האב המקומית התייחסה בהרחבה לנושא זה והקצתה שטח של כ-40 דונם לחניון לילה לרכב כבד בכניסה ליישוב. במקביל החלו מגעים בין דבוריה לבין המועצה האזורית עמק יזרעאל והכפר השכן אום אל ע'נם לתכנון חניון לילה משותף לרכב כבד. עובדי המועצה המקומית שעמם שוחחתי משוכנעים כי בעזרת אכיפה נחושה, חינוך והסברה יהיה ניתן להבטיח כי בעלי המשאיות בכפר אכן ישתמשו בחניון וכך יתמעטו המפגעים החמורים שגורמות כיום המשאיות. שאלת היישום היא כמובן השאלה העיקרית העומדת על הפרק. שיתוף הפעולה בין רשויות ומוסדות תכנון שונים, ההסכמות הנדרשות, תהליכי התכנון המפורט והאישור הארוכים, ובעיקר השגת מימון להקמת החניון ולהפעלתו יכולים להביא לכך שיעברו עוד שנים ארוכות עד שיהיה מענה לצורך המידי שהעלו תושבי דבוריה. לתכנית האב אין כלים להתמודד עם אתגר תכנוני מידי כזה. גריד מזכירה לנו כי תכנון לטווח כה רחוק וחוסר אמצעים להבטיח מימוש תכניות יוצרים דגם הרסני לנשים, שצריכות פתרונות מידיים כאן ועכשיו, ולא בעתיד בגן עדן.²⁴

מסקנות

ניתוח הדוגמאות בסעיף הקודם מלמד כי קיים כשל מובנה בניסיון לתת מענה לצרכים מגדריים בניידות ובנגישות באמצעות תכניות אב ומתאר מקומיות בדגם שבו הן נעשות בישראל. הכשל נובע משישה גורמים עיקריים:

- 1. מודעות נמוכה של הציבור:** חוסר מודעות של הציבור הרחב בכלל ושל נשים בפרט לתחומי עיסוקו של תכנון הערים ולכוחו להשפיע על איכות חיי היום-יום של כולנו. מכאן נובעת הנכונות המועטה להשתתף בתהליכי תכנון ולחשוף לפני המתכננים ידע מקומי המשקף צרכים מגדריים מגוונים, כמו גם צרכים המעוצבים על בסיס זהויות חברתיות אחרות. דבריה של יפה מיסוד המעלה שצוטטו לעיל משקפים את כובד משקלו של גורם זה.

24 גריד, ר' הערה 16.

2. מגבלות על איתור ידע מקומי רלוונטי: בתהליכי תכנון מקומי רבים אין צוות התכנון (ובכלל זה המתכננים החברתיים), מודע לקיומם של צרכים מגדריים ולכן אין הוא מנסה לאתרום ולמלאם כחלק אינטגרלי מהתכנית. במקרים אחרים מונע התקציב הנמוך המוקצה לעבודת המתכנת או המתכנן החברתי מיפוי מקיף של צרכים של קבוצות אוכלוסייה מגוונות. המקרה של דבוריה מלמד כי חרף מהלך נרחב של שיתוף תושבים לא היה מובא לידי צוות המתכננים הצורך בציר הליכה לנשות היישוב לולא הידע המקומי שאותר באמצעות שאלות מכוונות בראיונות האישיים שקיימתי.

3. תחומי עיסוק מצומצמים של תכניות אב ומתאר מקומיות: תכניות אב ומתאר מקומיות כפי שנעשות בישראל הן תכניות פיזיות העוסקות בנושאים ספציפיים שיש להם ביטוי בתשריט ייעודי הקרקע של התכנית. אינטרסים מגדריים בנגישות ובניידות ניתן לתרגם למגוון צרכים פרקטיים ואסטרטגיים שרק בחלקם יכולות לטפל תכניות מקומיות. דוגמה למגוון כזה של צרכים ראינו בהצגת המקרה של אביבה מיקנעם עילית. כתוצאה מכך מוגבלים מראש לעתים קרובות תחומי הידע המקומי שמחפשים מתכננים לצורך עיצובה של תכנית מקומית. גם במקרים שבהם נאסף ידע מקומי רחב, תרגומו לצרכים תכנוניים כולל שני חלקים: החלק הראשון הוא צרכים בעלי ביטוי פיזי ונועד לשמש את מתכנני התכנית המקומית בעבודתם. החלק השני הוא צרכים בתחומים ה"רכים" של התפקוד האורבני, כמו הספקת שירותים, חינוך, הכשרה מקצועית, העצמה ועוד. אלה נועדו לשמש כלי מכוון בעבודתה של הרשות המקומית במסגרת מחויבותה להבטיח איכות חיים נאותה לכלל קבוצות האוכלוסייה ביישוב. אולם הניסיון מלמד כי ברוב המקרים הרשות המקומית איננה מפנה תשומת לב לתוצר זה של התכנון המקומי ומעדיפה להתרכז במרכיבים ה"חשובים" הפיזיים של התכנית. העובדה כי דוח המציג עמדות וצרכים של תושבים ביקנעם עילית מעולם לא הוצג לפני ועדת ההיגוי של הפרויקט ולא זכה למשוב כלשהו מנציגי הרשות המקומית משקפת חוסר עניין בצרכים הפרקטיים שהציגה אביבה.

4. מקומו השולי של ידע מקומי במסמכי התכנון: ידע מקומי שנאסף במהלכי שיתוף תושבים בתכנון ומשקף מגוון אינטרסים וצרכים תכנוניים

מתפרסם בדרך כלל כפרק בשם "שיתוף הציבור בתכנון". זהו פרק נפרד באחד מדוחות הביניים של התכנית. הדוח הסופי של התכנית מצומצם בהקפו בדרך כלל וכולל רק את עיקרי הדברים שהוצגו בדוחות הקודמים. כך, למעשה, רוב הידע המקומי שאותר הולך לאיבוד בתהליך גיבושם של המסמכים הסופיים של התכנית. לאורך זמן יהוו המסמכים הסופיים כלי עבודה עיקרי בפיתוח הפיזי של היישוב ואיש לא יתייחס לידע המקומי שאינו מוזכר בהם. למשל, המתכנן הנוכחי של תכנית מתאר דבוריה, האמורה להתבסס על תכנית האב שמעולם לא אומצה רשמית, לא יוכל לדעת מהו הרציונל לקביעת התוואי של ציר ההליכה העובר בשדות שבדרום-מערב היישוב. ללא מידע זה מה יבטיח את מחויבותה של תכנית המתאר לענות על צרכים פרקטיים ואסטרטגיים של נשות דבוריה?

5. נתק בין תכניות מקומיות כוללניות לתכניות מפורטות: תכניות אב

ומתאר מקומיות נערכות ברוב המקרים ביוזמת מוסדות התכנון הארציים והם האחראים להכוונת תהליך התכנון ולקבלת ההחלטות במהלכו. תהליך ההכנה והאישור של תכניות מקומיות בישראל ממושך מאוד ואורך 9 שנים במוצע.²⁵ תכנית מקומית נערכת על ידי צוות תכנון רב-תחומי הכולל בדרך כלל מתכנן או מתכנתת בתחום החברתי. תכנית מפורטת הנגזרת מהתכנית המקומית היא פרויקט שאחראית לו הרשות המקומית, אך אין הכרח שאותם אנשי מקצוע ברשות יהיו מעורבים בהכנת שני סוגי התכניות. בהכנתה של תכנית מפורטת משתתף צוות קטן של מתכננים העוסק רק בתחומים הפיזיים של התכנון. איתור צרכים מגדריים או אחרים ומתן מענה עליהם אינו נתפס בדרך כלל כחלק מתפקידה של תכנית מפורטת. מאפיינים אלה כמו גם מקומו השולי של ידע מקומי במסמכי התכניות המקומיות (סעיף 4 לעיל) מביאים לכך שבמקרים רבים יש נתק בין התכניות המקומיות לתכניות המפורטות, בעיקר בכל הנוגע לפתרון בעיות העולות מצרכים חברתיים מגוונים. כך, למשל, גם אילו הייתה מאושרת תכנית אב דבוריה ובהתאם לתשריט שלה הייתה נערכת תכנית מפורטת לציר הטיילת העוטף את היישוב, לא ברור באיזו מידה היה מאפשר עיצוב הציר לנשות היישוב להשתמש בו.

25 נ. אלפסי, **תכנון ערים – בין רטוריקה ופרקטיקה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2000.

6. פער זמן בין תכנון מקומי לתכנון מפורט וליישום: גם במקרים שבהם התכנית המקומית עונה על צרכים מגדריים בנגישות ובניידות, פער הזמן בין איתור ידע מקומי במסגרת התכנון המקומי לתכנון המפורט והיישום יכול לעקר את האמירות המגדריות של התכנית והן ייהפכו לבלתי רלוונטיות, והתוצאה היא שאיכות החיים של נשים נפגעת. כאשר נעשה ניסיון לענות על צרכים מגדריים באיחור של שנים קשה להבטיח שיפתור בעיות העומדות על הפרק. תכנונו והקמתו של חניון לרכב כבד בדבוריה משקף את השפעתו המכרעת של גורם זה על איכות החיים של נשים, שצריכות פתרונות כאן ועכשיו.²⁶

על בסיס איתור הכשלים המונעים מתן מענה לצרכים מגדריים בניידות ובנגישות נסקור מספר המלצות לכיווני פעולה העשויות לצמצם את השפעתם של כשלים אלה.

המלצות לכיווני פעולה

מתן מענה לצרכים מגדריים מגוונים, בהם צרכים בנגישות ובניידות, אמור להיות מטרה מוצהרת של תכניות אב ומתאר מקומיות. דגם הכנתן ותכניהן של התכניות המקומיות הנעשות בישראל ומודעות נמוכה למהותם ולחשיבותם של צרכים מגדריים מונעים במקרים רבים הגדרת מטרה זאת ופעילות להשגתה. כדי שהתכנון המקומי בישראל יוכל לשפר את יכולתו להיענות לאינטרסים של קבוצות חברתיות מגוונות, מוצע לפעול בכיוונים הבאים:

1. ביזור התכנון המקומי: בדרך כלל מוסדות התכנון הארציים אחראים לתהליכי התכנון, ולרשות המקומית אין השפעה מלאה על תהליך התכנון ותוצריו. זאת על אף שהרשות המקומית היא הגוף העיקרי המכיר את הצרכים של קבוצות חברתיות שונות ביישוב ומחויב לספק להן איכות חיים נאותה. מכאן עולה הקריאה להחזיר את השליטה על התכנון המקומי ליישוב ולתושבים.

2. איתור צרכים מגדריים במסגרת תכנון מקומי: יש להבטיח כי במסגרת תכנון מקומי יאוותרו צרכים מגדריים וצרכים הנובעים מזהויות

26 גריד, ר' הערה 16.

חברתיות מגוונות, וכי התכנית תכוון לתת מענה לצרכים אלה. לצורך כך יש להקצות תקציב מתאים לעבודתם של המתכננים החברתיים ולקיים מהלך מובנה של מעורבות תושבים במסגרת הכנת התכנית. בנוסף יש להרחיב את הכשרתם המקצועית של מתכננות ומתכננים. כך תתגבש מחויבות מקצועית לידע מקומי שנאסף במסגרת תהליך התכנון.

3. הרחבת נושאי הטיפול של תכניות אב מקומיות: הכלים שבידי מתכנני

הפן הפיזי יכולים לתת מענה לצרכים שיש להם ביטוי ביעודי קרקע הומוגניים. אלה צרכים פשטניים שכמעט אינם משקפים את האינטרסים האמיתיים של קבוצות אוכלוסייה מגוונות. מכאן שללא העשרת התכנון הרציונלי-פיזי בסל כלים הוא יוכל לספק - וגם זאת רק במקרים מסוימים - מענה חלקי בלבד לצרכים מקומיים מגוונים. זה המקום לקרוא ליצירת הבחנה בין תכנית מתאר סטטוטורית לתכנית אב מנחה. תכנית אב כזאת תכלול מרכיב מובנה של מדיניות, התייחסות נרחבת להיבטים ה"רכים" של הפיתוח המשלימים את המרכיבים הפיזיים, וסל פרויקטים רב-תחומיים המשלבים מרכיבים פיזיים, קהילתיים, ארגוניים, כלכליים וסביבתיים.

4. הבטחת זרימת מידע בתוך התכנון הכוללני וממנו לתכנון המפורט:

יש להבטיח שידע מקומי שנאסף במהלך הכנת תכנית מקומית יהיה חלק ממסמכי התכנית הסופית. לצורך כך יש להקפיד כי הידע המשקף אינטרסים וצרכים מגוונים לא יישאר כפרק נפרד באחד מדוחות הביניים. בדוחות המקצועיים של חברי צוות התכנון וחברותיו חשוב לשלב היבטים רלוונטיים של הידע המקומי שנאסף, תוך הקפדה על הצגת התייחסות כתובה לצרכים אלה. צרכים מגדריים ואחרים, שצוות התכנון יקבל, ייפכו לחלק אינטגרלי מהמסמכים הסופיים של התכנית וכך יובטח שיובאו לידיעת העוסקים בתכנון המפורט בשלב הבא.

5. מיסוד תכנון חברתי במסגרת תכנון מפורט: התכנון המפורט הוא

המסגרת המתאימה להיענות לצרכים מגדריים מגוונים, שביטויים בקנה מידה זה. מכאן נודעת חשיבות להבטחת מקומו של התכנון החברתי בהכנת תכניות מפורטות. במסגרת זאת יש יתרון ברור לשילובם בצוות התכנון של אנשי ונשות מקצוע העוסקים בתחומים החברתיים ברשות

המקומית. איתור צרכים מגדריים ואחרים ייעשה בין השאר בעזרת מעורבות של תושבים בתכנון.

6. מיסוד מחויבותו של המנהל המוניציפלי להיענות לצרכיהן של

קבוצות חברתיות שונות: צרכים מגדריים מגוונים קשורים להיבטים התפקודיים-ארגוניים של חיי היישוב שהרשות המקומית אחראית להם. על כן במקרים רבים פעילותו של המנהל המוניציפלי היא היכולה לתת מענה לצרכים מגדריים ואחרים, תוך שהמנהל משתמש בסל כלים ואמצעים שיאפשרו לצקת את התכנים הנדרשים לתשתיות שמקצה התכנון הפיזי. מחויבותה של הרשות המקומית להבטחת איכות חיים נאותה לכלל התושבים ביישוב צריכה לבוא לידי ביטוי בהגדרת מדיניות מקומית שתכוון את הניהול השוטף ואת קידום של תכניות מפורטות ושל פרויקטים.

מאמר זה התרכז בבחינת האפשרות לתת מענה לצרכים מגדריים בניידות ובנגישות באמצעות תכנון מקומי בישראל. מן הסקירה עולה שהכשלים בהטמעת קבוצה מוגדרת זאת של צרכים מסכלים במקרים רבים את הניסיון לענות בתכניות אב ומתאר על דרישות מגדריות מגוונות כמו גם על דרישות המעוצבות על בסיס זהויות חברתיות שונות. האתגר העומד איפוא לפני העוסקים בתכנון ערים הוא להמשיך לאתר צרכים חברתיים מגוונים, תוך מחויבות מתמדת לחפש דרכים מתאימות לענות עליהם באמצעות הכלים של תכנון ערים ושל מנהל מוניציפלי.

שונות מגדרית כמרכיב בתכנון

רמי זיו, מהנדס העיר מודיעין-מכבים-רעות

הגוף הסטטוטורי מודיעין-מכבים-רעות נוצר בעקבות חוק איחוד רשויות שקבע כי יש לחבר יישובים בארץ, וכך קרה שמכבים, רעות ומודיעין חוברו להן יחדיו. מכבים הוא יישוב שקם לפני עשרים שנה והוא סטטי - לא גדל ולא נבנה עוד. היישוב רעות קם לפני עשר שנים כיישוב של אנשי צבא קבע. מקצתם התחלפו, אבל עדיין יש שם הרבה אנשי צבא ואנשי צבא לשעבר. לעומתם מודיעין היא עיר מתפתחת ואנקוב במספרים כדי שתבינו במה מדובר. במודיעין-מכבים-רעות יש היום 60 אלף תושבים. אני אתמקד במודיעין, היישוב הגדול והמתפתח.

מודיעין הייתה חזונו של יצחק רבין. ב-1985 הוא החליט להקים עיר מתוכננת ל-250 אלף תושבים. אכלוסה החל ב-1996. ייחודה של מודיעין בכך שהיא עיר שהתחילה על דף חלק - שטח בתול שעליו צמחה עיר. בלוגו שלה היא מוגדרת כ"עיר העתיד". כששואלים מה זאת עיר העתיד אני אומר: עיר חדשה, מודרנית, המנסה לתת איכות חיים הכי טובה שאפשר.

מתכננה של מודיעין הוא משה ספדי, אדריכל עתיר ניסיון בארץ ובעולם ובהחלט נחשב למוביל בתכנון בכלל ובבינוי ערים בפרט. היות שהטופוגרפיה במודיעין הררית, התפיסה הייתה לבנות בגאיות את מבני הציבור ועל הגבעות את הבנייה למגורים. ואמנם כל הפארקים, בתי הספר, ומוסדות הציבור והמסחר בנויים בוואדיות. הבנייה למגורים נמוכה יחסית, לא יותר משלוש או ארבע קומות ומאופיינת בבנייה מאבן. היתרון והחסרון של התפיסה שביסוד תכנון העיר מודיעין הם שאם טועים, אין דרך חזרה וזאת אחת הבעיות בקביעת תפיסה כוללת. התב"ע (תכנית בינוי ערים) במודיעין קשיחה עד מאוד, מפורטת ביותר ובעצם אינה מאפשרת שום גמישות.

כשנתבקשתי לבדוק ולהציג את השונות המגדרית במרכיב התכנון פניתי לחברים, הואיל ואני חדש. יש לי סגנית מהנדס, אורה לירנטל, שגרה עשר שנים ביישוב ובעצם מלווה אותו משלב מוקדם מאוד. שאלתי אותה אם התייחסו בתכנון לשונות מגדרית והתשובה הייתה שלילית. באותו רגע חשבתי שאבוא לכאן הערב ואגיד על הבמה

"לא, אין שונות מגדרית, לפחות לא בתכנון של מודיעין", אבל כשניתחנו את מבנה העיר התברר שבמבט במיקרו אפשר לזהות שונות מגדרית ואני אנסה להסביר היכן היא נמצאת, לדעתך.

כאמור, התפיסה הכתיבה את המהות או את צורת החיים במודיעין וכתוצאה ממנה נולדו בעיות שקשה לתקן. אמנה כמה מהן:

נגישות – כבר היום אנו מזהים בעיות שיצרה תפיסת הקמת מבני ציבור במרכז. כתוצאה מתפיסה זאת הוקמו הפארקים במקומות שהנגישות אליהם גרועה והיות שרוב המשתמשים הם נשים וילדים בעגלות, עובדה זאת מקשה עליהם מאוד. לבאים ברכב אין די חניה.

תנועת כלי רכב – מאחר שזאת עיר מתוכננת החליט משרד השיכון לבנות את הכבישים ברוחבם הסופי, וכך קרה שבעמקים הם רחבים מאוד ונוסעים בהם במהירות גבוהה יחסית. זה גורם הן לתאונות בצמתים והן לבעיות של נגישות, כלומר, מעברי חציה מסוכנים. כדי לפתור את הבעיה בנו פסי האטה, אך זהו פתרון חלקי בלבד.

אוכלוסייה – רוב תושבי מודיעין הם משפחות צעירות ממעמד סוציו-אקונומי גבוה. יחסית למקומות אחרים בארץ אחוז הדתיים בה גבוה. היות שלמשרד השיכון ולעירייה אין שליטה על השיווק, קרה שחברה כמו משה"ב (שבונה בעיקר למגזר הדתי), זכתה במכרז ובנתה שכונה, וכך קמה שכונה דתית. זה דבר שבתכנון אי אפשר לקחת בחשבון. כך נוצר צורך בבתי ספר לדתיים ומחסור בכיתות בשל הכורח להקצות כיתות נפרדות לבנים ולבנות.

תעסוקה – יש בעיר אזור תעסוקה גדול של אלפיים מ"ר. אחד הרעיונות היה לעבוד קרוב לבית כדי שנשים לא יצטרכו לנסוע לתל-אביב או לירושלים לעבוד. לצערי אין היום תעסוקה במודיעין. כל המכרזים שיצאו באזורי התעסוקה נכשלו – לא היו קבלנים, לא היו יזמים. יזמים קנו מגרשים ולא הקימו מבנים ועל כן מי שרוצה לעבוד צריך לצאת מהעיר.

מעונות יום – פיזרנו מעונות יום בתוך השכונות כדי ליצור נגישות קצרה יותר וטובה יותר לאמהות של ילדים קטנים, ואולם משרד השיכון לא בונה עוד מעונות יום ובשטח דירות הופכות לגנים פרטיים ומתעוררות בעיות והתנגדויות. יש חיכוכים בין מי שגר

ליד דירה שהפכה לגן לבין מי שצריך או צריכה את הגן הזה - בעיקר אמהות לילדים קטנים. אל גנים מן הסוג הזה גם הנגישות לעתים קרובות אינה נוחה להליכה עם עגלות תינוקות.

בתי ספר - בתי הספר נמצאים במרכז. בגלל השטח ההררי הרבה מאוד הורים מביאים את הילדים לבית הספר במכונית. כך נוצר עומס ובעקבותיו בעיות קשות בתנועה ובמציאת חניה.

תחבורה ציבורית - יש סבב של אוטובוסים בתוך השכונות כדי לאפשר פיזור אנשים והסעת ילדים אל בתי ספר ומהם. במציאות אנשים רבים מסיעים את הילדים בכלי רכבם הפרטיים מפני שנוח להם לעשות זאת בדרך לעבודה. כתוצאה מכך חברת האוטובוסים, שהיא חברה פרטית, מפחיתה את תדירות הנסיעה והנפגעים הם אלה שאין להם חלופה לתחבורה ציבורית.

חניה - בדרך כלל הבנייה במודיעין נמוכה, ואולם בפסגות יש מגדלים בגובה 17 או 18 קומות, ובהם בנינו חניה תת-קרקעית. דווקא שם הקפדנו שהחניונים לא יהיו מרתפיים אלא שיהיו מוארים, ולשם כך נבנו פתחים. המתכננים חשבו על נשים החוששות להיכנס למקומות כאלה. יש קבלנים הטוענים שזאת הייתה ברכה לבטלה. הם השקיעו בחניונים הרבה מאוד כסף בחציבה בהר ובסופו של דבר אנשים לא משתמשים בחניון אלא מנסים לחנות בחוץ.

שטח פרטי פתוח - הכוונה הייתה להקצות שטחים פרטיים פתוחים שישמשו הורים וילדים קרוב לבית, כדי שלא יצטרכו לרדת לוואדי. אלא שבפועל תושבים אינם מסוגלים לדאוג לתחזוקת השטחים והם מוזנחים.

מה אנחנו עושים? היום אנו משתדלים לפתור את בעיית התעסוקה, שהיא בעיה בעיקר לנשים הרוצות לעבוד קרוב לבית. כמו כן התחלנו עכשיו לבנות אולם תרבות ואת מרכז עזריאלי. מרכז עזריאלי יהיה קניון גדול ומפואר במרכז העיר והוא יאפשר לתושבים לקנות במודיעין במקום לנסוע למקומות רחוקים. גם בעניין הנגישות יחול שיפור. בעוד שנה וחצי תעבור במודיעין רכבת. לדעתי היא תחולל מהפך - הנסיעה לתל-אביב תארך 17 דקות וזה ישנה להרבה אנשים את החיים. גם הנגישות לכביש מספר 1 תשתפר.

אמת, בגלל התב"ע המקובע והקשיח אין אפשרות לתקן חלק גדול מן הקלקולים, ואולם אוכלוסיית מודיעין היא אוכלוסייה צעירה ומעורבת בנעשה, והעיר הולכת וגדלה. כיום קצב האכלוס עומד על אלף יחידות דיור בשנה ואנו מאמינים שנגיע ל-1,500 יחידות בשנה. המגמה חיובית.

תכנון מרחבי ממבט נשי: מקרה פלורנטין וביר הדאג'

ענת ברקאי-נבו, מתכנתת ערים, לשעבר רכזת פעילות חינוכית – במקום

השאלה הגדולה המרחפת מעל סדרת מפגשים זאת היא האם לנשים יש צרכים אחרים במרחב מהצרכים שיש לגברים, ואם כן, איך זה צריך להשפיע על תכנון עירוני.

את המונח "חדר משלך" טבעה הסופרת וירג'יניה וולף. החדר ההוא, שלה בלבד, הנו הביטוי לעצמאותה של אישה: אם יהיה לה חדר משלה היא תוכל להתפנות מהמלאכות הקשורות לבית ולשנות את פני ההיסטוריה, לפחות לפי תפיסתה. בהרצאה זאת אבקש להרחיב את המונח "חדר משלך" למונח "מרחב שמתאים לך". אבדוק עד כמה נשים מתרבויות שונות יוצרות מרחב משלהן ועד כמה הן חיות במרחב שאחרים מכתיבים. אטען דרך המקרים שאציג לפניכם שלנשים לא רק יש צרכים אחרים משל גברים, אלא גם בתוך קבוצות הנשים יש תתי-קבוצות ולהן צרכים מובחנים. למשל, לאמהות עניות תושבות שכונת פלורנטין בדרום תל-אביב יש צרכים תכנוניים אחרים מלאוכלוסיית הצעירים והצעירות הרווקים, הסטודנטים והאמנים הגרים בשכונה. באותו אופן לנשות פלורנטין יש צרכים תכנוניים אחרים מלנשות שבט אל-עזמה הגרות ביישוב הכפרי ביר הדאג', ואילו לנשים הבדוויות יש צרכים תכנוניים שונים מאלה של הגברים בכפר.

שכונת פלורנטין נוסדה בשנת 1927 בתל-אביב מדרום למסילת הברזל יפו-ירושלים על שטח של פרדס גדול. השכונה נושאת את שמו של דוד פלורנטין, ממנהיגי התנועה הציונית ביוון ואביו של הקבלן סלומון פלורנטין, מייסד השכונה. פלורנטין תוכננה כשכונה המשלבת עסקי מסחר, מלאכה ותעשייה זעירה בקומות הקרקע, ומגורים בקומות העליונות. בשנות ה-70 החלה הידרדרות של השכונה. היא התנוונה מבחינה פיזית, תושבים עזבו, בתי מלאכה השתלטו עליה ונכנסו לגור בה מהגרי עבודה. בשנת 2001, בעקבות לחץ של תושבים, הכינה העירייה תכנית-אב לשכונה בשיתוף התושבים. על אף שהחלופה שבחרו התושבים הייתה הטרוגנית וענתה על

צורכי אוכלוסיות שונות, בהן משפחות, החליט הצוות המתכנן להתחיל לבצע חלופה המיועדת לאוכלוסיית מעבר - צעירים, סטודנטים ומשפחות ללא ילדים, ועבורם נבנות דירות שני חדרים. מכאן שלא מספיק לתכנן עם התושבים, חשוב גם ליישם את רצונותיהם. זוהי דוגמה לתהליך שבו אין די בשיתוף בתהליך התכנון כדי לעצב מרחב שיתאים לנו.

רבים מאתנו מכירים את פלורנטין דרך סדרת הטלוויזיה שעסקה בקבוצת צעירים וצעירות, רובם רווקים הגרים בשכונה. בסדרה קיבלו הבניינים המתקלפים אופי ייחודי וגיבורי הסדרה נפגשו בבתי-קפה ובבארים שכונתיים. אולם מהסדרה לא היה ניתן לנחש כי לצד צעירים אלה גרות משפחות בדירות בדמי-מפתח ואין להן אפשרות לעזוב. עבורן אוכלוסיית הצעירים מהווה בעיקר איום ומטרד, ואילו בתי הקפה והבארים האופנתיים מזהמים את השכונה, יוצרים בתוכה עומסי תנועה והם מקור רעש ביום ובלילה.

כיום שכונת פלורנטין סובלת ממחסור בתשתיות מותאמות לצורכי משפחות ונשים: מבנה המתנ"ס נסגר, אין מעון, גן הילדים היחיד בשכונה הוא גן פרטי ושכר הלימוד בו גבוה, בית הספר היסודי "דרויאנוב" נסגר ונמסר לעמותת אמנים, בית הספר התיכון "רוגוזין" הפך למבנה כולל ובו גן ילדים, בית ספר יסודי ובית ספר תיכון. בשכונה אין רופא משפחה ואין רופא ילדים, סניף הבנק היחיד נסגר, אין שטחים ירוקים והגן הציבורי היחיד אינו מתאים לילדים. בנוסף לכל אלה יש מפגעים כגון תחנת דלק במרכז השכונה, מכוני ליווי ותעשייה מזהמת.

בתוך המרחב הזה התקיימה סדנה, שמטרתה הייתה לסייע לנשים לעצב מרחב משלהן.

נשות קהילת מהפך בשכונת פלורנטין

את קבוצת נשות "קהילת מהפך" בפלורנטין הקימה עו"ד קלריס חרבון והיא הנחתה אותה כשנתיים. הקבוצה עברה תהליך של העצמה וגיבוש ועסקה בנושאים שונים - החל מיחסים בין-אישיים בקבוצה דרך זכויות הילד במערכת החינוך ועד תכנון המרחב, שבו השתלבה עמותת במקום. הקבוצה מנתה 11 נשים, רובן אמהות מזרחיות עניות הגרות בדמי-מפתח בבניינים מטים לנפול. כשפגשתי נשים אלו לראשונה במועדון עמותת מהפך בפלורנטין (מחסן אשר הוסב למועדונית וקירותיו מקושטים בתמונות של ילדים), נזכרתי בדמות האישה בשירו של אהוד בנאי "פלורנטין": "בחצר האחורית

בלי שיקום ובלי פיתוח / יש לה פה גדול והלב הרבה יותר / הטיח מתקלף, ואיתו מצב הרוח / היא מצפצפת, היא מסוכנת, כדאי להיזהר”.

הרעיון שהקבוצה תשתף פעולה עם עמותת במקום עלה בעקבות החלטת הנשים לעסוק בבעיות הנוגעות לשכונה, ולבדוק כיצד הן יכולות להשפיע על עתיד הסביבה שהן וילדיהן מתגוררים בה. בעקבות סיור שארגנה קבוצת הנשים בשכונה התגבשו מטרות הסדנה. היא נערכה מפברואר עד אפריל 2003 וכללה שני סיורים וארבע פגישות.

במפגש הראשון עסקנו בגיבוש צרכים וחזון, ובמיפוי הבעיות. התברר כי המשתתפות התברכו בכישרונות רבים, וניתן לתרגמם לעשייה בשכונה. המקומות שבהם חוו הנשים אינטימיות ושייכות הם הבתים הפרטיים ובמבנה של עמותת מהפך. הן סבלו בשל הזנחה ומחסור בתשתיות, בשטחים ציבוריים פתוחים ובשירותי חינוך ובריאות. יחסן למקומות ולרחובות היה קשור לרמת הטיפול שלהם ולסוג האוכלוסייה המתגוררת בו.

להלן סיכום הבעיות במרחבים שונים שהנשים איתרו:

מרחב תפקודי: מחסור בתשתיות למשפחות בעקבות סגירת המתנ”ס, היעדר מעון וגן ילדים, סגירת בית הספר היסודי “דרויאנוב”, והעברת סניף טיפת חלב לחלל של המבוגרים בקופת חולים כללית.

מרחב ציבורי: הזנחה בגנים ציבוריים, הגינה היחידה היא “גן דרויאנוב”, אולם הגישה אליו היא דרך סמטאות חשוכות ומוזנחות והוא אינו מותאם לצורכי הילדים; קיום מפגעים בשכונה כגון תחנת דלק, מכוני ליווי, תעשייה מזהמת, לכלוך ומחסור בפחי אשפה.

מרחב של בטיחות וביטחון: בעיות תאורה, בתי בושת בשכונה, נרקומנים המסתובבים בה, תחושה כללית של חוסר ביטחון בקרב הנשים וילדיהן.

מרחב אישי: דירות בדמי מפתח שלרוב אין בעליהן מטפלים בהן היטב, צפיפות, רטיבות, סתימות בביוב, קירות מתקלפים, רעש מהתעשייה ומכלי רכב, אוויר מזהם. רוב הבניינים השייכים לבעלים פרטיים אינם מטופחים, אין בהם דלתות ואינטרקום,

המדרגות שבורות, אין חלונות בחדר המדרגות, החצר הפנימית מוזנחת או סגורה, תיבות הדואר הרוסות, הגג מושכר לדייר פרטי.

במפגש השני עסקנו בהליכי תכנון ובכוחה של הקבוצה. בפגישה התברר כי חלק מנשות הקבוצה השתתפו במאבקים חברתיים שהתנהלו בשכונה למען נושאים מגוונים. מחד גיסא נראה כי יש רצון לעשייה משותפת לטובת פיתוח השכונה, ומאידך גיסא הייתה תחושה שמדיניות העירייה היא להערים קשיים על התושבים.

בפגישה האחרונה החלטנו על גיבוש דרכי פעולה לעתיד, ונערך סיעור מוחות על מטרות ויעדים של הקבוצה וכן תכנית פעולה בנושאים שעלו בפגישות הקודמות: מפגעים, בתים פרטיים, חינוך, תשתיות, סביבה, קהילה ופנאי, קשישים, תדמית, בריאות.

תכנית הפעולה שהתגבשה חגה סביב שני צירים:

המרחב האישי: יצירת מרחב בטוח לנשות הקבוצה, למשל דרך שיפוץ בניינים, דרישה לתאורה בשכונה ושיקום וטיפול חצרות אחוריות. בפלורנטין הבנייה צפופה מאוד ולבתים יש חצרות אחוריות. כיום חצרות אלה מוזנחות ומלאות אשפה. אם נקבל אישור מבעל החצר, אפשר לדעתנו לטפח אותה כדי שתהיה מקום אסתטי ואינטימי לנשות הקהילה.

המרחב הציבורי: מאבק לשירותים ולתשתיות כגון פתיחת דרך סלולה ובטוחה ל"גן דרויאנוב", תיקון הכבישים, הפיכת שטחים פתוחים ומוזנחים לירוקים, מציאת מקום חלופי למתנ"ס.

ביוזמת עמותת במקום התקיימה פגישה של נציגים מארגונים שונים כגון "אדם טבע ודין", "החברה להגנת הטבע", "פעולה ירוקה" ושל קומץ מנשות הקבוצה, אולם מהלך זה לא צלח כיוון שקבוצת הנשים התפרקה. למרות הקשיים לא איבדנו תקווה לסיום אופטימי - כיום אחדות מנשות הקבוצה ממשיכות במאבקן במסגרת קהילת מהפך בפלורנטין. הן פנו לארכאות משפטיות בתביעה שעיריית תל-אביב תחזיר את בית ספר "דרוואנוב" לרשות ילדי השכונה ותמצא מבנה חלופי למתנ"ס.

לסיכום, בדוגמה של פלורנטין ניתן לראות כי צורכיהן של קבוצת נשות קהילת מהפך נחלקו לשני תחומים עיקריים:

1. בתחום תפקידן כמטפלות הן זקוקות לגן שעשועים, למתנ"ס ולהסדרי תנועה בטוחים.

2. בתחום רווחתן עלה הצורך ליצור מרחב אישי נעים ובטוח בשכונה דרך טיפוח בניינים וחצרות אחוריות, ופתרון לבעיית הנרקומנים ומכוני הליווי.

במקרה של פלורנטין הצרכים של הנשים נבדלו בעיקר מצרכים של אוכלוסיית צעירים ללא ילדים, ואילו מהפעילות עם הנשים ביישוב הבדווי ביר הדאג' ניתן לראות שהצרכים של הנשים בכפר נבדלים מהצרכים של הגברים.

כמחצית מ-120,000 הבדווים בנגב חיים ביישובים שאין הממסד מכיר בהם ועל כן אינם משולבים כלל במערכות העירוניות הרשמיות. ביישובים אלה יש מחסור חמור בשירותים בסיסיים ואין בהם למעשה כל תשתית עירונית. בשנים האחרונות (במידה רבה תודות ליוזמה והתארגנות של התושבים הבדווים עצמם בסיוע ארגוני זכויות אזרח), חדלה המדינה להעביר בדווים לאחת משבע עיירות הבדווים שבנגב, והתחילה להכיר בחלק מן היישובים הללו ולהופכם ליישובי קבע שהממסד מכיר בהם. בשנים האחרונות קבע הדרג הממשלתי כי יש להפוך שמונה יישובים בלתי מוכרים ליישובי קבע בעלי אופי כפרי. אחד מהם הוא ביר הדאג', והוא זכה בהכרה בשנת 2002. היישוב נמצא בסמיכות לקיבוצים רביבים ומשאבי שדה והוא מונה כ-4,000 נפשות משבט אל-עזזמה.

ב-2002 יזמה המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב במימון ממשלת בריטניה פרויקט העצמה קהילתית למעורבות בתכנון ובחיי הקהילה. חלקו היה אקדמי, בחסות אוניברסיטת בן-גוריון, ואילו את חלקו המעשי הנחתה עמותת במקום (בשישה מפגשים). בשל התוכן הרב במפגשים הוצע שנתמקד ביישוב אחד, ביר הדאג', ושם נערכה הסדנה. עבור יישוב זה נבנה תרשים תכנוני ומתווה ראשוני של עקרונות מנחים להכנת תכנית מתאר. בסדנה השתתפו גברים נציגי שישה כפרים בלתי מוכרים.

ההתארגנות להקמת קבוצת נשים (במקביל לקבוצת הגברים), שתייצג תושבות

שישה כפרים ובה נציגות מקומית של נשים מכל יישוב, הייתה כמעט בלתי אפשרית. חברי במקום, שחשבו שנוכחות הנשים ראויה - הן מבחינת שיקוף הזווית הייחודית שלהן בתהליך התכנון והן מבחינת החשיבות שבעצם שיתופה של האוכלוסייה כולה בתהליך, ולא רק של 50% ממנה - עמדו על כך שתערכנה סדנאות לנשים. לבסוף הוחלט שייערכו שני מפגשים. בכל מפגש תשתתף קבוצת נשים ממשפחה אחרת משבט אל-עזזמה. שני המפגשים עסקו בצרכים מובחנים של נשים בדוויות והמטרה הייתה להציגם במפגש של הגברים וכך ייכללו גם צרכי הנשים בתכנון עתיד הכפר. גיל המשתתפות בקבוצות היה 11 עד 65. לכל אישה חמישה ילדים בממוצע. חלקן היו נשים שניות או שלישיות של בני זוגן.

פעילות עם נשים ביישוב הבדווי ביר הדאג'

ניתן לראות שאצל מרבית הנשים הנושאים החשובים היו קשורים לסעיפים הבאים, בהתאמה לחלוקת התפקידים המגדרית במשקי ביתן (בדומה לשכונת פלורנטיין, במידה מסוימת):

חינוך ותעסוקה לילדים ובית ספר תיכון לבנות בכפר.

פ': "הכי דחוף זה ללמוד לקרוא ולכתוב", "אני רוצה שהבנות ילמדו, רוצה בית-ספר שיהיה כאן, למה שלא יהיה שיתוף פעולה עם הממשלה לבנות בית-ספר תיכון בכפר".

השכלה ותעסוקה מעבר לגידול הילדים: אף אחת מהנשים בקבוצות לא למדה, אין

להן עבודה אבל רובן ציינו שאילו הייתה להן עבודה בכפר הן היו עובדות.

ס': "אני רוצה שהילדים שלי יגדלו ויתחנכו כמו בעולם המודרני".

ע': "נשים מבוגרות השלימו את תפקידן כאמהות ואין להן מה לעשות. רוצה להתעסק בחקלאות, ללמוד, לעשות משהו".

שירותי בריאות: כיום בלתי הולמים בעליל.

פ': "צריך מרפאה שתהיה פתוחה בערב כי אם קורה משהו לילד צריך לחכות לבעל שיגיע כדי שייקח אותו למרפאה בבאר-שבע" (לפחות שעה נסיעה).

צורך בסיסי בבית כמרחב שמתאים להן ושיגן מפני איתני הטבע, סופות חול, חום

וקור, וכן שיהיה "בית נורמלי" ובו חשמל ומים זורמים.

מרחב: חוסר צפיפות חיוני לאורח החיים הבדווי.

מרחב בתוך מתחם הבית: מאחר שהבית הוא כמעט עולמן היחיד של הנשים, יש צורך שיהיו בו משחקי ילדים, צל, גינה ואפשרות לגדל בעלי חיים. (הצורך שבעלי חיים יישארו במתחם הבית חזר כמה פעמים.)
א': "רוצה לגור ליד בני משפחתי, לגדל ירקות ובעלי חיים... גם שהשכנים יהיו רחוקים, כדי שהילדים לא יריבו ביניהם".
ב': "אילו היה פארק לכל הכפר לא הייתי יכולה ללכת, אבל אילו היה למשפחה הייתי יכולה ללכת".

רצון לשמור על התרבות והמסורת הבדווית:

א': "אני רוצה לשמר את המסורת שלנו, את אורח החיים הבדווי ואת המנהגים שלנו".

דוגמה להשפעת חוסר תכנון על חיי הנשים הייתה בביטוי חוסר אונים נוכח הקשיים הטכניים - אי אפשר לקנות תרופה, המרחק מהבית לבית הספר יקבע בכמה שנות לימוד יזכו הבנות, סופות אבק קשות.
ס': "אין חשמל ואין מים, חם ואין מאוורר, אני לא מספיקה לנקות בגלל האבק... הילדים חוזרים הביתה ואז מסתובבים בשמש הקופחת... אין מועדוניות, אין פארק, הם חשופים למחלות".

עם נקודות אלו חזרנו למליאת הגברים ושם ראינו כי בתחומים עקרוניים צורכי הנשים שונים מצורכי הגברים. סיכמנו אותם בטבלה:

תחום	נשים	גברים
עבודה	עבודה מיוחדת לנשים בתוך הכפר	פארק תעשייה מחוץ לכפר
פנאי	הקמת מועדון לנשים מבוגרות; הקמת מועדוניות לילדים	לשמור על ה"שיג" - אוהל ההתכנסות של הגברים במרכז הכפר
שטחים ציבוריים פתוחים	שטחים ירוקים קטנים ליד כל משפחה	פארק גדול לכלל הכפר
חינוך	הקמת בית ספר תיכון לבנות בכפר	הקמת בית ספר יסודי ותיכון משותף לכפרים נוספים
בעלי חיים	שמירה על בעלי החיים ליד הבית	הקמת מרחבים מיוחדים לבעלי חיים הרחק מהבית

סיכום

מהדוגמה של הפעילות שנעשתה עם נשות היישוב הכפרי ביר הדאג' וגם מפעילויות אחרות של במקום עם נשים בדוויית, נראה כי לנשים הבדווייות צרכים תכנוניים שונים מלגברים. ההבדלים נובעים מהתפקידים השונים שהן ממלאות בתוך משק הבית. נשים אשר אחראיות על המרחב הביתי ועל הטיפול בילדים מבקשות מרחב מתאים אשר יספק צרכים אלה.

קבוצת הנשים מורכבת מתתי-קבוצות של זהויות אתניות, פוליטיות, מעמדיות ודתיות. כמתכננים ומתכננות עלינו להתייחס למורכבות זאת בבואנו לקהילה ולנסות להציע פתרון לכל תת-קבוצה ולהכלילה בתכנית עד כמה שניתן. העבודה עם קבוצות הנשים עזרה לנו, חברי במקום, לראות מה כוחן של הנשים המתאגדות בקבוצה לעצב מחדש את המרחב ולהפכו למרחב שמתאים להן, ולא תמיד לקבל את עיצובו ותכנונו כנתון בלתי ניתן לשינוי. שם, לדעתנו, נמצא הפתרון - **בקהילה של נשים המגדירה לעצמה את חזון המקום שהיא גרה בו ואת צורכיה המובחנים, ועומדת על זכותה להגשים חזון זה.**

תכנון אשכול גנים ביישוב ערערה

כאוכב יוניס, מנכ"ל "דאר אל-טפל אל-ערבי", ערערה

לפני שאדבר על תכנון המרכז הפדגוגי (בתוכו גם אשכול גנים), אסקור בקצרה את הרקע לתכנית. מרכז "דאר אל-טפל אל-ערבי" ("בית הילד הערבי") הנו מרכז פדגוגי המנהל מעונות יום, גנים, קורסים להכשרת מטפלות, והוא גם נותן שירות ייעוץ להורים. המרכז נוסד באזור המשולש הצפוני בשנת 1989 כסניף של עמותת דאר אל-טפל אל-ערבי בעכו במטרה להכשיר מטפלות לילדים בגיל הרך. עד אז טיפלו בילדי אמהות עובדות הסבתות או מטפלות ללא הכשרה מקצועית, ועל כן היה צורך להכשיר מטפלות. בשנה ההיא נפתחה הכיתה הראשונה של דאר אל-טפל אל-ערבי בסניף ערערה. למדו בה 16 ילדים והיא נועדה לאפשר למטפלות המתלמדות להתנסות בעבודה מעשית.

ב-1993 עלה מספר הילדים ל-60 ובשל המרחק בין עכו לכפר ערערה נהגה הרעיון שהסניף בערערה יהפוך לעמותה עצמאית, והיא תנהל את המרכז באזור המשולש הצפוני. דבר זה אכן נעשה ב-1997 והעמותה נקראה "דאר אל-ערבי אמותלת אשמלי". היום המרכז מנהל שני סניפים: בכפר ערערה ובאום אל פחם. לומדים אצלנו 400 ילדים ו-60 עובדות ומטפלות מחנכות אותם.

מה מייחד את דאר אל-טפל אל-ערבי? קודם כול הצוות. הצוות הוא על טהרת הנשים (אפילו התחזוקה נעשית בידי אישה), והוא מתאפיין בראש וראשונה בקשר חזק מאוד למקום. כל עובדת ועובדת מוכנה לתת הרבה מעבר לנדרש לפי הגדרת התפקיד שלה. יש הרבה סובלנות, אהבה והכי חשוב - יכולת לעבוד כצוות על אף הקושי שבדבר. זה אחד המאפיינים את דאר אל-טפל אל-ערבי.

הדבר השני המייחד את דאר אל-טפל אל-ערבי הוא התכנית החינוכית שפיתחנו. התכנית נקראת "איחססו כייף" - "תחושה וחוויה". פיתחו אותה המדריכה החינוכית כוכבה קדם וצוות המעון, והיא מותאמת לצורכי הילדים והמקום. לא רק בניינים צריך לתכנן לפי הסביבה, גם תכניות חינוכיות חייבות להתאים לסביבה ולאנשים הסופגים אותן. התכנית מושתתת על כבוד: כבוד לילד, כבוד לסביבה, כבוד לכל דבר המתרחש

בחיי היום-יום של דאר אל-טפל אל-ערבי, והיא מאמצת עקרונות של עבודה באמנות ובמחקר מדעי. המטפלות לעולם אינן ניגשות לילדים עם מידע מלא ומלעיטות אותם בו. הן מלמדות בדרך חווייתית - הילדים משחקים, חוקרים, משתמשים בכל מיני חומרים, נחשפים לעקרונות ולידע והכי חשוב - הם מסיקים מסקנות ועוסקים בנושאים המעניינים אותם.

התכנית בנויה מקבוצות וחשוב לנו תהליך הלמידה של הילד ולא התוצר הסופי - אנחנו לעולם לא קובעות מה התוצר הסופי שאנחנו מבקשות מכל ילד וילד. מספר הילדים בקבוצות קטן: שישה או שבעה בכיתות הגן וחמישה או שישה במעון היום. הנה דוגמה לפעילות שלנו: אנחנו נותנות לחמש קבוצות שונות חומר אחד, למשל אקרילן או רשת. לעולם לא יקרה שמחמש קבוצות יתקבל אותו תוצר. כל קבוצה תוביל ותפתח נושא שונה לחלוטין מיתר הקבוצות וזה מעיד על יכולת המטפלות להעריך כל ילד וילד. כל אחד ואחד הוא אדם מיוחד בעיניהן והן רוחשות לו כבוד.

כדי שרמת המטפלות תהיה גבוהה והן תוכלנה להעריך את הילד, הן חוות קודם כול את חוויית הלימוד על בשרן. אנחנו משקיעות בסדנאות כדי שתוכלנה לקבל מידע ואז להעבירו אל הילד. ולא רק הילדים חווים חוויות אלה. לפחות פעם בשנה מוזמנים גם ההורים לחוות עם הילדים ופשוט להתנסות במה שהילדים עושים כשהם שוהים אצלנו במשך היום. בעת האחרונה התחלנו בתמיכת קרן ון-ליר להכין את התכנית שלנו כערכה, והיא עומדת לפני הפצה ברבים. אחד הדגשים בדאר אל-טפל אל-ערבי הוא על הסביבה, לכן היה חשוב לנו שהמטפלות ישתלמו בדרכים לשימור הסביבה כדי שיוכלו להנחיל לילדים.

לסיכום, דאר אל-טפל קיים מאז 1989, אך חזונו וזהותו ונוהלי העבודה בו התגבשו לאט במשך הזמן, ואפשר לסכם בנקודות מספר: המרכז קודם כול ידידותי לסביבה, הוא מציב את הילד במרכז, ואין הוא מתפשר על איכות. האיכות חשובה לנו בכל הרמות, מהדבר הכי פשוט עד הפרויקטים הכי גדולים.

ב-1999 מימנה קרן היינריך בל תכנית לבניית מבנה לעמותה. למה מבנה? כי אם מדובר בתכנית חינוכית, אם אנחנו רוצים לחנך את הילדים שלנו לדבר מסוים, אנחנו מתחילים מהסביבה, וכדי שהילד ירגיש עד כמה היא חשובה יש להעניק לו סביבה הולמת. אנחנו מכבדים סביבה זאת ומקווים שהוא יפנים את הרעיון.

מבנה מתוכנן מראש המיועד למטרה מוגדרת יאפשר תוצאה טובה ולכן הבניין חשוב מאוד לדאר אל-טפל.

כדי להתחיל לתכנן היה עלינו להכין רשימה של דברים שאנחנו רוצות שיהיו במבנה החדש. ביקשנו שיתמוך בתכנית החינוכית, שיהיה ידידותי לסביבה והכי חשוב - שישתלב בסביבה שהוא נמצא בה ושיהיה לו אופי איסלאמי וערבי. שלוש הנקודות האלה היו חשובות לנו. בפועל היה עלינו לקבל אישור הקצאת קרקע מהמועצה המקומית ולמצוא אדריכלית שתוכל לבצע את התכנון. יצא מכרז ובו זכה "הסטודיו לאדריכלות ירוקה", ומסיבה אחת בלבד: תמר והדס, מדריכות הסטודיו, היו היחידות שבאו לראות את האתר ולהכיר אותו מקרוב לפני שנתנו הצעת מחיר, וזה היה סימן שהן יכולות לעמוד ברמה הדרושה למרכז שלנו. כמו בנושאים אחרים, גם בעניין התכנון היה חשוב מאוד לשתף את הצוות, שכן נשות הצוות חיות בבניין יום יום, מכירות את הבעיות, מכירות את הילדים ויודעות בדיוק מה הצרכים שלהם. ואמנם הן היו השותפות העיקריות לתכנון. דרך המטפלות שיתפנו בתכנון גם את הילדים, את ההורים ואת הקהילה - לא רק בערעה כי אם באזור המשולש הצפוני כולו.

מעל ואדי ערה מתנשאים הכפרים ערה וערעה. היות שאתר המרכז שוכן על ראש גבעה, היה חשוב מאוד שהגג, שהוא החלק הכי בולט בבניין, יהיה אסתטי, וזה הדבר הראשון שנלקח בחשבון. רצינו שיוסיף לנוף ולא יגרע ממנו. כאמור, חשוב מאוד שהבניין יענה על הדרישות ויתאים לתכנית החינוכית. בשביל הצלחת התכנית החינוכית נחוץ לנו בניין למעון, בניין לבית ספר ולגנים, חדרי הרצאות בשביל קורס ההכשרה והסדנאות, ובניין רב-תכליתי שישימש לתאטרון, לספורט, ולכל המפגשים שאנו עורכים עם ההורים. אנחנו רוצים גם ברכת שחייה (ביחוד לנשים, מכיוון שברכות השחייה באזור מקצות זמן מועט בלבד לנשים בדרך כלל), ספרייה, ומרחב "גמיש" שאפשר ליישם בו את התכנית המיוחדת שלנו. כזכור, אנחנו עובדים בקבוצות קטנות ולשם כך נחוץ מרחב גדול מחוץ לכיתה. ולא שכחנו מזנון, כי קפה חשוב מאוד.

בין הבניינים המרכיבים את המרכז מתוכננת רחבה דוגמת רחבה סורית. זה אחד ממאפייני האדריכלות האיסלאמית או הערבית. כל האדמה מתחתיה תשמש כמאגר לאיסוף מי גשמים. מאגר למחזור מים עונה על הדרישה שלנו שהמבנה יהיה ידידותי לסביבה, כמו גם מתקן על הגג, שנועד לייצר חשמל לבניין. לפי התכנון שלנו בכל הסביבה הירוקה יהיו צמחים המתאימים לאזור וגדלים בו. בניין הספרייה יהיה מאבן ירושלמית ועליו עיטור כדי להדגיש שוב את האדריכלות האיסלאמית. בין הכיתות יהיו

מפתחים לאורור ולהכנסת אור יום - עוד שתי דרישות שלנו.

אני מקווה שאנחנו ממש בסוף ההליכים הרשמיים ואז החלום הזה יתחיל להתגשם
ובקרוב אוכל להזמין אתכם לבקר במרכז החדש.

נשים חרדיות בין שני עולמות

פרופ' יוסף שלהב, המחלקה לגאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן

לקהילה החרדית יש דימוי של חברה סגורה וקפואה המתבדלת מן העולם המודרני הסובב אותה. דימוי זה ועמו המעורבות הגוברת של החרדים בפוליטיקה הישראלית והשפעתם עליה עוררו חששות ופחדים בקרב רבים, כמו גם עניין מחקרי בתחומים שונים של מדעי הרוח והחברה. אכן, הקהילה החרדית נבדלת באורח חייה משאר האוכלוסייה.¹ אורח החיים מתבטא ביחס למשפחה, ביחס לעבודה, במעמדו של היחיד בקהילה, בערכי הקהילה ובהעדפות בתחום המגורים. אולם, שלא כדימוי המקובל, מתחוללים בקהילה זאת שינויים במרכיבים שונים של אורחות החיים. לא כאן המקום לדון בשינויים אלה. נציין רק שלאישה החרדית יש בהם חלק. נעמוד כאן על מאפיינים תרבותיים בסיסיים של הדתיות החרדית ונראה מהם יחסי הגומלין הנובעים מהם בין האישה החרדית לקהילה.

המאפיין התרבותי הבסיסי של הקהילה החרדית, לבד ממאפייני האופי הדתי שלה, הוא דחיית המודרנה. אלא שדחייה זאת אינה מלאה; היא דחייה מבדילה (דיפרנציאלית) - הדתיות החרדית דוחה את הממד הערכי התרבותי של העולם המודרני ובאותה עת מקבלת את הממד האינסטרומנטלי של עולם זה. כך, החרדים החרומו את הטלוויזיה בהיותה סוכן העברה של תכנים תרבותיים, אך לא פסלו את המחשב שנחשב בזמנו כניטרלי מבחינה תרבותית וייחסו לו תפקיד אינסטרומנטלי בלבד. הבחנה דקה זאת אפשרית תאורטית, אבל היא כמעט בלתי אפשרית מבחינה מעשית בחיי היום-יום. ויעיד המחשב, שהיה לסוכן תרבות כמו הטלוויזיה, אך משחדר אל העולם החרדי שוב אין דרך להוציאו. אף על פי כן מנסה הקהילה לנווט את חייה לפי עיקרון מבדיל זה בין התרבות המודרנית הדחוייה לבין התועלת האינסטרומנטלית שבמודרנה, אותה אפשר - ורצוי - לקבל.

עיקרון זה נובע מן התודעה ההיסטורית של הקהילה החרדית, שהיא תודעה טראומטית:

1 מנחם פרידמן, **החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991.

ראשיתה ב"טראומת הסחף" של תקופת ההשכלה, העיור והתיעוש, עת נשאבו המוני הצעירים היהודים אל המדע, ההשכלה והכלכלה וזנחו את עולם התורה. טראומה זאת - שקיבלה ביטוי בשירו של ביאליק "לבדי" - הניחה את יסוד הרתיעה החרדית מן ההשכלה והמודרנה. המשכה בסדרת טראומות ודילמות תאולוגיות שעוררו הציגות והצלחת ההתיישבות בארץ ישראל למרות התנגדות מרבית הרבנים, השואה שהשמידה את קהילות יהודי אירופה, והקמת מדינת ישראל. כל אלה יצרו אצל החרדים תחושה של סכנה לקיום היהודי ומחויבות רבה לשיקום החיים היהודיים שחרבו. עיקרה של מחויבות זאת הוא התמסרות מלאה ללימוד התורה ולחיים רוחניים של תורה שהם הייעוד התרבותי הערכי של היהודים. הכלכלה, הדיור ויתר תחומי החיים הפרוזאיים נועדו לסלול את הדרך להגשמת הייעוד הערכי של לימוד התורה.

דגם זה מומחש היטב במדרש הידוע כ"מדרש יששכר וזבולון". לפי מדרש זה שבט יששכר, שעליו נאמר "חמור גרם רובץ בין המשפתיים" (בראשית מ"ט, י"ד) יושב ועוסק בתורה; ואילו זבולון - "לחוף ימים ישכון והוא לחוף אוניות" (שם, י"ג) - עוסק במסחר ומפרנס את יששכר ובכך גם הוא נוטל חלק במצוות לימוד תורה. מאז משבר הקיסרות הרומית במאה השלישית לספירה, עת ניתן פירוש זה למדרש תנאים קדום (שבמקורו עוסק ביחסים הכלכליים בין יששכר החקלאי לזבולון המשווק את תוצרתו), משמש הוא סמך לטיעון שתלמידי חכמים פטורים מכל עול חברתי וכלכלתם מוטלת על הציבור.

דגם זה הוחל גם על היחידה החברתית הקטנה ביותר - המשפחה הגרעינית. חלוקת התפקידים במשפחה מוצאת ביטוי בתפקידו של הגבר להקדיש עצמו ללימוד תורה. בכך הוא ממלא ייעוד ערכי - הוא ה"יששכר". תפקידה של האישה להבטיח את ההיבט הלוגיסטי של המשפחה - הבסיס הכלכלי שלה וניהול משק הבית. היא ה"זבולון" שבחבורה.

מובן שמבנה כזה הוא היררכי: התפקיד הלימודי נעלה מהתפקיד הלוגיסטי. מעמדו של הגבר הוא ערכי ואילו מעמד האישה הוא אינסטרומנטלי. אולם לא בכל מקרה נשמרת היררכיה זאת לאורך זמן. אם האישה עקרת בית בעוד האיש לומד בישיבה וכל פרנסת המשפחה מתקיימת על קצבת האברכים שלו, שורה המשפחה בעוני מרוד. כדי לסייע לקיום הכלכלי של המשפחה יוצאות נשים חרדיות רבות לעבודה. תעסוקת הנשים נתפסת כחלק מתפקידה הלוגיסטי של האישה, הוא כורח בל יגונה והיחס אליו אינסטרומנטלי לחלוטין.

העיסוק המסורתי הוותיק של הנשים החרדיות הוא חינוך. מסלול הלימודים המקובל במערכת החינוך של הבת החרדית במוסדות "בית יעקב" הוא הכשרה להוראה. הכשרה זאת כה מקובלת, עד שהייתה לחלק מכישורי נערה חרדית המועמדת לשידוכים. אולם מערכת החינוך החרדית הגיעה מהר מאוד לרוויה של מורות ורבות מבוגרות "בית יעקב" התקשו למצוא עבודה במקצוען. עם הזמן התפתחו מגמות הכשרה חדשות לנשים במגזר החרדי והן כללו חלק גדול מחתך התעסוקה הכללי - מנהל, מחשבים, תקשורת, כלכלה, מעבדות וכיוצא באלה תחומים מגוונים. משנתקבלה ההבנה שתעודת ההוראה אינה המבחן היחיד להערכת הנערה החרדית, רבו הפונות להכשרה מגוונת ולאחר מכן לתעסוקה בחתך ענפי מגוון.

משיוצאת האישה החרדית לעבודה, הרי - כמו כל אדם אחר - היא שואפת להצליח בה ולהתקדם, ולו רק כדי להגדיל את כושר ההשתכרות שלה. למשימה זאת הקהילה החרדית אינה יכולה להתנגד.

אולם קידום בעבודה מותנה בהשתלמויות, בלמידה ובהפנמת נורמות התנהגותיות ומקצועיות המיוחדות לתחום העיסוק הרלוונטי. כאן מתבטא הכשל של הרעיון להבחנה מעשית בין הממד התרבותי-ערכי של המודרנה לבין הממד האינסטרומנטלי שלה. ההתייחסות לתעסוקת הנשים בקהילה החרדית אינה יכולה להכתיב את כללי ההכשרה, ההשתלמויות והקידום הטבועים באותם ענפים. אלה חלים גם על מועסקות חרדיות. כך הן נחשפות לתכנים וערכים שונים מן המקובל בקהילתן. חלחול תכנים אלה לתודעתן של נשים חרדיות לצד מחויבויות תעסוקתיות וסיגול מיומנויות מקצועיות ונהלי עבודה מתקדמים, פותחים להן חלונות מתרחבים ב"מחיצת הפרדה" שבנתה הקהילה החרדית בינה לבין יתר החברה הישראלית.

כך, בתהליך אטי, מתפתח פער בין נשים לגברים בקהילה החרדית: להן הזדמנויות רבות לקידום מקצועי והשכלתי, בעוד שלהם הזדמנויות מצומצמות. פער זה יוצר מתח בתוך משפחות רבות בגלל חילופי תפקידים מסורתיים במשפחה החרדית. מחזה נפוץ למדי בשכונות החרדיות הוא הגבר העורך קניות במכולת השכונתית כשהוא חוזר מתפילת שחרית ושקית טליתו בידו, כאשר אשתו כבר מזמן בעבודה; הוא גם מביא את הילדים לגן ול"חיידר" והוא לוקח אותם לקופת חולים בעת מחלתם.

האישה החרדית היא אפוא בעמדה חשובה בכל הנוגע לקיומה הכלכלי של הקהילה ולרווחתה, אך בקביעת כללי ההתנהגות ובעיצוב הנורמות החברתיות בקהילה זאת

אין דעתה נחשבת ואין לה כל מעמד. יתר-על-כן, היא נדחית ומוסתרת מן הפרהסיה של הקהילה. ה"זבולון" מוצנע וסמוי מן העין ואילו ה"יששכר" הוא המייצג והמעצב הנורמטיווי. אף שהאישה היא אבן ראשה בבניין הקהילה והמרחב שלה, היא מודרת מחלקים חשובים ממנו והופכת למעין "נוכחת נעדרת". זהו מצב בסיסי של דיסוננס חריף.

ההדרה של האישה החרדית היא בממדי זמן, מרחב ותפקוד. המקום הוותיק ביותר מבחינה זאת הוא בית הכנסת, שבו הנשים מופרדות ב"עזרת הנשים". אולם בשעה שבבתי כנסת רבים של האורתודוקסיה המודרנית יש נטייה להשוות את מעמדה של עזרת הנשים לזאת של הגברים - דרך מיקום העזרה במקביל לעזרת הגברים ולא מאחוריה או דרך הקטנת המחיצה הפיזית ביניהן, בבתי כנסת חרדיים עזרת הנשים נשארת לרוב דחוויה ופעמים (במיוחד בבתי כנסת קטנים של חסידים) אף אינה קיימת כלל. האישה החרדית אינה אמורה לבוא אל בית הכנסת באופן סדיר. היא מגיעה לשם רק במועדים ובאירועים מיוחדים. בדרך כלל עזרת הנשים נמצאת מאחורי עזרת הגברים או במפלס גבוה יותר: העיצוב נועד להבטיח שהגברים לא יסתכלו בנשים, אבל לנשים מותר להביט בעזרת הגברים. כך, גם כאשר אישה חרדית מגיעה אל בית הכנסת לחגיגת בר-מצווה או שבת-חתן של בנה, היא דחוויה מאחור ומשם צופה בשמחה.

האישה מודרת מן המרחב הציבורי בעת שהוא מאכלס גברים רבים, למשל רחבת בית הכנסת והמבואות אליה אחרי התפילה בשבתות ובחגים. עם סיום התפילה בשבת הצפיפות ברחובות הראשיים ובככרות גבוהה ובהם גברים, נערים וילדים שסיימו תפילתם. הנשים, לעומת זאת, מוזהרות בכרוזים ובהנחיות הרבנים להימנע מלטייל בהם.

בכל התכנסות קהילתית, ובייחוד כאשר כלול בה טקס דתי, האישה החרדית אינה מורשה להתקרב אל לב האירוע. כך באולמות השמחה - בחתונה, בר מצוה, ברית מילה ולהבדיל - בלוויה. הגברים תופסים את רוב השטח, ובמרכזו האירוע שלשמו התכנסו. לנשים מוקצה שטח קטן ומרוחק משם. תהליכי הקצנה - שבקוד החרדי נקראים הקפדה למהדרין על צניעות וקדושה - מובילים להרחבה הולכת וגדלה של הדרה מרחבית כזאת. באוטובוס "מהדרין", לדוגמה, הגברים יושבים בקדמתו ואילו הנשים עולות בדלת האחורית ומתכנסות בחלקו האחורי. כך אין מסתפקים עוד בהפרדה מגדרית בתוך אולמות השמחה, אלא מחילים אותו גם על דרכי הגישה אליהם.

לעומת ההדרה הזאת רשויות חרדיות טורחות לסמן במרחב הציבורי את המיוחד לנשים, כמו אבני שפה המחברות את המדרכה למעברי החציה ועליהן מוטבע הכיתוב "לאם ולילד", או ספסלים לאמהות בגינות ובמגרשי המשחקים. באלה, העמוסים לעיפה בילדים, אין פוגשים אבות צעירים. המלוות הן תמיד אמהות או אחיות בוגרות.

יציאת משפחות חרדיות צעירות מהריכוזים הגדולים בירושלים ובבני-ברק וייסוד קהילות קטנות ומפוזרות ביישובים שונים יוצרת דגמים חדשים של תפוצת האוכלוסייה החרדית.² צמיחת ריכוזים חרדיים בערים שונות, ובייחוד בניית ערים חדשות כפרברים חרדיים, מלווה בפיתוח תחבורה ציבורית ייחודית לחרדים. חברות אוטובוסים חדשות קמות ומציעות שירות תחבורה מיוחד בין הריכוזים החרדיים תוך התאמה לצרכים ולערכים המיוחדים של הקהילה האמורה. התפתחות זאת מגדילה את מרחב היוממות והפעילות התעסוקתית של נשים חרדיות. המרחק הגאוגרפי מקהילת האם ומהמשפחה המורחבת, ובייחוד מהדור המבוגר, מעמיס אחריות גדולה יותר על המשפחה הגרעינית הצעירה, שלא תמיד מוצאת את העזרה ואת ההנחיה שהורגלה אליה. האחריות הזאת מעצימה אותה יחסית למצבה בתוך הריכוז החרדי הגדול והוותיק.

זאת ועוד, צמיחתן של ערים חרדיות חדשות מעמידה את הקהילה החרדית במצב חדש, שבו היא חייבת לנהל, לתכנן ולתחזק בעצמה את המערך היישובי שלה. עד שלב זה נשענו החרדים על מערכות חיצוניות בכל הקשור לניהול המרחב העירוני ולטיפוחו. שלטון מקומי חרדי ומעורבות של מפלגות חרדיות בפוליטיקה הישראלית מצמיחות בקהילה אליטה פוליטית וביורוקרטית המהווה מוקד כוח חדש מול המנהיגות הרבנית. לא כאן המקום לנתח תהליך מעניין זה, אך בכל הקשור לנשוא ענייננו, יש בו הבחנה חשובה: הקהילה החרדית מתקשה לאייש משרות הדורשות השכלה, מיומנות וכישורים ספציפיים הקשורים בהכשרה אקדמית וטכנולוגית ראויה.³ דווקא לנשים החרדיות, המודרות מכל מקום שבו מתקבלות החלטות ושיש בו ייצוגיות של הנהגה, יש הצבר של ניסיון וידע בתחומים רבים העשויים להועיל לקהילה: במנהל, בחינוך, במשפטים, באדריכלות, בתקשוב ובתקשורת ועוד. תרומתן לקהילה מוכרת ומוערכת

2 Yosseph Shilhav, "The Emergence of Ultra-Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers", in: E. Ben-Zadok (ed.), *Local Communities and the Israeli Polity*, SUNY Press, Albany, 1993, pp. 157-188.

3 יוסף שלהב, **מינהל וממשל בעיר חרדית**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים, 1997, עמ' 73-76.

כל עוד אין הן חורגות מתחומן; כל עוד הן תחומות בגדרי "זבולון" ואינן מנסות להיות "יששכר", כלומר, כל עוד אין הן מנסות להכתיב נורמות וכללים.

בפני ועדת חקירה שבדקה תפקודה של רשות מקומית חרדית הובאה עדות מעניינת על עורכת דין מבנות הקהילה. זאת נוכחה לדעת כי בתכנית בינוי שהגישו חברי קהילתה לוועדת התכנון המחוזית יש מצג שווא של ייעוד בניה. אפשר רק לשער איזו סערת נפש התחוללה בלבה של אותה עורכת דין: מחד גיסא נאמנות לקהילה החרדית שהיא חלק ממנה, ומאידך גיסא מחויבות לערכים שהיא הפנימה בלימודי המשפטים. היא הכריעה בעד ערכיה המקצועיים, ודיווחה לוועדה על ההטעיה. משהתגלתה זהות ה"מלשינה" גורש בעלה מהישיבה שלמד בה, ילדיה גורשו מה"חיידר" והיא ומשפחתה נאלצו לעקור מן העיר.⁴ תגובת הגירוש והנידוי שהטילה הקהילה על האישה ועל משפחתה יכולה להתפרש בשני מישורים: במישור הפשוט והשטחי זוהי פעולה שנוקטת קהילה סגורה נגד "מלשין" או "מוסר" שפגע באינטרסים של הקהילה בכך שהסגיר "סוד" שלה לגורם חיצוני עוין. אולם ניתן לפרש תגובה זאת במישור נוסף, עמוק יותר, והוא קשור למעמדה ולתפקידיה של האישה לפי התפיסה החרדית. במעשה שעשתה נטלה לעצמה עורכת הדין סמכות שלא הייתה נתונה לה; היא הפכה לסוכנת שינוי בכך שביקשה להכתיב נורמות במקום לדאוג לפרנסה ובכך שניסתה להנהיג במקום להיות ממושמעת וצייתנית. לשון אחר: היא חרגה מן המשבצת שהקהילה הקצתה לפעולתה ובכך איימה על הסדר החברתי כולו; "זבולון", לפי המדרש הידוע, דואג לקיום הכלכלי, אבל אין הוא מוסמך להתערב בעניינים של איסור והיתר. תמיכתה הכלכלית של האישה רצויה ונחוצה, אבל תורתה אינה נחשבת.

אישה חרדית אחרת, בעלת תואר אקדמי בתחומי התכנון, מועסקת בתחום התמחותה. כמי שמתעניינת בתכנון וסביבה היא מרבה להרצות בחוגים שונים על סביבה ויהדות, אולם לעולם לא לפני חרדים: השכלתה האקדמית אינה "מכשירה" אותה להרצות על יהדות; די שהיא אישה להגבילה בקרב קהילתה. יתר על כן, מתוך העניין שיש לה בטבע היא לימדה וחינכה את ילדיה לדעת ולהעריך את הסביבה הטבעית שבה הם חיים. ילדיה מכירים את הפרחים על שמותיהם, את הציפורים ואת יתר מרכיבי הטבע שבהם הם נתקלים. ידע זה מוסתר מחבריהם ללימודים ב"חיידר" כדי שלא יאבדו את מעמדם בעיני החברים, שהרי ידע זה מוכיח שהקדישו זמן ללימוד "דברים בטלים". הרבנים, המורים וראשי הישיבה מעצבים את חינוך הבנים, אבל האימא במקרה זה

4 מינהל וממשל בעיר חרדית, שם, עמ' 36.

מוסיפה לתודעתם גם תכנים וערכים חדשים. אין לדעת בביטחה לאן אלה יובילו.⁵ כך גם מנהלות סמינרים ובתי ספר חרדיים, משכילות ודעתניות, מובילות חידושים בתכנים ובשיטות לימוד: מלימודי סביבה ועד היסטוריה של השואה. הן לומדות, משתלמות ומובילות שינויים חינוכיים. הן מבקשות אמנם את אישור הרבנים, אבל הן היוזמות והמובילות.

דוגמאות אלה מרמזות על דרכי התמודדותן של נשים חרדיות עם הדיסוננס שבמעמדן בקהילה. הדרך המסתמנת כמקובלת ביותר היא מיזור והדרך השנייה היא מאבק. קשה לאבחן כללים להחלתן של הדרכים השונות, אך אפשר להעריך את גורמיהן. הדרך הממדרת מציבה חיץ חד וברור בין עולם התעסוקה על תכניו וערכיו לבין העולם המשפחתי-קהילתי. יאה מעמדה של האישה בעבודתה מבוסס וגבוה ככל שיהיה, הוא לא יקרין על תפיסתה את המבנה ההיררכי החרדי בביתה ובקהילתה. נראה שקבלה ממדרת כזאת יכולה להתקיים כאשר גם לגבר יש מעמד חשוב בקבוצת ההתייחסות שלו: אם הוא רב חשוב, ראש ישיבה, או ידוע ומקובל כעילוי בלימודו גם אם אין לו תפקיד רשמי. במקרה כזה קל לאישה לקבל את חלוקת התפקידים המסורתית ואין היא מערערת על המעמד האינסטרומנטלי הלוגיסטי של תעסוקתה. אולם אם הגבר נתפס בעיני אשתו - שהפנימה ערכים מקצועיים וחברתיים מערביים - ובעיני קהילתו הקרובה כ"בטלן" המכלה ימיו בישיבה ללא תכלית, כלומר, אין הוא רואה ברכה בלימודיו, או שערכיה המקצועיים מציבים אותה בהתנגשות עם נורמות התנהגותיות שהן פסולות גם בתפיסתה הדתית, או אז היא יוצאת למאבק. המאבק הזה יכול להתבטא בדרכים שונות: עימות חזיתי עם ערכים שונים, כמו המשפטנית ש"הלשינה" לוועדה המחוזית לתכנון ובנייה כי חברי קהילתה עומדים להגיש לוועדה תכנית בניין שבה הטעייה חמורה; או ויכוח משפחתי על חלוקת הנטל בכל נושאי עבודות הבית והטיפול בילדים. תופעות כאלה נודעות בקהילה ומעוררות דאגה עמוקה אצל מנהיגיה.

בין אם בדרך המיזור ובין אם בדרך המאבק, מתפתחת העצמה (empowerment) של נשים חרדיות. בסיסה בעצמאותן הכלכלית המשחררת אותן מתלות בגבר ומאפשרת להן למלא צרכים אסתטיים, חברתיים ואף תרבותיים מהכנסתן ולפי שאיפותיהן. מכאן קצרה הדרך להשפעה על המשפחה - על תכני לימוד ועיסוק של הילדים, על לבושו והופעתו החיצונית של הבעל ועל בילוי של המשפחה בזמן

5 יוסף שלהב ומוטי קפלן, **הקהילה החרדית ואיכות הסביבה**, מכון ירושלים לחקר ישראל, המרכז למדיניות סביבתית, ירושלים, 2003, עמ' 41.

החופשי. כך מתחילות נשים חרדיות להוביל שינויים חברתיים ותרבותיים בקהילה החרדית. אולם ניסיונות של נשים חרדיות לחרוג מתחומן עדיין עשויים לגרור תגובה חריפה של ההנהגה החרדית. יתר על כן, עצם העצמה שנשים חרדיות רוכשות עם מעמדם המקצועי עשויה להיות איום פוטנציאלי על הסמכות הגברית בחברה החרדית. ייתכן מאוד שאיום זה תרם גם הוא את חלקו להחלטה של מנהיגי הקהילה לאפשר גם לגברים שאינם רואים ברכה בלימודיהם בישיבה לפנות ללימודי מקצוע ולהכשיר עצמם לעבודה ולפרנסה. אם אכן כך הוא, הרי שהאישה החרדית היא סוכן שינוי של ממש בקהילה החרדית.

גרסה מוקדמת של רשימה זאת פורסמה ב"מפנה" – **במה לענייני חברה**, מס' 46-47, אייר תשס"ה, מאי 2005, עמ' 53-55.

משנה מקום – משנה מעמד: על מהגרות עבודה בישראל והשינוי במעמדן החברתי

סיגל רוזן, רכזת תקשורת "מוקד סיוע לעובדים זרים"

בישראל מהגרי עבודה מיותר משמונים מדינות ובמהלך השנים התגבשו כאן קהילות מרכזיות של אזרחים מהפיליפינים, מדרום אמריקה ומאפריקה. למרות הנתונים המעידים על גירושם של יותר ויותר מהגרות עבודה, דווקא בקהילות אלו ניכרת הידלדלות בקרב הגברים ונשארות מאחור יותר ויותר נשים זרות לאחר שבני זוגן גרשו מהארץ. מאמר זה יתמקד במהגרות עבודה מקרב קהילות אלה.

אנה, אזרחית סרי לנקה, התגוררה בבקתה בכפר יחד עם בן זוגה, אחותה, בן הזוג של אחותה וכל ילדיהם. בסרי לנקה היא עבדה רק במשק ביתה, שכן, כפי שהיא טוענת, "אצלנו רק נשים עניות מאוד או אלמנות נאלצות לעבוד". אנה טיפלה בבן זוגה ובילדיה ושירתה אותם, ואילו בן זוגה פרנס את המשפחה ושלט באמצעים הכלכליים שלה. בשנת 1999 נודע לאנה על אפשרות לנסוע לישראל לעבוד כמטפלת סיעודית. אנה השאירה את ילדיה הקטנים בידי אחותה ובאה לכאן.

קבלת הפנים כאן הייתה שונה לגמרי מזאת שדמיינה. מעסיקתה כלאה אותה בבית, נתנה לה אוכל מועט, לא שילמה לה כל שכר ולא אפשרה לה ליצור קשר עם משפחתה. לאחר שישה שבועות של סבל ברחה אנה ומצאה מקלט אצל מעסיקה אחרת, מבלי לדעת כי בעשותה כן היא הפכה באחת ל"שב"חית" (שוהה בלתי חוקית). מעסיקתה הראשונה הביאה לידי מעצרה, משרד הפנים הוציא מיד צו גירוש נגדה והיא נשלחה לכלא נווה-תרצה להמתין לגירושה. מתנדבי "מוקד סיוע לעובדים זרים" (ארגון זכויות אדם) פגשו את אנה בכלא ובעקבות התערבותם בוטל צו הגירוש, אנה שוחררה ואף קיבלה אשרת עבודה למעסיק אחר. מתנדבי המוקד סייעו לאנה לתבוע את מעסיקתה בבית הדין לעבודה ובהסכם פשרה היא קיבלה את שכרה.

אנה נשלחה למעסיקה אחרת וגם היא נהגה בה שלא כחוק, גם אם לא בהכרח

באשמתה. המעסיקה אילצה את אנה לישון בסלון הבית הקטנטן שבשכונת המצוקה שבה התגוררה ולנקות ולבשל לא רק לקשישה, אלא גם לילדיה הבוגרים שהתגוררו עמה בדירת חדר. משלא קיבלה את שכר עבודתה הצליחו מתנדבי המוקד להעבירה פעם נוספת למעסיק סיעודי אחר ושם אנה עובדת בארבע השנים שחלפו מאז. אנה מרוצה משכרה ומתנאי עבודתה וגם המעסיק מרוצה ממנה.

זהו סיפור נדיר ביותר על עובדת סיעודית ששפר מזלה ופגשה מתנדבים של ארגון זכויות אדם סמוך להגעתה ארצה. הסיפור נדיר עוד יותר מפני שמשרד הפנים אפשר לאנה להחליף שלושה מעסיקים על פי חוק ולא דרש שתגורש מהארץ. ואולם סיפור תנאי חייה ועבודתה בבית שני המעסיקים הראשונים נדיר הרבה פחות. סיפורים מעין אלה הנם מנת חלקן של רבות מקרב מהגרות העבודה המועסקות בישראל בענף הסיעוד. למרות התנאים הקשים והשכר הנמוך רבות מהן מצליחות לשפר את מעמדן הכלכלי והחברתי ואת תחושת ביטחונן העצמי בזכות עבודתן בארץ.

עד ספטמבר 2002, ערב הקמתה של מנהלת ההגירה, היה קצב גירוש מהגרי עבודה מישראל כ-5,000 בשנה. מהקמתה של המנהלת עד סוף שנת 2004 עצרו שוטריה מעט יותר מ-40,000 מהגרי עבודה, פי ארבעה ממספר המגורשים השנתי קודם להקמתה.¹ לא ידוע כמה מהגרות עבודה גורשו מהארץ, אך מפעילות מתנדבי "מוקד סיוע לעובדים זרים" בבתי הכלא עולה שמספר הנשים המגורשות גדל מאוד בשנים האחרונות. גם מנהל האוכלוסין אישר שב-2003 היה אחוז הנשים המגורשות 11% ואילו ב-2004 היו הנשים כבר 41% מכלל המגורשים מהארץ.²

בתחילת 2005 היו מועסקים בענף הסיעוד בישראל כ-32,000 עובדי סיעוד בעלי אשרה - מרביתם נשים, כמעט כולן אזרחיות הפיליפינים ומקצתן ממזרח אירופה, הודו, סרי לנקה וסין. 5,000 עד 6,000 עובדות סיעוד נוספות שוהות בישראל שלא כחוק לאחר שאיבדו את מעמדן החוקי - בדרך כלל עם מות המעסיק הקשיש או עם העברתו לבית אבות.³ העובדות שאיבדו את מעמדן החוקי הצטרפו לכ-1,000

1 מהודעת מנהל האוכלוסין כפי שנמסרה בכתבתה של ראלי סער "18,669 עובדים זרים גורשו ב-2004 - ירידה של 18% לעומת שנת 2003", **הארץ**, 5.1.05: "בשנת 2004 גורשו מישראל 18,669 עובדים זרים לא-חוקיים... בהשוואה לשנה שעברה, שבה הורחקו 22,067 עובדים זרים".

2 סער, ראלי "מספר ההסתננויות לישראל ממצרים גדל פי 5.5: רוב המקרים קורבנות לסחר בנשים", **הארץ**, 2.11.04

3 על פי נתונים שנמסרו על ידי מר אפרים כהן, ראש המנהלת לעו"ז במשרד התמ"ת בוועדת הכנסת לבחינת בעיית העובדים הזרים מיום 12.10.04, פרוטוקול מס' 37, עמוד 7 לפרוטוקול.

עד 2,000 עובדות פיליפיניות, אפריקאיות, דרום אמריקאיות ומזרח אירופיות שטרם גורשו מהארץ ועדיין מועסקות במשק בית בתל-אביב ובערי הלויין שלה. בנוסף לסיעוד ולמשק בית מועסקות מספר מאות עובדות תאילנדיות בענף החקלאות. בעוד שעובדות הסיעוד והחקלאות נהנות מאשרת עבודה חוקית (לפחות עד פטירתו של המעסיק או עד פיטוריהן), כל העובדות במשק בית הנן שב"חיות וחשופות למעצר ולגירוש מהארץ. ב-2005 נותרו בישראל כ-50,000 מהגרי עבודה השוהים בישראל שלא כחוק, כך על פי ראש מנהלת ההגירה היוצא ניצב ברטי אוחיון, שסיים את תפקידו באוגוסט 2004. מחליפו בתפקיד, תנ"צ עאטף דגש עדכן את ההערכות והוסיף עוד 30,000 למצבת השב"חים, פן יתעורר הרושם שאין עוד צורך ב-480 שוטרינו.⁴ יש להניח שמספר השב"חים בישראל נמוך אף מ-50,000 ומורכב ברובו ממהגרי עבודה שזה עתה הגיעו לארץ ועקב מדיניות הכבילה של כל מהגר עבודה למעסיקו מצאו עצמם ללא מעסיק חוקי, וכתוצאה מכך גם ללא אשרה חוקית. בשנתיים האחרונות עזבו את הארץ מרבית משפחות מהגרי העבודה שיכלו להרשות לעצמן לעזוב: מי בגלל הפחד ממנהלת ההגירה וממעצריה האלימים, מי בעקבות התעמולה האינטנסיבית של מנהלת ההגירה שהבהירה למעסיקים שהעסקת מהגרי עבודה אסורה והם פוטרו, ומי בגלל המיתון שהביא אף הוא לצמצום מספר מקומות העבודה. את אלה שטרם הספיקו לצבור די כסף לעזיבה מסודרת לכדו שוטרי מנהלת ההגירה, הושיבו בכלא וגירשו מהארץ.

מתוך השב"חים שעדיין מצויים בישראל כ-1,000 הנן אמהות לכ-1,700 ילדים וזוהי הסיבה המרכזית לכך שטרם גורשו מהארץ. יותר מ-95% הן משמורניות יחידות לילדים, שאבותיהם גורשו זה מכבר. על פי מדיניות מנהלת ההגירה כפי שהוצהרה בוועדת הכנסת לבחינת בעיית העובדים הזרים וכן מעל כל במה אחרת, מנהלת ההגירה אינה עוצרת ילדים וגם נמנעת ממעצר אמהות, אם משמעות המעצר היא השארת קטין ללא השגחה.

ביקור בכנסיות המעטות שעדיין פעילות בדרום תל-אביב מלמד על אופיין המגדרי של הקהילות: בעוד שבשנים קודמות ישבו לפני המטיף בכנסייה רגילה חמישים עד מאה מתפללים במספר שווה של נשים וגברים, הרי שהיום אפשר למנות את מספר הגברים על אצבעות יד אחת, ומולם יושבות עשרות נשים. נשים אלה, רובן מהפיליפינים, מאפריקה ומדרום אמריקה באות מחברות נוצריות אדוקות ופטריארכליות שבהן

4 סיני, רותי, "אחרי שנתיים וחצי, למשטרת ההגירה הרבה יותר קשה למצוא מי לגרש", **הארץ**, 3.2.05.

תפקיד האישה הוא להביא ילדים לעולם ולשרת את בן זוגה וילדיה, ואילו תפקיד הגבר הוא לפרנס את משפחתו ולדאוג לכל "יחסי החוץ" שלה.

מעמדה של מהגרת העבודה משתנה מיד עם הגיעה לישראל. אנה מסרי לנקה למשל, שכזכור הייתה עקרת בית צייתנית במדינת מוצאה, נמצאת בישראל יותר מ-4 שנים ומשתכרת פי חמישה מכן זוגה כשפרנס אותה ואת ילדיה בסרי לנקה. אמנם גם בן זוגה עזב את סרי לנקה ונסע לעבוד מעבר לים, אך משכורתו נמוכה משלה. בכסף ששלחה הביתה במהלך השנים רכשה המשפחה משאית לפרנסתה, הרחיבה את הבית שבו היא מתגוררת וכל זאת בנוסף לכלכלת המשפחה המורחבת ולטיפול בילדיה של אנה, הנמצאים בהשגחת בני משפחתה. סכומי העתק (במושגים מקומיים) שאנה שולחת מעלים באופן ניכר את מעמדה ואת חשיבותה בעיני המשפחה, למרות היותה אישה. אנה חשה בהתחזקות מעמדה, וביטחונה העצמי גובר. בהתחלה נהגה לשלוח למשפחה כמעט את כל כספה, אך בחלוף הזמן החלה להוציא על עצמה סכומי כסף גדולים יותר והעלתה את רמת חייה בישראל. היא הכירה מהגרי עבודה נוספים, החלה לצאת בערבי שבת למסיבות ולא מזמן אף העזה לנהל מערכת יחסים רומנטית עם מהגר עבודה מאפריקה. אמנם משרד הפנים הישראלי אוסר על יחסים כאלה, אך כל עוד לא תיכנס להריון ואף אחד לא ילשין עליה תוכל אנה לשמור על מעמדה כעובדת חוקית בישראל.

אנה, אישה אינטליגנטית, למדה גם לנצל את היכרותה עם ארגוני זכויות האדם הפועלים בישראל וטרחה ללמוד על הפעילות של כל ארגון וארגון. כתוצאה מכך נפוץ מספר הטלפון שלה בקרב הקהילות והיא הפכה למעין אשת קשר בין מהגרי עבודה לארגונים. מהגרי העבודה, חלקם גברים, הזוכים בסיוע הארגונים (הניתן ללא תשלום), אסירי תודה לאנה ותורמים עוד יותר לביסוס מעמדה החברתי בישראל ולביטחונה העצמי. בשנות שהייתה בישראל זנחה אנה בהדרגה את מקומה המסורתי. היא אמנם תומכת במשפחתה שבסרי לנקה, אבל למעשה בנתה לעצמה חיים משלה בישראל והיא כבר בודקת אפשרויות להגר מכאן לקנדה או לאנגליה. נראה שאם תינתן לה אפשרות תבחר אנה לא לחזור עוד לסרי לנקה למרות הגעגועים העזים לילדיה הקטנים.

סיפורה של אנה הוא אמנם סיפור על מהגרת עבודה ששמחה שהגיעה לישראל והצליחה לחסוך סכומי כסף שחלמה שתחסוך, אך הוא מייצג במידה רבה מהגרות עבודה רבות. גם אם לא שגשגו מבחינה כלכלית כמו אנה, הביאה עבודתן בישראל

לעלייה מיידית במעמדן במשפחה ובחברה שהגיעו ממנה. ייתכן שגם לאחר חזרתן למדינות מוצאן נשים אלה אסרטיביות יותר ומעזות לדרוש מהגבר שלצדן הכרה במעמדן החדש שאותו רכשו בעמל רב.

במקביל לעלייה במעמדה של מהגרת העבודה בישראל דועך מעמדו של בן זוגה (אם יש לה). ג'וזף ושרה הגיעו לישראל מגאנה כזוג נשוי. בגאנה היה ג'וזף פקיד בכיר בבנק ושרה הייתה עקרת בית. בישראל המשיכה שרה לעסוק באותה עבודת בית שעסקה בה במדינת מוצאה, אך ג'וזף מצא עצמו נאלץ ללמוד מאשתו כיצד לנקות חדרי שירותים ורצפות. כמו ג'וזף, רבים ממהגרי העבודה האפריקאים הנם אקדמאים שעזבו מקומות עבודה מכובדים, בעיקר משום שגם במקומות עבודה אלה לא השתכרו די לקיום הכרחי. בישראל בני הזוג משתכרים סכומים שווים עבור אותה עבודה - ניקיון - ומעמדה של האישה עולה. כאמור, עקב מדיניות ממשלת ישראל גורשו מהארץ מרבית הגברים מקרב קהילות מהגרי העבודה והותירו אחריהם נשים וילדים. הרשויות בישראל סברו שגירוש הגברים יביא לעזיבת הנשים והילדים בעקבותיהם, מפני שהחיים בישראל כמשפחה חד-הורית ללא תמיכת רשויות הרווחה יהיו קשים מנשוא. הרשויות שכחו רק לקחת בחשבון את קשיי החיים במדינות המוצא של מהגרי העבודה בעלי המשפחות בארץ. כך אירע שבשנים האחרונות עובדות בישראל יותר ויותר מהגרות עבודה המפרנסות ילד אחד או שניים, ובנוסף שולחות מדי חודש בחודשו עשרות ואף מאות דולרים לפרנסת בן הזוג שגורש ולפרנסת הילדים שהותירו מאחור באפריקה או בפיליפינים.

המתירנות בישראל וקשיי הפרנסה מביאים לכך שחלק מנשים אלה יוצרות בארץ תא משפחתי חדש גם ללא ילדים. אמנם הכנסייה אוסרת על ניאוף והפסטורים (כמרים) מרבים לגנותו ולדבר בחשיבות התא המשפחתי, אך כזוג קל יותר לשאת בתשלום דמי שכירות, ארנונה וחשבונות. החיים במחיצת גבר מקלים גם את הקשיים הפיזיים: תיקונים בבית, הבאת סלים כבדים ממרכז הקניות וכו', וכן את הקשיים הנפשיים. נעים יותר לחלוק את טרדות היום והפרנסה עם שותף לחיים. יש שנשים נשואות מחליטות לחלוק את חייהן בישראל עם גברים רק בגלל הפחד משוטרי מנהלת ההגירה השוברים את דלתות הדירות בלילות ולעתים תוקפים באלימות את דייריהן. בשנים האחרונות התרבו גם השודדים המתחזים לשוטרי מנהלת ההגירה. הם פורצים לדירות בלילות, תוקפים את דייריהן וגוזלים את כספם ואת רכושם. עם זאת, הקהילה דוחה מתוכה את הנשים שאינן שומרות נאמנות לבני זוגן בגלוי. כך קורה שגם הקוראות תיגר על האיסורים המוסריים והדתיים ויוצרות מערכות יחסים בלתי

ממוסדות, נכנעות לתכתיבי הקהילה. מרבית מערכות היחסים שהן מנהלות נשמרות בסוד על מנת שהקהילה לא תקיא אותן מתוכה.

כותבת מאמר זה נתקלה בשנים האחרונות במספר משפחות שהחליטו כי אב המשפחה יפסיק את עבודתו מחוץ לבית כדי לנסות למנוע את גירושו מהארץ. הסיבה להחלטה זאת היא שאישה המציגה מסמכים המוכיחים שהיא אם לילדים בישראל, מונעת את מעצרה וגירושה בדרך כלל. אבות מגורשים מהארץ תוך הבנה שנסותיהם יטפלו בילדים. עם זאת יש להניח שלא מדובר בתופעה רווחת שכן מספר הגברים הזרים שטרם גורשו מהארץ הוא ממש מזערי. באחדות מהמשפחות נשאר האב בבית כדי לטפל בילדים ואילו האישה היא המפרנסת היחידה. היא גם עורכת קניות ועושה את כל הסידורים שיש לעשות מחוץ לכותלי הדירה. זוגות אחרים פתחו עם היוולד ילדם הראשון או השני, גן ילדים לילדי מהגרי עבודה. האישה אוספת את הילדים מביתם או מבתי הספר בצהריים ובן זוגה נשאר תמיד בדירה לשמור על הילדים האחרים, וכך נמנע ממפגשים עם המשטרה.

במצב זה כל האמצעים הכלכליים הם בידי האישה. ברצונה תיתן משכרה לבן זוגה, וברצונה תסתיר ממנו או תימנע מלשלוח לו כסף, אם כבר גורש.

מרי הגיעה לישראל מגאנה עם בן זוגה לפני כשש שנים. הם השאירו את ארבעת ילדיהם הקטנים מאחור בידיה האמונות של הסבתא. בניגוד למרבית מהגרי העבודה האפריקאים בישראל, לא למדה מרי באוניברסיטה ואף לא סיימה את לימודיה בבית ספר תיכון: "היינו 7 ילדים בבית - חמישה בנים ושתי בנות. אני הייתי הקטנה ונורא רציתי ללמוד באוניברסיטה. אבא עבד קשה מאוד כדי שכל אחי יוכלו ללמוד כמו שצריך, אבל לי ולאחותי הוא אמר: 'בשביל מה להשקיע כל כך הרבה כסף בלימודים? ממילא עוד מעט תינשאנה, תלדנה ילדים ולא תוכלנה לסייע בפרנסת המשפחה'. בגאנה עבדתי כזבנית בחנות והרווחתי בחודשים הטובים סכום השווה ל-\$75 בחודש. האחים שלי, שאבי השקיע כל כך בלימודיהם, מצליחים להרוויח פי שניים ואחד מאחיי, מרצה באוניברסיטה, מרוויח סכום השווה לכ-\$250 בחודש. כשהגענו לישראל לקח זמן עד שמצאתי מספר עבודות ניקיון והתחלתי להתפרנס. כשגורש בעלי התחלתי לעבוד גם בבתיים שהוא ניקה וכמעט בכל יום היו לי שני בתיים לנקות. מאז גורש בעלי אני שולחת לו ולילדים לפחות \$500 בחודש ולעתים אף יותר. לפעמים אני שולחת סכומים נאים גם לאחיי ולאחותיי. מצער אותי מאוד שאבי נפטר ולא יודע שבתו הקטנה חוסכת בכל חודש יותר מכפליים משכרו של בנו הדוקטור שכה טרח על

לימודיו. אמנם לא למדתי באוניברסיטה, אבל לחשב את זה אני יודעת... למרות הפחד מגירוש אני שואבת הרבה סיפוק מכך שמשפחתי תלויה עכשיו רק בי לפרנסתה. אני יודעת שכל משפחתי המורחבת מלאת הערכה כלפיי על סכומי הכסף שאני מצליחה לשלוח על אף שאני מתגוררת לבד בארץ זרה".

התפוררות הרשתות הקהילתיות של מהגרי העבודה נותנת אותותיה במעמדה של מהגרת העבודה בישראל. "מוקד סיוע לעובדים זרים" פועל מאז 1998 לשיפור מעמדם של מהגרי עבודה בישראל ובמשך השנים התמקד, בין השאר, בשחרורם ממעצר של מהגרי עבודה הסובלים מבעיות המונעות את גירושם המידי. בשנים הראשונות לפעילות המוקד היו מרבית העצורים גברים ואילו פונות דוגמת אנה היו מחזה נדיר. מרבית הפונים לעזרת המוקד היו חבריהם של העצורים או הכמרים של הכנסיות שאליהם השתייכו העצורים. עם השנים הלכו והתרבו הנשים העצורות ובמקביל חלה עלייה ניכרת במספר הפונות לעזרת המוקד בבקשה שסייע לבני זוגן העצורים. נראה שהפנייה לארגוני זכויות אדם הייתה נחלתם של הגברים בקהילה. רק עם התפוררותה ועקב גירוש רובם המכריע של הגברים ושל הכמרים החלו הנשים להעז לפנות לארגוני זכויות האדם בכוחות עצמן, באין גברים בקהילה שהיה אפשר להפעיל לטובת בני זוגן. נראה, איפוא, שמדיניות הגירוש לא רק הביאה מהגרות עבודה ללמוד להתמודד עם פנייה לארגוני הסיוע, אלא גם עם פניית הרשויות אליהן.

סיפורה של רוזמרי מהפיליפינים מלמד על התפתחות "יחסיה" עם שוטרי מנהלת ההגירה: רוזמרי הגיעה לארץ ובאמתחתה אשרה לעבודה בסיעוד. המעסיק שלה נפטר אחרי חודש, חברת כוח אדם שלחה אותה ממעסיק זמני אחד לאחר עד שהבינה שאיבדה את אשרתה. היא מצאה עבודות ניקיון במשק בית, פגשה בחור פיליפיני נחמד ונולדה להם בת. היום היא בת עשר. בן זוגה של רוזמרי גורש זה מכבר, הקשר איתו ניתק והיום היא כבר לא שולחת לו אפילו כסף. מספרת רוזמרי: "הילדה שלי קוראת עיתונים ויודעת הכול. היא זאת שסיפרה לי ששר הפנים החליט לתת אזרחות לילדים שנולדו בארץ לעובדים זרים. לא ממש האמנתי לה, אבל מצאתי כתבה בעיתון באנגלית שאישרה את זה. שוטרים עצרו אותי כבר כמה פעמים. בפעם הראשונה לא היו עליי כל מסמכים וזה היה נורא. חשבתי שבאמת הולכים לגרש אותי מהארץ והילדה שלי תישאר כאן לבד. הייתי בהלם. המורה של הילדה יצרה קשר עם איזה ארגון זכויות אדם, הארגון פנה לשוטרים ושחררו אותי. אנשי הארגון גם אמרו לי לא ללכת בחוץ ללא מסמכים. מאז אני מצוידת תמיד בדרכון, בהעתק מצולם של הדרכון של בתי ובמכתב מהמורה שלה בבית הספר. בהתחלה סיפקו העתקי צילום

את השוטרים. בחודשים האחרונים כבר לא. בכל פעם שהשוטרים פגשו אותי, הם ביקשו שאכוון אותם לבית הספר של הילדה... ואכן כשהגענו לבית הספר יצאו שני שוטרים מהרכב לאחר שלקחו ממני את הפרטים של הילדה. הם חזרו כעבור כחצי שעה ושחררו אותי".⁵

חזמרי מספרת שהפעם הראשונה שאספו אותה שוטרי מנהלת ההגירה הייתה טראומטית ביותר. היא התקשתה להירגע ולחזור לעבודה סדירה. עם זאת, ככל שרבו פגישותיה עם השוטרים, ירדה רמת החרדה. היא הבינה שאם תציג במהירות את מסמכיה ולא תתחצף, לא יאונה לה כל רע ובמקרה הגרוע תיאלץ לשהות בחברת השוטרים כמה שעות ותפסיד עוד יום עבודה. ביטחונה העצמי עלה והיא מלאת גאווה על אופן ניהול מפגשיה התכופים עם שוטרי מנהלת ההגירה.

גם קייט מגאנה, אם לילד בן שלוש שאביו גורש מהארץ, מתארת באופן דומה את המעצרים החוזרים ונשנים שלה בידי שוטרי המנהלת ואת השפעת מעצרים אלה עליה. היא מספרת: "בפעם הראשונה שהשוטרים עצרו אותי הייתי ממש היסטרית וחשבתי שאני עומדת להתעלף, מפחד שמא יגרשו אותי לגאנה בלי בני. התקשרתי למוקד בחרדה ולא האמנתי שאשתחרר. לאחר פעמים מספר שנעצרתי ושחררתי ונוכחו לדעת שבני אכן בארץ ואביו לא, הפסקתי להתקשר למוקד בהיסטריה. ביום שבו התחלתי לחשוב כמה זמן יחזיקו אותי עוד השוטרים ברכב והאם אספיק להגיע לעבודה היום, הבנתי שהתרגלתי... אילו בעלי היה רואה אותי מדברת עם השוטרים, מסבירה להם שיש לי כאן ילד בגן ושאני לא הולכת לשום מקום בלעדיו, הוא לא היה מאמין. לפני שגורש, לא ידעתי אפילו איך משלמים ארנונה ואיפה קונים כרטיס 'חופשי-חודשי'...." יש לציין שהמעצרים התכופים של אמהות לילדים על ידי שוטרי מנהלת ההגירה פוגעים ביכולתן להתפרנס, הן משום שכל מעצר פירושו אבדן יום עבודה והן משום שמעסיקים ישראלים נוטים לפטר עובדת לאחר שלא הגיעה לעבודה ולא התקשרה להודיע על כך. לכן בחודשים האחרונים נשים מדווחות על ירידה חדה בסכומי הכסף שהן מצליחות לשלוח למשפחותיהן, ויש נשים שאינן מצליחות עוד לשלוח כספים כלל.

גילויי העצמאות שקייט מזכירה ניכרים גם מבדיקת התלונות למח"ש (המחלקה לחקירות שוטרים) שהוגשו בעזרת "מוקד סיוע לעובדים זרים". אמנם ניכרת עלייה

5 דיוף, עזי, "שוב חוזר הניג'וס", **העיר**, 14.10.04.

באלימות שוטרי מנהלת ההגירה כלפי נשים, אך יותר מכול מעידה רשימת התלונות על נכונותן של נשים לפנות לארגוני זכויות אדם ואף להגיש תלונות רשמיות נגד השוטרים שפגעו בהן. ב-1999 התלוננו רק גברים על אלימות שוטרים נגדם. ב-2003 כבר היו הנשים 17% מכלל המתלוננים למח"ש בסיוע המוקד וב-2004 עלה חלקן ל-33% מכלל המתלוננים למח"ש.

נראה איפוא שבמרבית המקרים, חרף העובדה שחלה עלייה במעמדה של מהגרת העבודה מיד עם הגיעה לישראל (בזכות תמיכתה הכלכלית במשפחה בחו"ל), כל עוד נשמר בישראל התא המשפחתי המקורי שלה, הפער בינה לבין בן זוגה אינו כה חד. יש להניח שלו היה ניתן למהגרות העבודה לשמור על מעמדן החוקי בישראל ולחיות כאן במסגרת משפחתית נורמטיבית, יחסי הכוחות בתא המשפחתי היו נשמרים: האישה הייתה ממשיכה לעשות כדברי בן זוגה ובמקרים רבים בן הזוג היה ממשיך לקחת ממנה מדי ערב את הכסף שהשתכרה ולחלק אותו כראות עיניו. ואולם לאחר גירושו של בן הזוג מהארץ עולה באופן ניכר מעמדה של האישה, שהופכת להיות מפרנסת יחידה - לעתים של כל המשפחה המורחבת - ועלייה זאת תורמת לחיזוק ביטחונה העצמי וליתר עצמאות ותעוזה בהתנהגותה כלפי משפחתה בפרט, וכלפי רשויות מדינת ישראל או כל גורם שהיא באה במגע אתו בכלל.

עיקרי הרצאה זאת התפרסמו ב"מפנה" - במה לענייני חברה, מס' 46-47, אייר תשס"ה, מאי 2005, עמ' 64-68.

חומה ומגדר – מדיניות של הפרדה

שולי הרטמן, אנתרופולוגית, רכזת פעילות ציבורית וחינוכית – במקום

מעניין לראות שכבר במילה מגדר נמצאת גדר. בכל הגדרה יש גדר, שכן ההגדרה מגדרת את מה ששייך ומה ש"בפנים" ומותירה "בחוץ" את שאינו שייך, שמעבר למוגדר, שמעבר לגדר. השאלה היא אולי איזה מין גדר, ולענייננו נשאל גם מה היבטיה המרחביים של אותה גדר המגדירה קטגוריה או קבוצה או חברה. בתרבות ובחברה שאנו חלק מהן כל אחת ואחד מאיתנו מוצא עצמו נכלל ביותר מהגדרה אחת. לעתים ההגדרות ברורות ולעתים מטושטשות, וכך גם ביטוייהן המרחביים. אני פעילה היום ב"במקום" ומחר בארגון אחר, אני משנה עמדות, מחליפה מקצוע, עיר או מדינה, אבל אישה אני ברוב המקרים לתמיד, ובחברה נתונה המגדר הוא שמגדיר, מתאר ומגדר את אופני פעילותי, את מרחב פעילותי וכו'. נראה, אפוא, כי עוד בטרם חומה ומחסום, המבט המגדרי לכשעצמו הוא מבט מגודר, ושווה אולי לנסות לפרוץ אותו או לפחות לראות שיש אפשרות כזאת.

בחודש מאי 2002 התקבלה ההחלטה הראשונה להקים מכשול הפרדה (גדר ביטחונית), שיעצור כניסת "מפגעים" לישראל. ביוני 2002 אישרה הממשלה את שלב א' של מכשול ההפרדה ובהמשך גם את שלב ב' וג' שלה. ראוי לזכור כי הרעיון מקורו בתקופת ראש הממשלה אהוד ברק, אז הוצע להקים מכשול בלתי רציף לאורך 80 ק"מ. בתקופת כהונתו של אריאל שרון חודשו הדיונים בנושא ואושר תוואי ראשוני שהקיף גושי התנחלויות מאלקנה עד דרום הר חברון. אורכו היה 430 ק"מ ועלותו כ-10 מיליון שקל לקילומטר. בלחץ המתנחלים והימין האריכו את הגדר המתוכננת לכ-700 ק"מ, ויש אומרים לכ-900 ק"מ. (אורך הקו הירוק הוא 290 ק"מ). בינתיים שינו את התוואי והוא יגיע ככל הנראה ל-700 ק"מ בקירוב, מהם נבנו עד היום כ-230 ק"מ ועוד כ-100 ק"מ נמצאים בתהליכי בנייה.

כאנשי מקצוע העוסקים בתכנון המרחב ותיחומו באופנים שונים היה ברור לנו כי הבחירה בהפרדה פיזית, שביטויה התכנוני הוא חומה או מערך גדרות המוקם באופן

חד צדדי בתוואי שעובר בשטחים של הפלסטינים ואיננו מוסכם עליהם, משמעותה מדיניות אשר יוצרת מרחבים של הפרדה תוך פגיעה קשה בזכויות התכנון של קהילות שלמות. ברור גם כי הפרויקט העצום של מכשול ההפרדה מסמן מהפך תודעתי ומרחבי בהתייחסות לסכסוך ולדרכי ההתמודדות עמו ומסמל אותו. למעשה, ניתן לראות בו המשך ישיר לטענת "אין עם מי לדבר" של ברק תוך מיסוד תפיסה זאת וקיבועה. מושגים כמו דיאלוג, משא ומתן, הסכמה והידברות הוחלפו בהפרדה, סגר וכתר, מחסום וגידור וחומה. החומה נהגתה כתרופה בלעדית לבעיה. עם הקמתה ראיית האחר נחסמת פיזית ומנטלית, אין יודעים ואין רואים מה מתרחש מאחוריה וגם אין רוצים באמת לדעת. ברי כי חיוני לערוך דיון ציבורי מעמיק בתופעה המשנה את פני השטח ואת פני החברה בהשלכותיה הקשות על הפלסטינים בראש וראשונה, אך גם על שכניהם הישראלים.

מדיניות הפרדה קיימת גם בתוך ישראל. למעשה היא מחליפה מדיניות סדורה בכל הנוגע לקהילות 'חזקות' מבחינה סוציאקונומית ופוליטית החשות מטרדות מקרבנות של קהילות מוחלשות הצמודות אליהן. הקהילות המוחלשות מוזנחות בתכנון, חסרות שירותים ונאבקות בבעיות פרנסה, פשיעה וסמים, ואלה "זולגים" אל שכנותיהן. במקרים אלה החזקים בחרים בדרך הקלה: הקמת חומה ללא שיתוף הצד השני וחרף התנגדותו, חומה שאינה פותרת דבר. בטווח הקצר היא מרחיקה את "הבעיה" מן העין, ואולם יוצרת תהליך של גטואיזציה משני עבריה. אנו טוענים וכבר רמזתי לכך, שיש דמיון בין החומות בתוך ישראל לבין החומה הגדולה. התפיסה דומה. יש בעיה של ביטחון, אלא ש"ביטחון" הוא חבית ללא תחתית כל עוד נסמכים על מדיניות של כוח בלבד. החומה מבטאת שימוש בכוח כתחליף לכל מדיניות אחרת של פיוס, הידברות, שינוי התנאים בשטח או קיומם של יחסים כמרכיב של ביטחון, שכן החומה במהותה מונעת יחסים הדדיים. בשל מציאות זאת נראה שנכון לדבר על תהליך בניית החומות כתיאור המצב הקיים, הן מבחינה מעשית והן מבחינה סמלית, ויש להיאבק בו. ערב זה הוא חלק מהמאבק על הגדרת סדר היום הציבורי, על הנחלת ידע, על פרשנות ועל המשך קיום יחסים עם הצד האחר.

תכנון מכשול ההפרדה כולל מספר היבטים הקשורים זה בזה, אך ראוי שנבחן אותם גם בנפרד:

- חומת ההפרדה נועדה להפריד בין הישראלים לפלסטינים בשם הביטחון וההגנה ממפגעים. מעניין לראות שהביטחון מוגדר כתפיסה צבאית,

כוחנית, גברית. הוא צורך שאי אפשר למלא לעולם ותמיד צריך לפתח עוד ועוד אמצעים לעוד ועוד ביטחון. אפשר להציע תפיסה חלופית של ביטחון, תפיסה הניזונה מהדדיות, מתבססת על דיאלוג, על משא ומתן ופשרה, ונבנית על ניסיון לאזן בין צרכים ולגשר על אינטרסים שונים. נראה שבחברה הישראלית המיליטריסטית יש מונופול מגדרי על הביטחון.

□ תוואי החומה בשטח מפריד ברוב המקרים לא בין ישראלים לבין פלסטינים אלא בין פלסטינים לבין עצמם (זה מה שיוצר את המובלעות ואת משטר ההיתרים), ובינם לבין אדמותיהם, פרנסתם וכו'. ההפרדה נעשית בכפייה ובאופן חד צדדי ומתעלמת לחלוטין מהצרכים של התושבים והיישובים הפלסטיניים.

□ לא רק הפלסטינים, גם צה"ל נמצא משני עברי החומה. ישראל ממשיכה לשלוט משני עברי החומה בהיבטי החיים שהיא רוצה לשלוט בהם, ומשטר המחסומים ברחבי הגדה הוא דוגמה לכך.

□ מקומן של ההתנחלויות מסביר את האנומליה שהוצגה. מתברר כי בפועל תוואי החומה מקפל בתוכו תכניות מתאר ותכניות הרחבה בלתי מאושרות של התנחלויות ברחבי הגדה. במילים אחרות, בפועל ההסבר לתוואי הגדר טמון ברוב המקרים בתכניות הפיתוח של ההתנחלויות, ולא דווקא בשיקולי ביטחון הקשורים בהפרדה בין הפלסטינים לבין הישראלים.

כאמור, בנוסף לממד הפיזי של החומה ובנוכחותה האימתנית בשטח, יש לה גם ממד סמלי רב-עצמה: החומה אומרת סוף, ניתוק, גבול שאין חוצים אותו. למעשה היא מבטאת ויתור על יחסים הדדיים. החומה באה לחדד ולקבע הגדרות, קבוצות והשתייכות. היא כמו מצהירה שמה שנמצא מאחוריה הוא אחר, זר מאיים בעל תכונות דמוניות. חומה קובעת גם מה אינו רלוונטי עוד: דיאלוג, שיתוף פעולה, משא ומתן. החומה היא אמירה אולטימטיבית של סירוב ליחסי שכנות על כל היבטיהם. לא בונים חומה כדי לקיים דיאלוג, בונים חומה כדי להגדיר אויב. על רקע זה אפשר להבין את האיום הגדול שמגלמת קריאת התיגר של מי שמתעקש להתיידד עם בני העם שמעבר לחומה, מסרב לקבל שפה של חומות ואת מושגיה וסמליה, מטשטש הגדרות ולמעשה מאיים לפרוץ ולהפיל חומות ולערער על מבנה מוצק של טוב ורע, אויב ואוהב, אנחנו ואתם – בייחוד כשהדבר נעשה בריש גלי ובאור יום. קל וחומר

כשמדובר באישה. "אישה ללא גבולות ומעצורים", אמר התובע על טלי פחימה. הרי לנו אמירה מגדרית: אישה נורמטיבית היא אישה מגודרת בעלת גבולות ומעצורים. "אין ספק שהאנשים שבמחיצתם שהתה המשיבה ויוחסו לה המעשים שבכתב האישום בזיקה אליהם, הם אויב", אמר השופט רובינשטיין. טלי פחימה ערערה על הזכות שנטלה המדינה להגדיר עבורה מי האויב. היא הלכה לבדוק, להכיר ולהחליט בעצמה. במשטר של חומות ובחברה הולכת ונסגרת אין זה ייתכן.¹ אמרתי כי אנו בתהליך ההקמה של החומות ואנו עדיין במאבק על הגדרות ועל גדרות. כזכור, במקרה של פחימה היה ניגוד חד בין הכרעת השופט המחוזי לבין זאת של השופט העליון.

כאנשי מקצוע העוסקים בתכנון אנו משתמשים בכלים ובידע מקצועי כדי לקדם שינוי בשיח הציבורי ובמציאות התכנונית כדי שהאדם והקהילה יעמדו במרכז התכנית. בין הכלים המקצועיים: הגשת התנגדויות לתכניות שהופקדו, נתינת חוות דעת מומחה בפניות לבג"ץ, כתיבת ניירות עמדה ופעילות ציבורית וחינוכית מתאימה. ראשית מעורבותנו בנושא גדר הפרדה בשנת 2002, עת החלו ההפקעות בחלק הצפוני של התוואי. צירפנו חוות דעת מומחה לעתירות של הכפרים פרעון וכפר צור. העתירות נדחו על הסף. הנימוק הביטחוני שלל כל נימוק אחר ולא היה ניתן לערער עליו. פנינו למרחב הציבורי וארגנו כנס בנושא תיחום, גידור והפרדה. עוד בתקופת ההכנות לכנס שהתקיים ביוני 2003 הגיעו אלינו דיווחים על חומות גם בתוך ישראל, המפרידות בין שכונות ויישובים יהודיים לבין אזורי מגורים של ערבים.²

בעקבות הכנס הוצאנו גם חוברת ובה התעמקנו במאפייני התוואי של גדר הפרדה. היה ברור כי מרחב התפר - מרחב הפרדה - שנוצר כתוצאה מתוואי הגדר יוצר מובלעות פלסטיניות שסיכוייהן לשרוד לאורך זמן מוטלים בספק. התחלנו לגבש תכנית לכתיבת דוח תכנוני על המובלעות, ואז הוחלט לקיים את הדיון בבית המשפט הבין-לאומי בהאג. עם ההתקדמות בבניית הגדר הגישו שוב עתירות לבית המשפט

1 שלא כבימי הביניים, חומה בימינו מכוונת תמיד נגד אנשים: בברלין שלא יעזבו, בישראל שלא ייכנסו ולא ייצאו, בגבול מקסיקו היא חוסמת מהגרי עבודה. ברור שבימינו אין חומה משמשת אתגר כלשהו לצבא מודרני, וגם טרוריסטים ימצאו דרכים לעקוף אותה.

2 בין קיסריה לבין ג'ר - א-זרקא הוקם תל עפר ובמושב ניר-צבי בנו חומה בינו לבין שכונת פרדס-שניר בלוד. במקרה של פרדס-שניר כתבנו חוות דעת מומחה והיא צורפה להתנגדות. לפני כחודש דחתה המועצה הארצית לתכנון ובנייה את הערעור ואנו, יחד עם התושבים ו"הקליניקה לזכויות אדם" בתל-אביב, הגשנו עתירה בצירוף חוות דעת תכנונית, לבית המשפט המחוזי לעניינים מנהליים. העתירה התקבלה והנושא חזר למועצה הארצית לתכנון ובנייה.

העליון ובהן עתירות עקרוניות בנוגע לגדר ההפרדה ולמרחבי ההפרדה שסוגרים פלסטינים במעין "מכלאות" (בלשון בג"ץ) במשטר היתרים נוקשה. בית המשפט בחר לעסוק בעתירה של תושבי בית סוריק ואליה התחברו תושבים ממבשרת ציון בעתירה עקרונית. אנשי "המועצה לשלום וביטחון" כתבו חוות דעת המבוססת על שיקולים ביטחוניים שעיקרה הצעת תוואי חלופי לתוואי של הצבא. הגענו לדיון בבית המשפט ומצאנו שורה של קצינים מציגה נתונים ומפות. ניכר בשופטים שלא הבינו דבר. גם עורך-דין מטעם העותרים התקשה מאוד להסביר מה התמונה המרחבית שתתהווה אם תקום שם הגדר. הבנו כי יש לנו מה להציע במקרה זה ולדיון הבא כבר הגענו מצוידים בשלושה מודלים של האזור, וכך בפעם הראשונה נראתה בעין קרבת הגדר לבתי התושבים ואי אפשר היה לא להבין כי הגדר חונקת את המשך התפתחותם, אך מקלה את הגישה על מי שירצה לפגוע בה. בעזרת המודלים ראו השופטים שמאות ואלפי דונמים מעובדים - מטה לחמם של אנשים שהעבודה בישראל נאסרת עליהם - עוברים לצד הישראלי של הגדר, וראו גם איך דרכי גישה ויציאה נחסמות ושטח המחיה של בני אדם מצטמצם למעין מכלאה. התמונה הייתה ברורה עכשיו.

מעניין לציין שכל הסדר המרחבי והחברתי בבית המשפט השתנה. השופטים ירדו ממושביהם הנישאים, עורכי דין עזבו את מקומותיהם, אנו בקהל התקרבו ועמדנו כתף אל כתף עם הפרקליטים והטוענים, וכולם התגודדו סביב שולחן אחד שעליו עמדו המודלים ומולו התנוסס תצלום אוויר גדול של האזור המדובר. לשעות מספר, אפוא, השתנתה המציאות המרחבית בבית המשפט.

אני רוצה להציע מבט מגדרי על תופעה זאת. הביטחון כתפיסה צבאית כוחנית הוא גברי במהותו, היררכי, מדבר בשפה משלו - שפת קיצורים וראשי תיבות, שפה מנוכרת, קרה, לא רגשית, סטרילית. זאת שפה של מטרות ויעדים, מבצעים וכלים. הכנסת המודלים לבית המשפט שברה את הסדר הקיים ואז נחצו גבולות, נפלו גדרות וכל המרחב התבלבל. נוצר מעין מצב ביניים (לימינאלי) חסר סדר ברור, כזה המאפשר מעבר ושינוי, ואכן השיח בבית המשפט השתנה. לא לחלוטין, אבל קולם של העותרים דרך עורך הדין נשמע וכן גם קולם של תושבי מבשרת, שאמרו שביטחון טמון ביחסי שכנות ושהגדר במקומה המתוכנן תפגע בביטחונם כי תהפוך את חיי שכניהם לבלתי אפשריים. השופטים נזפו במדינה על שלא התייחסה לסבל התושבים ועל כך שהתוואי נישל אותם משטחים נרחבים של אדמות מעובדות. הם תהו מדוע הוא מקיף גבעה שעליה תורחב בעתיד התנחלות, הרי הגדר עניין זמני הוא. השיח היה לא רק משפטי וביטחוני, שכן נכנסו לתמונה בני אדם. אמנם לא נשים, אבל הקול, אם נשי הוא ההפך

מגברי, נוכח שם. לסיכום נקודה זו אומר כי להערכתו מעבר לתרומה החשובה של הכנסת אמצעי המחשה מובנים יותר לשופטים ולעורכי דין, ומעבר לפריצה של הסדר הקיים, מי שאפשר את הרחבת הדיון לשאלת המידתיות של תוואי הגדר היו חברי "המועצה לשלום וביטחון" שהם גנרלים לשעבר, ביטחוניסטים עם קבלות, שהציגו חלופה ביטחונית. בית המשפט נשען עליהם כשפתח את הדיון בשאלת המידתיות של תוואי אחד בהשוואה לתוואי אחר, שכן ברגע שיש חלופה ביטחונית יש מקום לשיקולים נוספים, למשל סבל אנושי, זכויות אדם ועוול שאינו הכרחי.

אביא דוגמה נוספת לעבודתנו שבמסגרתה למדנו משהו על ההשפעה המגדרית של גדר ההפרדה: מרחב מחוז קלקיליה היה פתוח טרם הקמתו של מכשול ההפרדה (עד שנת 2003) ולעיר היו יחסי גומלין עם העיירות והכפרים הפלסטינים הסובבים אותה. הצבתו של מכשול ההפרדה קטעה באחת מרחב אורגני זה ויצרה מציאות בלתי אפשרית עבור רוב תושבי מחוז קלקיליה, ובייחוד עבור חמשת הכפרים שנכלאו בתוך מובלעת אלפי מנשה. המחוז הפך לאזור מבוותר ובו מספר מובלעות ששערים ומחסום מתווכים ביניהם. מובלעת אלפי מנשה מורכבת מההתנחלות אלפי מנשה ומהכפרים ערב א-רמאדין, אבו-פארדה, ואדי א-ראשה, מעארת א-דאבה וראס א-טירה, כולם בתחום הגדה המערבית. להתנחלות אלפי מנשה גישה פתוחה וחופשית לישראל, ואולם לתושבי הכפרים אין מעבר חופשי כמעט לשום מקום מחוץ למובלעת. לישראל הכניסה אסורה עליהם, ולכפרים השכנים, לעיר המחוז ולשאר שטחי הגדה הם עוברים דרך מחסום ושני שערים. המחסום לא פתוח תמיד ומצריך נסיעה ברכב (לא לכולם יש). השערים נפתחים שלוש פעמים ביום לשעה בכל פעם. האזור כולו נחשב שטח צבאי סגור למי שאינו ישראלי או יהודי. הפלסטינים תושבי המקום חיים במשטר של היתרים שהוא למעשה משטר של איסורים. הם מקבלים היתר לגור בבתיהם, היתר שעלולים להפקיעו מידיהם. קרוביהם וחבריהם וכל שאר תושבי הגדה המערבית מנועים מלבקר אותם אלא באישור מיוחד. חלק ניכר מאדמותיהם נמצאות מחוץ לגדר ורבים נאלצים לעבוד בהתנחלות אלפי מנשה בשכר זעום. הנגישות לחינוך, לבריאות ולפרנסה נעשתה קשה מנשוא. תשתיות חיוניות כמו מים, גז וחשמל נעשו בלתי נגישות והתושבים חיים במין מחנה, מעין מכלאה גדולה.

"האגודה לזכויות האזרח" הגישה עתירה בשם התושבים ואנו צירפנו אמצעי המחשה וחוות דעת תכנונית מפורטת. יש לזכור שזה מקרה ראשון של עתירה נגד גדר קיימת, ומבחינה תכנונית כבר אפשר להבחין מקץ שנה וחצי בהשפעות החיים במובלעת על הכלואים בה ואף לשער מה יהיה בעתיד. מסקנת חוות הדעת היא כי יש לפרק את

המובלעת, שאם לא כן יתעצמו תהליכי ניוון שכבר אנו עדים להם בתחום התשתיות הפיזיות והתשתיות החברתיות, והתושבים ייאצו לנטוש את אדמותיהם ואת בתיהם. מובן שלא נעשה מחקר אנתרופולוגי מקיף, אבל מפגישות מספר עם התושבים למדנו על כמה מן ההשפעות בתחום המגדר. השפעות אלה קשורות בתנועה וביחסים בין-אישיים במרחב הפיזי המצומק ובמרחב החברתי המכווץ והן מאיימות על שלמות המרקם החברתי.

החברה הפלסטינית הכפרית הנה חברה מסורתית המתבססת על בתי אב ומשפחות מורחבות. זאת חברה פטריאכלית ובה חלוקת תפקידים ברורה ובלתי שוויונית בין נשים לבין גברים. קשרי הנישואים, הנרקמים בעיקר על-ידי גברים, מגלים כי לא היו קשרים יום-יומיים בין הכפרים במה שהיום נהפך למובלעת. קשרי הנישואים של תושבי שלושה מכפרי המובלעת מובילים לחבלה ולראס א-עטייה ממערב ולכפרים תלת ועזון ממזרח, כמו גם לקלקיליה ולג'איוס, ויש שהרחיקו עד קרוביהם בירדן. הנשים עוברות ברוב המקרים לגור עם משפחות בעליהן. האישה נשארת קשורה לבית הוריה ומבקרת אותם לפחות פעם בשבוע אם הם קרובים, למשל בחבלה, ופעם בחודש אם הם רחוקים, למשל בעקרבה. בחגים הורי האישה מגיעים לביתה. באופן מסורתי, אפוא, טווח ניידות האישה הוא בין בתי קרוביה לבין קרובי בעלה, בהסכמת הבעל ולפי מנהגי החברה. את חייה החברתיים ואת מרחב התנועה שלה מכתיבים ומגבילים קשרי משפחתה. אם אלה נמנעים ממנה, נמנעת ממנה התנועה במרחב ועולמה החברתי והרגשי נחסם.

במובלעת אלפי מנשה למדנו גם כי נרשמה נשירה של תלמידות בנות 15 ומעלה מבית הספר. הסיבה, כך סיפרו לנו הורי התלמידות, קשורה בכורח לעבור בדיקות של חיילים בשערים. החיכוך של בנות מתבגרות עם גברים סותר את מערכת הערכים הנורמטיבית וגורם להורים למנוע מבנותיהן חינוך, ובלבד שיישמר כבודן. במילים אחרות, היכולת לעבור בפתח שבגדר נחסמת בגדר אחרת, גדר המגדר, והתוצאה היא שמרחב הפעולה של הבנות מצטמצם פעמיים. אם לא ישתנו התנאים, ההשלכות על חינוך הבנות תהיינה הרסניות. ברם, לצד המגבלות והידרדרות המצב נשים פלסטיניות יוצרות מרחבי פעולה חדשים ומצליחות לנוע בתוך ההגדרות התרבותיות, להרחיבן, ובמשך הזמן גם לשנותן. אני מתכוונת גם להתארגנויות של נשים בהפגנות נגד החומה ולפעילויות של עזרה הדדית.

אני מבקשת לסיים בשאלה מה עושה החומה לחברה הישראלית ולגדרות המגדריים

בתוכה. יש מי שיטען כי תחושת הביטחון האישי השתפרה ואין עוד גניבות לאורך הגדר. כאן ברצוני להתחבר לניתוח של פרופ' מרטינה לאו העוסק בהשפעה שיש לחומת הפרדה בין אוכלוסיות על אופי החברה, על סובלנותה ועל יכולתה לקבל בתוכה שונות, וכן על סוגיית המגדר. מי שיבחר להתבונן סביבו ישים לב לגדרות ולחומות המוקמות ברחבי ישראל. המרחב הציבורי הולך ונסגר וקהילות מגדרות עצמן ומפרידות בין לבין השונים מהן. החברה הישראלית עסוקה בהפרדה, בסגירת מרחבים ובהסתגרות בתוך גדרות, לעתים בתוך חומות. במציאות כזאת יתחזקו גם גדרות המגדר. הזאת החברה שאנו מייחלים לה?

עדויות מהשטח

סיוע משפטי קהילתי

עו"ד קלריס חרבון, התכנית לסיוע משפטי קהילתי ביפו (פרייס-ברודי), אוניברסיטת תל-אביב

כחוקרת פמיניסטית מזרחית וכעורכת דין שמלמדת סטודנטים ועובדת איתם ועם נשים, בעיקר עם נשים, אני מתעסקת המון בשאלת ההתנגשות עם הסדר הקיים ועם שאלות הנוגעות בכוח. במסגרת העבודה שלי כעורכת דין בפקולטה למשפטים בתל-אביב הקמתי פרויקט סיוע. הפרויקט מקיף כמה רבדים. ברובד הפרט מגיעים אלינו נשים וגברים ואנחנו נותנים סיוע בתחומים שונים כמו הוצאה לפועל, דיור ציבורי, משכנתאות, פינויים, פלישות ועוד ועוד. ברובד הקהילה אנחנו מגיעים אליה, יוזמים סדנאות, יושבים עם קבוצות וחושבים יחד מה אפשר לעשות כדי לשחרר קצת את הצוהר. ברובד הארצי אנחנו מגישים בג"ץ אם צריך.

המודל מתבסס על עבודה עם הקהילה ובתוכה. אנחנו מנסים לשבור את מנגנון המרחב המשפטי ולשאל מהם עורכי דין ומהו בית משפט. זה מנוף להמון חשיבה, להמון התחבטויות, להמון דילמות אתיות ומקצועיות - כעורכת דין, כאישה, כיהודייה, כישראלית - יש המון המון צמתים של זהויות וכל אחד תורם את ההיבט שלו במרחב שנקרא אני. נתון מעניין שניכר מיד לעין הוא שרוב הפונים אליי הם נשים. נשים חשות צורך לשמור על אחדות הבית ועל קורת הגג. באופן אבסורדי ברוב המקרים הן מגיעות עקב חובות שאינם שלהן כלל, אלא של הבעל או של הילדים. כשפותחים את המכתב מההוצאה לפועל אני מגלה שמדובר בחוב שהבעל צבר בערך שנתיים לפני שנכנס לכלא. בבית הוא הרביץ לה רוב הזמן וכשהוא נפטר (אני קצת צינית, אבל אלה המקרים שמגיעים אלינו) או נכנס לכלא פתאום היא מגלה שחל על הבית צו פינוי, וזה מזמן לנו קשיים רבים.

אישה מיפו אמרה לי פעם "קלריס מה את רוצה, לנשים עניות אין זכויות". אני הייתי בטוחה שהיא לא ממש צודקת כי יש לנו כלי משפטי ואנחנו יכולות להשתמש בו ולשנות ולסדר ולפרק ולהרוס, אך לצערי הצדק באמת איתה. המשפט הישראלי מתהדר בזכויות הבסיסיות המוקנות לנו - הזכות לטיעון, הזכות להביא את סדר

יומנו לפני בית המשפט, הזכות לנגישות לבית המשפט. אלא שהנגישות הזאת אכן הופכת להתנגשות. יש התנגשות עם מערכת המשפט, לא נגישות אליה. הנשים שאני מייצגת והנשים שבדרך כלל זקוקות לסיוע שלי (השירות ניתן בחינם), אינן מגיעות לבית המשפט כתובעות זכות או כמממשות זכות או כתובעות את שלהן. הנשים האלה מגיעות כנתבעות, כנאשמות, כנשים שכשירותן לשמש כהורה מוטלת בספק וכן כנצלניות, כמקבלות קצבה מביטוח לאומי וכנשים שאינן עובדות. בקיצור, כל הסטריאוטיפים הכי גדולים שיש על נשים כאלה דבקים בהן. לצערי ברוב המקרים אין הן מגיעות לבית המשפט לא רק מפני שאין להן ייצוג משפטי או סיוע, אלא מפני שלפעמים אין להן מאה שקל לדמי נסיעה באוטובוס ולאגרת בית המשפט או הרשות המקומית כדי להסדיר את החובות. אז אנחנו יכולות לדבר על הזכויות המוקנות עד מחר. אני אומרת תמיד שיש עץ זכויות גדול ויפה מאוד ובו כמה תפוחים יפים מאוד - הזכות לטיעון, הזכות לדיוור, הזכות לפרטיות, אבל צריך סולם כדי להגיע אליהם ולא לכל אחת יש סולם. לפעמים הסולם רעוע, והעובדה שזכות קיימת אין פירושה שהיא נגישה.

לצערי השיח המשפטי הקיים - הן של בית המשפט, הן של עורכות הדין ועורכי הדין, הן של לשכת עורכות הדין ועורכי הדין והן השיח הפמיניסטי בארץ - הוא אוניברסליסטי ואשכנזי מדי לטעמי. הוא שיח שמדיר נשים אלה ולא נותן להן מקום, זה שיח שמקיא אותן מתוכו ולא נותר להן אלא לשרוד או לחלופין להכתיב שפה אחרת ומרחב אחר, או להגדיר את המרחב שבו הן חיות, שהוא מרחב דכאני. הסתכלות חד-ממדית או הסתכלות שטחית תחשוף נשים מסכנות, חלשות, חסרות מזל, הפועלות אך ורק מתוך מצוקה. אני חייבת לומר שבעבודתי איתן גיליתי תגלית גדולה - שגם בתוך המרחב הדכאני הזה מתגלות נשים עצומות. אין מילה אחת שיכולה לתאר את הכוח, את העצמה, את הגודל של נשים המחליטות לקחת את המרחב הזה לידיהן ואם לא לפרוץ אותו, אז לפחות לשנות אותו מתוכו. אם לא לעזוב את הגבר המכה שלה כי היא לא יכולה, כי יש לה ילדים, כי פקידת הסעד אמרה לה משהו אחר ואין מעון לנשים מוכות שיכול לקלוט אותה, אז היא תנסה בכוחותיה ובעולמה לשנות את המרחב שלה. נשים מנסות להביא שיח זה גם לבית המשפט כדי שבית המשפט מן הכס הרם שלו, בדברו על האדם הסביר יידע שמערכת החיים של מרשתי אניטה מיפו מכתיבה מרחב אחר ומרחב פעולה אחר. על בית המשפט לטפל בתיק שלה ולהכריע בו לא כמי שהתעלמה מהחוק, פלשה לבית ושברה את המנעול של עמידר ולקחה נכס רחמנא לצלן של משרד הבינוי והשיכון, אלא כאישה שלא נותרה לה בררה.

העבודה עם נשים נחושות לגבור בחיי היום-יום על טרדות ומצוקות וקשיים, שלצערי נעשו לחם חוקן, רק שהלחם הזה אינו משביע, היא מעניינת ומאתגרת. מעניינת לא רק בעבודה איתן או בהסתכלות שלי באופן שהנשים האלה מעצבות להן מרחב משפטי אחר, אלא גם מפני שהיא מאתגרת את המרחב שלי. אני רואה את עצמי ורואה כל אישה כצומת וכמפגש של המון זהויות - נשים, ערביות, יהודיות, מזרחיות, אשכנזיות, לבנות, צהובות, מולקולות באוויר, לא משנה מה, והנשים האלה אילצו אותי להתבונן בעצמי במראה ולגלות גם דברים אחרים, לגלות עד כמה אנחנו קשורות בעבודות לא רק של יחסי עורכת דין-לקוחה, אלא גם בעבודות של היסטוריה, מקום, הורים, סיפור, נרטיב, ולגלות עד כמה המרחב הזה דומה מאוד אצל שתינו. אנחנו דומות מאוד ושונות, אך הדמיון רב מהשוני.

נשים פלסטיניות במרחב הישראלי

עאידה ת'ומא-סולימאן, מנכ"ל עמותת "נשים נגד אלימות"

אני לא יודעת אם אפשר להגיד על פלסטינית אחת אזרחית מדינת ישראל, החיה בעיר ערבית, שהיא עירונית. יש לנו יישובים שנקראים ערים: נצרת נקראת עיר, סחנין נקראת עיר, סמארה נקראת עיר, טהיר נקראת עיר. השאלה היא האם אלה ערים באמת, במלוא מובן המילה, כלומר ערים אשר להן אפיונים תרבותיים ומבנה עירוני ואשר תושביהן מנהלים אורח חיים עירוני ומתקיימים ביניהם יחסי גומלין אופייניים לערים, ולא ליישובים קטנים או לכפרים.

אני נוטה להאמין שרוב היישובים שלנו הם כפרים קצת מנופחים. כפרים שגדלו קצת עם הזמן, אבל אני לא רואה בהם מרכיבים של עיר אמיתית ולכן אני לא יודעת אם אדבר על נשים עירוניות. אני יודעת שאדבר על נשים פלסטיניות, אזרחיות מדינת ישראל, וכמובן כבר נדוש לדבר על שלושת הרבדים החוצים את חיינו ומשפיעים עליהם: כנשים פלסטיניות אנחנו גם חלק ממכלול הנשים במדינת ישראל, וכל מה שייאמר על נשים יהודיות ועל השפעת החיים במדינה עליהן חל גם עליי ומשפיע עליי ועל הנשים הפלסטיניות בכלל. הרובד השני הוא שבהיותנו ערביות פלסטיניות אנו חלק מהאוכלוסייה הערבית הפלסטינית, וכל מה שמשפיע על חיי האוכלוסייה שלנו משפיע גם על חיינו. הרובד השלישי הוא היותנו נשים החיות בתוך חברה פטריארכלית ובחלקה הגדול גם שמרנית. כיצד זה משתלב בנושא שלנו?

אני עדיין זוכרת את הסיפורים של אימא שלי על כך שכל צעירי נצרת היו קמים בחמש בבוקר, מתאספים על ההר בסמוך למאפייה ולבאר, רחוקים מאמצע העיר. אז לא היו מים זורמים בבתים. צעירים וצעירות היו יורדים בחמש בבוקר לאפות את הפיתות וגם למלא מים. המרחב הזה שהיה לרבות מן נשים שלנו שעבדו בשדות (ואני בטוחה שיש עדיין נשים בדוויות רועות צאן), האפשרות לצאת ולנוע ממקום למקום אינה תלויה בהבאת מודרניזציה. גם לאימא שלי היה המרחב הזה, ואילו אצלי אני לא יודעת אם המרחב הזה עדיין קיים. היום עם המודרניזציה והתרבות המערבית אני לא בטוחה שהמרחב קיים. לא אני ולא אף אישה ערבית פלסטינית אחת יכולה לצאת

מהבית סתם כך בחמש בבוקר לאפות פיתות. זה חלק מהסכנות הטמונות בחיים המודרניים שאולי ידענו על קיומן, אבל לא היינו מודעות להן בזמנו.

היום מדברים על ססמה ידועה מאוד שהתנועה הפמיניסטית טבעה: "החזירו לנו את הלילה". אולי אנחנו כנשים פלסטיניות לא התחברנו אליה כל כך. אני אומרת - תנו לי קודם את היום, אחר כך נדבר על הלילה. כאישה פלסטינית היום אינו שלי. אם תסתובבו היום ברחובות נצרת תראו נשים ממהרות, נשים הולכות בצעדים רחבים ממקום למקום. הנשים אצלנו הולכות מהעבודה לבית, מהבית לקופת חולים, מקופת חולים לשוק, וחוזרות הביתה. המנהג לטייל ברחוב לא קיים כמעט. קודם כול מפני שהרחוב במקומות רבים לא בנוי לטיול, הוא צפוף מאוד. להזכירכם, זה כפר שהתנפח, לא עיר מתוכננת כמו מודיעין, שבה רחובות גדולים ורחבים ומקומות חניה. אצלנו בונים ומתרחבים, והרחובות נשארים צרים וצפופים. אבל מעבר לזה, התפיסה היא שהרחוב איננו שלנו. הרחוב הוא לא של הנשים, הרחוב והמרחב הציבורי שייכים בעצם לגברים, וכל פלישה למרחב הזה אמורה להיות קצרה עד כמה שאפשר וממנה יש לחזור למקום הטבעי שהוא הבית, המקום הסגור, המרחב הפרטי. גבר מהכפר או מהעיר שלנו שיישב כאן יגיד בצדק, "ולגברים יש הרבה מקומות בליו?" ובכך יגע מן הסתם ברובד השני שדיברתי עליו, והוא אפליית האוכלוסייה הפלסטינית במדינה לרעה, אבל גם המקומות המעטים שיש, אינם מרחב של נשים. רק בתקופה האחרונה מתחילים לראות צעירות פורצות דרך ויוצאות סתם לשבת בבית קפה לשתות קפה ולאכול עוגה. זה לא כל כך מובן מאליו.

זה המצב במרחב הציבורי, ואביא מקרה מחיי כדוגמה לנעשה במרחב הפרטי. בזמן האחרון אני וכן זוגי קנינו דירה בעכו ועברנו אליה מנצרת. כשנכנסנו לדירה היה בה קיר מפריד בין המטבח לבין הסלון, ואני חשבתי לשבור את הקיר הזה. רציתי מרחב, אני רוצה בית שאומר אהלן וסהלן כאשר נכנסים. זרועות פתוחות. וכולם חשבו שאני משוגעת כי בבתים שלנו המטבח אמור להיות "רחוק". זה המקום שהאישה נמצאת בו. שם היא עושה את רוב עבודתה ביום-יום ולא צריך לחשוף אותו לפני הזרים שנכנסים הביתה. כשפותחים את הדלת ונכנסים, מי שיושב בסלון יראה את המטבח? זה לא נקלט בחברה, במשפחה ובקרב האנשים שבאו אלינו הביתה. היום אני יודעת שזה היה חלק מתכנון המרחב שלי. זה היה חלק מהאופן שתפסתי את המרחב שלי. אז לא הבנתי מה אני עושה, למען האמת. לא ידעתי שזה מה שנקרא תכנון המרחב הפרטי שלי. ידעתי רק שאני רוצה שכשאעבוד במטבח ואכין כוס קפה, אוכל לשוחח עם האורחים שלי בלי קיר באמצע. אבל כנראה אנחנו ממש לא מודעות לפעמים למה

שקורה ולדרך שבה מתכננים לנו את המרחבים שלנו.

הארגון שלנו, "נשים נגד אלימות", נוסד ב-1992 במטרה לעזור לנשים שסבלו מאלימות נגד נשים. זה נושא שהיה אז טאבו, ממש טאבו. אף אחד לא רצה לדבר על זה, גם לא אנשי המקצוע. העובדים הסוציאליים, המוסדות, לשכות הרווחה, אף לא אחד נגע בנושא הזה עד שבאנו והנחנו אותו על השולחן והתחלנו לדבר עליו ולשנות. היום אני יודעת שגם העשייה הזאת, שהיא כאילו בנושא האלימות, אולי אפשר להגיד עליה שגם היא תכנון המרחב שלנו והרחבתו, כי אנחנו אפשרנו לאישה הפלסטינית לחשוב שהמרחב שלה לא חייב להיות הבית המדכא והאליים, ואפשר לחשוב גם על מרחב אחר. אפשר לחשוף את המקרה הפרטי מאוד ולחפש ולבנות מרחב אחר שיהפוך בשלב כלשהו למרחב פרטי חדש.

אנחנו הקמנו את המקלט הראשון לנשים מוכות. התלבטנו מאוד איפה להקים את המקלט הזה. האם לפתוח אותו בעיר גדולה שתבלע אותו כדי שלא יזהו אותו ולא ישימו לב אליו? האם להקים אותו בחיפה או בעכו או בעיר מעורבת אחרת? כי ידענו, להקים אותו בנצרת או בכל מקום אחר היה כמו להקים אותו בכפר. כולם מכירים את כולם. כולם יודעים הכול על כולם. יודעים שבבית ממול גר השכן שאבא שלו גר קודם בבית הזה והוא הבן של זה ואח של זה ואחות של זאת, וכן הלאה. התלבטנו ולבסוף הקמנו את המקלט שלנו באחד הכפרים ואני רוצה להגיד לכם שחששנו ושאלנו האם לבנות חומה גבוהה? האם צריך שמירה? ואז הקמנו את הבניין והוא עדיין קיים, כבר 12 שנה, באותו מקום. והכפר התרגל לבניין ולא רק לבניין. תושבי הכפר התרגלו לכך שיש נשים ושהנשים יוצאות ומתערבות בחיי הכפר ומשתמשות בשירותים הקיימים בו, ואם זה לא שינוי מרחב והרחבת המרחב, מה זה? אבל מה, לא הייתה כאן כפייה של תרבות ותכנון מערבי, אלא באנו מבפנים ושינינו קצת קצת. היום אחד הקשיים הכי גדולים העומדים לפני הנשים שיוצאות מהמקלט הוא, לאן ללכת מכאן? האם לחזור לכפר מוצאן או לעיר מוצאן? או לפתוח חיים חדשים במקום אחר שאף אחד לא מכיר אותן שם ולא יודע דבר עליהן? עם השנים חל שינוי. יותר ויותר נשים חוזרות למקום מוצאן ומשתלבות בו מחדש. הן בונות מרחב חדש, לאו דווקא בבית חדש. לא תמיד הן עוזבות את ביתן ולא תמיד מתגרשות, אבל גם הנשים שחוזרות לביתן של בן הזוג האלים פותחות כיוונים חדשים ומתחילות להתרחב קצת ולצאת למרחב הציבורי.

אני חושבת שהמאפיין אותנו - נשים פלסטיניות בפרט ואת כל החברה שלנו בכלל

- הוא הניסיון היום לתכנן את המרחב שלנו מחדש, לפתוח ולשבור חומות. אולי אולי זאת תהיה הזדמנות בשבילנו לשלב את העשייה שלנו - הדה-קונסטרוקציה הפנימית שלנו - בדה-קונסטרוקציה שעושה החברה שלנו לחברה הישראלית המפלה לרעה, הגזענית לעתים והמדכאה והיוצרת התבדלות. אם נצליח לשלב את הרחבת שני הרבדים - של החברה ושלנו כנשים בה - באוכלוסייה הכללית, ייתכן שנקבל מבנה חברתי אחר, תכנון אחר ומרחב אחר.

מרחב, חומת הפרדה ומחסומים

לובנה מצראווה, פעילת זכויות אדם

אספר לכם על המרחב ועל הניידות שלי. אספר לכם עד כמה זהותי כאישה ערבייה-מוסלמית-פלסטינית משרטטת לי את החיים.

אספר לכם על מחסומי הפתע בירושלים. כשאני נוסעת במכונית אני מוכנה תמיד להעביר בלחיצת כפתור את התחנה ממוזיקה ערבית לגלגל"צ כדי לחסוך מעצמי בדיקות והתנהגות גסת-רוח. גם כשאני שומעת מוזיקה ישראלית אני מעבירה לגלגל"צ, אני עושה זאת באופן אוטומטי. לא מזמן קרה ששכחתי להעביר תחנה ומצאתי את עצמי נלחצת ולוחצת על כל כפתור אפשרי ברדיו ליד שתי חיילות.

- "שלום", אמרה אחת.
- "שלום גם לך", אמרתי לה.
- "סליחה, מותק, חשבת שאת ערבייה, את יכולה להמשיך בדרכך".

כמה מותק אני כשחושבים שאני יהודייה וכמה לא מותק כשאני ערבייה.

פעם אחרת, מתוך הזדהות עם חברה פלסטינית ההולכת בכיסוי ראש, החלטתי לעשות את הסידורים שלי ברחוב יפו בלבוש מסורתי. שמונה פעמים לפחות עצרו אותי חיילים או שוטרים ובדקו את תעודת הזהות שלי ושאלו שורה ארוכה של שאלות. המחשבה להתיישב בבית קפה נמוגה. תחת כיסוי הראש הייתה אותה לובנה, אני. ההחלטה מה ללבוש באותו יום קבעה עבורי באיזה יחס אזכה ומה יהיו המרחב ומידת הניידות שלי.

בכפר הולדתי לא היה קשה פחות. התרבות, הדת והמסורת קבעו בשבילי לאן יכולות השאיפות שלי להגיע. האישה הפלסטינית נולדת לתוך רשת סבוכה של קודים מוסריים, תרבותיים, ערכיים ופוליטיים המגבילים את שאיפותיה, את מחשבותיה ואת תנועותיה.

רובנו מסכימות שהמסורת והתרבות הערבית מפלה נשים לרעה. לפעמים אנו מגלות אף אמפתיה ורחמים לגורלן של נשים פלסטיניות וממהרות לגנות את התרבות והכללים המקבעים אותה במעמד נחות וחוסמים את דרכה להגשמה עצמית. אך לא כך הדבר כשמדובר בסוג אחר של דיכוי, וכוונתי היא לדיכוי שגורם הכיבוש לעם הפלסטיני בכלל, ולנשים בפרט. שם נחלקות הדעות ולא כולנו מסכימות לגנות דיכוי זה. בסוגייה זו הפמיניזם מגלה פנים נוספות. יש נשים שהן פמיניסטיות ומתנחלות, פמיניסטיות ומסכימות לכיבוש ולמחסומים. יש ארגוני נשים המסרבים להתעסק בשאלת האישה הפלסטינית והכיבוש. פתאום לידה במחסום נעשית דבר לגיטימי והמחסום המגביל את תנועתה של האישה הפלסטינית ומונע בעדה מלמלא צרכים בסיסיים נעשה לגיטימי גם הוא. המרחב שלה כבר לא מעניין עוד אף אחד והאמפתיה והרחמים שאנו רגילים לגלות כלפיה הופכים לגסות רוח ולעניין שאינו מענייננו. והכול למען הביטחון, כך אומרים.

הכול למען הביטחון - שהאישה הפלסטינית תתייבש במחסומים, שלא תגיע לקופת חולים, ללימודים, לקרובי משפחתה, שתשלם מחיר יקר כדי שהאישה הישראלית תיהנה מביטחון ומניידות. המרחב של האישה הפלסטינית צר ומוגבל ולא רק זאת. התנועה שלה, אם היא מתאפשרת, כרוכה בעלבונות, בפחדים, בתחנונים ובהרבה מזל. הניידות שלה תלויה ברחמי הכובש, במצב רוחו ובגילו.

לקח לי שלוש שעות וחצי להגיע למחנה אל-ערוב לשלוח דברי מזון. הייתי רחוקה משם מרחק עשר דקות, אך המזל לא האיר לי פנים ושני החיילים שישבו במחסום הרביצו לי ולנהג וקראו לי זונה. לא ויתרנו והמשכנו בחיפושינו אחר חייל טוב. גיליתי שכך נהוג, כולם מעדכנים את כולם איפה יש "מחסום טוב". ואכן אחרי נסיעה של שלוש שעות וחצי בחום של אוגוסט הגענו ליעדנו. נהג אחד גילה לנו איפה יש חייל טוב, והחייל אף אמר לנו שלום.

רק אל תגידו לי שמגיע לי לקבל מכות למען הביטחון ואל תגידו לי שאני צריכה לעבור בדיקות פולשניות, עלבונות מיניים, פחד ושתיקה למען הביטחון, כי לי כאישה פלסטינית בנמל התעופה בן-גוריון ובמחסום ליד מחנה אל-ערוב נמאס לשלם את מחיר הביטחון שלכם. או כאילו ביטחון שלכם, שהרי כולנו יודעים (או לא רוצים לדעת) שהמחסומים הם סוג של ענישה והם חוסמים ומקבעים את המציאות הקשה של האישה הפלסטינית. גם כשהיא מוצאת לה פתח קטן בחומת המסורת ומחליטה להתקדם היא נתקלת בחומת בטון ענקית ובחייל שאומר לה "לכי הביתה".

אני שואלת, האם המחסומים מקנים ביטחון או שהצבתם היא ניסיון נואש להתעלם מהחלק האנושי שבנו? מהעובדה שקיים עם שלם לא רחוק מכאן שחי תחת כיבוש וזכויותיו הבסיסיות מופרות? האם ההכרה בקיומו מאיימת ודורשת מכל אחד ואחד מאתנו לבדוק את עצמו מחדש? האם מצב שבו עם שלם - נשים, גברים וילדים - חי בכיבוש, מאחורי חומה, רעב, מתוסכל, בלי נגישות לחינוך, לפרנסה ולמרחב, יביא ביטחון?

הכיבוש, החייל, העוצר, הסגר, החיסולים והמסורת הם סוגים שונים של מחסומים, אך החומה אינה משאירה לבני העם הפלסטיני שום תקווה.

חומת ההפרדה מנקודת מבטה של האישה הפלסטינית

נוחא מוסלה, עיתונאית, כפר עקב

אני מורה במקצועי, אבל אירועי האינתיפאדה השנייה גרמו לי להתעניין בעיתונות ובתקשורת ולכן שיניתי את דרכי המקצועית. הרגשתי טוב כשנסעתי ברחבי הגדה המערבית בתקופה שבה אנשים לא יכלו לצאת אפילו מפתח ביתם. תפקידי היה להסתובב בשטח, לראות דברים ולדבר עם אנשים. נעשיתי עיניהם ואוזניהם של ארגוני התקשורת שאיתם עבדתי ושאותם ייצגתי. התעניינותי גברה כשהתחלתי במשימה החשובה של הכנת תקציר החדשות שהופיעו בעיתונות הפלסטינית. העיתונים האלה עסקו בעניינים פנימיים כמו המצב במחסומים וסבלו של העם הפלסטיני, וגם עסקו בנושאים פוליטיים אזוריים.

הפן האחר של חיי מתמקד במקום מגוריי. אני גרה בכפר עקב. זה אזור שנחשב לחלק מ"ירושלים המאוחדת", אך סובל מאוד בגלל קרבתו לגדה המערבית, בגלל קרבתו למחסום קלנדיה ובעיקר בגלל הקרבה שלו לגדר ליד א-ראם. אתמול היה יום הולדתו של בני. עבד אל נאסר, בני בן התשע לא היה יכול להזמין את קרוביו ואת חבריו מירושלים, מראס אל עמוד ומסילוואן, האזור שממנו באתי. ההפרדה האחרונה בין פלסטינים לבין פלסטינים באזור הזה נועדה להמשיך ולפצל את הקהילות הפלסטיניות. חסימת מעבר האנשים במחסום קלנדיה נועדה להכין את הירושלמים למצב ההפרדה המסוכן הזה. המטרה היא להדגיש את מדיניות ההגבלות. מגבילים את יכולתם של אנשים להגיע לבתיהם, לקרוביהם, למקום עבודתם, לבתי הספר, לאוניברסיטאות, למקומות התפילה ולעוד מקומות רבים אחרים. לבידוד זה יש השפעה חמורה על יכולתן של הנשים הפלסטיניות לממש את זכויותיהן ברבים מאזורים אלה. כשביקשו שאדבר על נשים והגדר, היססתי מפני שהגדר משפיעה על המשפחה כולה. אבל בעצם זה נכון, הגדר משפיעה על נשים יותר מכול.

הגדר השפיעה על המשפחות באופן שלילי כי הרסו בתים שעמדו ליד התוואי שלה. עד כה נעשה הכול בטענה שלא היו להם רישיונות בנייה. הרשויות בישראל חוקקו

חוק עוד בזמן שערפאת גסס ברמאללה, ובעקבותיו יצא צו צבאי שקרא לפנות את כל השטח המשתרע במרחק 500 מטרים מהצד הפלסטיני של הגדר. הנתבי הפתלתל של הגדר גורם להפרדה בין קרובים וחברים באותה קהילה, כפי שראיתם שקורה באזור קלקיליה. הנה דוגמה: כלה באה מראס עטיה שנחשב לאזור קו התפר, וכדי להיכנס אליו זקוקים לאישור מיוחד. זה אזור שנמצא בין הקו הירוק לבין פלסטין, בין הקו הירוק לבין הגדר. רק תושביו רשאים לנוע בו. איש אינו יכול להיכנס לאזור התפר. כלות מאזור קו התפר לא יכולות להתחתן בלויית בני משפחותיהן.

הגדר הגבילה את היכולת לנסוע למקום העבודה. לפעמים נחסם המעבר לחלוטין ולפעמים אין האנשים יכולים להגיע לעבודתם בזמן סביר. אתן לכם דוגמה של נשים שנחסמו לגמרי, אבל מצאו דרכים להגיע לעבודה בסיכון עתידן. אישה אחת מהכפר ערבה, נקרא לה נאדג'ה, עבדה בעבודה הגונה במתפרה בברטע א-שרקיה. אין היא יכולה עוד להגיע לשם באופן חוקי. היא חייבת להמשיך לעבוד במתפרה כי זאת הדרך היחידה שלה להתפרנס. היא חייבת לפרנס את בנה ואת הוריה הזקנים. נאדג'ה מתגנבת לברטע א-שרקיה שבאזור התפר. זה אזור שהיא יכולה להגיע אליו בלי בעיות. בגלל הגדר היא צריכה להתגנב לשם ולגור בצריף מתחת למתפרה יחד עם חברותיה לעבודה. היא נאלצת להתגורר כחודשיים בצריף הזה ואז מתגנבת חזרה למשפחתה בערבה כדי למסור לה את המשכורת שלה וכדי לראות את בנה. היא משתמשת בתעודת זיהוי שנתן לה לצורך זה הבוס שלה במתפרה. כשהיא במתפרה יש חשש שתיעצר, היא לא יכולה לראות את בנה והוריה ונאלצת להשתמש בתעודת זיהוי מזויפת. אתם יכולים לתאר לעצמכם איזה חיים יש לה. ביקרתי אותה במתפרה. ראיתי באיזה מצב נורא היא חיה בצריף שסיפק לה מנהל המתפרה. אחר כך ביקרתי גם אצל הוריה הזקנים ואצל בנה, שלא ראה אותה חודשיים. זאת רק דוגמה אחת לאופן שבו נשים מסכנות הרבה כל כך תמורת שכר זעום שהן חייבות להביא לגדה המערבית, שבה 47% מן התושבים חיים מתחת לקו העוני.

הגדר מונעת גם מהבעלים למצוא עבודה. הנשים חיות כל הזמן במתח עצום. הן דואגות לבעל שצריך להתגנב שוב ושוב לישראל ממקומות כמו ראס עטיה, ממקומות באזור קו התפר ומאזור קלקיליה בניסיון למצוא עבודה. הנשים דואגות כי אם הבעלים ייתפסו, יכניסו אותם לכלא והם יצטרכו לשלם קנס גבוה מאוד. נשים נאלצות לחיות כמשפחות חד הוריות פרקי זמן של חודשיים-שלושה בלי לקבל תמיכה מהבעלים. זאת קהילה שתלויה מאוד בתמיכה מהמשפחה והעובדה שבני משפחה לא יכולים לבקר את הנשים האלה גורמת לכך שהן מבודדות, בודדות ומודאגות.

גם מבחינת החינוך מגבילה הגדר את העם הפלסטיני ואת המורות והנשים השואפות לרכוש השכלה. אתן לכם דוגמה, אנשים מירושלים לא יכולים ללמוד באוניברסיטת ביר זית. מי יילך לקבל רישיון להיכנס לביר זית? גם לאוניברסיטת אבו דיס יש בעיה. תושבים מירושלים לא יכולים לנסוע לאבו דיס. הילדות מראס טירה אמורות ללמוד בבית הספר בראס עטיה שנמצא חצי קילומטר משם. אבל הבנות יאלצו לעבור הטרדות במחסום, ולכן מאלצים רבות מהן להישאר בבית. נערות רבות בגילים 12 עד 15 יושבות בבית ומחכות לשידוך. אתם יכולים לתאר לעצמכם מה זה עושה לחברה הפלסטינית ואיך זה מדכא את האמהות ואת הבנות שיושבות בבית ומחכות לבעל שיפתור את הבעיה שלהן.

לסיום, כשבוחנים את הנושא בהקשר רחב יותר יש לדון בנושא איחוד המשפחות ובהחלטה שלפיה יזדקקו תושבי מזרח ירושלים לאישורים כדי להיכנס לרמאללה. ברור שהשפעת הגדר על הנשים הפלסטיניות ועל החברה הפלסטינית כולה תהיה עצומה. הגדר תדלדל את החברה הפלסטינית ואת יכולתה להתרחב ולהתפשט. הפלסטינים יאלצו לחיות במובלעות מבודדות והזכויות הבסיסיות שלהם כגון הזכות לבית, למשפחה, לעבודה ולבריאות יוגבלו. לא נכנסתי לזה, אבל אתם יכולים להבין באיזה בעיות נתקלים בני העם הזה כשהם מנסים להגיע לבתי חולים, למרפאות ולשירותים חיוניים אחרים.

האם תינוק ישן הוא מקרה הומניטרי?

ליה נירגד, פעילה ב"מחסום Watch"

מחסום קלנדיה, שבו אני מבקרת בקביעות במסגרת פעילותי ב"מחסום Watch", הוא מקום מפגש מרתק של נשים פלסטיניות, נשים ישראליות המשרתות במקום כחיילות, ונשות מחסום Watch.

המחסום מגדיר באופן פורמלי הפרדה בין נשים לגברים. תקנות המעבר שונות לגבי נשים וגברים. נשים בכל הגילים ומכל האזורים רשאיות לעבור בו - בניגוד לגברים, שהתקנות לגביהם מתחלפות ובכל מקרה הן מחמירות יותר, בייחוד לגבי קבוצת הגיל ה"בעייתית" (בני 16 עד 35). הנשים מתנהלות איפוא על פי מערכת שונה, מקלה כביכול. עם זאת, כאשר אישה באה למקום עם בעלה, בנה הבוגר או אחיה, והוא אינו רשאי לעבור - לפעמים מדובר באישה חולה המלווה בגבר או להפך - הקריטריון הקובע הוא המחמיר, החל על גברים.

במחסום קלנדיה וברוב המחסומים הגדולים האחרים יש תור מיוחד המכונה "הומניטרי" המיועד לזקנים, לחולים, לאנשים עם תינוקות בידיים וגם לנשים. תור זה קצר בדרך כלל מהתור ה"רגיל", אך זהו תור קשה, שבכי תינוקות נשמע בו תדיר ובו עומדים האנשים הפגיעים ביותר. הנשים נאלצות להתמודד עם הבודק, עם הפעוט, עם ילדים שלעתים נמצאים בדרכם לרופא, ולרוב הן גם עמוסות לעיפה בחבילות. בשנה שעברה התקינו במחסומים דלתות קרוסלה (צרות במיוחד), והן הקשו עוד יותר את המעבר - בעיקר במקרה של נשים עם עגלות תינוקות או נשים הרות. עניין זה טופל וכעבור זמן מה הפסיקו להעביר נשים דרך הקרוסלות; הנשים גם אינן עוברות דרך ה"מגנומטר", לאחר שעלתה שוב ושוב שאלה בנוגע לנזק אפשרי לנשים בהיריון.

הבחנה קשיחה בין נשים לגברים מעלה כמה סימני שאלה, למשל: גבר בן חמישים אינו זכאי לעמוד בתור ה"הומניטרי" ועליו להידחס בתור הרגיל, אך צעירה בת עשרים, מתוקף היותה אישה, "זכאית" לקיצור דרך בתור המיוחד. במקרה זה ברור שההבחנות המגדריות אינן קשורות למציאות בשטח, אלא נסמכות על תבניות חשיבה שאין להן שום קשר למקום.

מטבע הדברים קיומו של המחסום והכוח המופעל בו מאפשר לבעל השררה להגדיר שאלות מהותיות כמו מהו מקרה הומניטרי. עם התקנתן של הקרוסלות, בתקופה שנשים עדיין נדרשו לעבור בהן, נתנו אישורים מיוחדים ל"מקרים הומניטריים" (הכוונה הייתה לנכים) לעבור מחוץ למחסום. פנייה שלנו בניסיון לעזור לאישה שביקשה אישור כזה כדי לא להעיר את בנה שישן בעגלה, נתקלה בתשובה המוחצת: "תינוק ישן זה לא מקרה הומניטרי!"

חשוב לציין שהתור ה"הומניטרי" נתפס בעיני החיילים כתור שמתארגן "בחסד", או לדבריהם כ"טובה שאנחנו עושים להם". לכן הוא מתבטל לעתים ולכן גם היו מצבים רבים שדווקא העומדים בתור הזה היו חשופים לשמש ולגשם. כל תלונה בעניין זה נענית בתשובה "הן יכולות לעמוד בתור הרגיל."

באופן כללי התנהלותן של הנשים הפלסטיניות במחסום גאה מאוד. גם כשהן נתקלות בבעיה הן מנסות לעמוד על שלהן, וגם כשהן מתחננות רובן אינן בוכות ואינן "נשברות" מול החיילים. כלפינו הן נוהגות בדרך אחרת, ואינן מסתירות את סערת הרגשות שלהן. נקודה מטרידה, המזמינה מחשבה נוספת, היא העובדה שבתור ה"הומניטרי" אין נתקלים בדרך כלל במחוות של עזרה הדדית בין נשים שאינן מכירות זו את זו. אישה מנסה לפשפש בארנק ולמצוא תעודה בעודה אוחזת פעוט ותיק נוסף, ואף אחת אינה מציעה לה עזרה. קשה לדעת כיצד לפרש את התופעה: אפשר רק לשער שהמצוקה הקשה של העמידה במחסומים פוגעת ביכולת לגלות נדיבות ואמפתיה.

קבוצת הנשים השנייה המגיעה למחסום היא זו של החיילות - יש לציין שנתקלתי רק בנשים מעטות בתפקידי פיקוד וקצונה. החיילות עוסקות באותם תפקידים כמו החיילים, בדרך כלל הן האחראיות על התור ה"הומניטרי", אבל בהחלט לא תמיד. הן נדרשות למלא תפקיד מיוחד רק כאשר עולה צורך בבדיקה על גוף אישה. בהקשר זה היינו עדות למקרה מצמרר במיוחד של שימוש בחיילות ביום שבו הוטל סגר בקלנדיה: קהל גדול נדחס מול גדרות התיל שנמתחו לרוחב המחסום, והנשים עמדו בקדמתו. מכיוון שהחיילים אינם רשאים להדוף את הנשים הפלסטיניות הוצבו החיילות מלפנים, בנקודות החיכוך, וכך נוצר מצב של עימות חזיתי בין נשים לנשים.

המגע בין החיילות לנשים הפלסטיניות מעורר מועקה. החיילות קשוחות, קשות, ולעתים דומה שהן מעוניינות במיוחד להפגין את ה"מקצועיות" שלהן ולהוכיח שאינן נפלות בדבר מה"בנים". התנהגותן כלפי הגברים הפלסטינים העומדים בתור נוקשה

גם היא, לעתים נוקשה מזו של החיילים. רגעים משפילים במיוחד עבור הפלסטינים הם אלה שבהם חיילת עורכת בדיקה על גופו של גבר, היא פוקדת עליו בסמכותיות ללכת, לחזור לאחור, לשתוק וכך הלאה.

בכל מקרה קשה להעיד על אחוות נשים החוצה את גבולות הלאום והתפקיד. מדובר כאן בקבוצת נשים שהשתעבדה לחלוטין לעולם המושגים הצבאי, ויש שיאמרו הגברי.

מעניין לציין שהחיילות, שאינן נבדלות בדבר מן החיילים בציווד ובנשק, מקפידות מאוד ככלל על הופעתן החיצונית - לרוב הן מאופרות ולעתים קרובות היד האוחזת באם-16 מטופחת, כולל מניקור. מתעורר הרושם שתחת המדים, או מעבר להם, יש רצון להדגיש את הנשיות, גם אם מדובר בהיבט מסוים מאוד שלה.

קבוצת הנשים השלישית המגיעה למחסום היא הקבוצה שלנו, מחסום Watch, המביאה למקום נשיות מסוג אחר. מחד גיסא אנחנו עושות שימוש מכוון בדימויים נשיים, כלומר, אנו מנצלות את העובדה שהחיילים, המערכת הצבאית וגם הפלסטינים עצמם מקבלים בטבעיות את הנוכחות שלנו שם בתור נשים. זוהי נוכחות שמשרתת בעיניהם אמפתיה, רוך, ועמדה החורגת מזו של הצבא. מאידך גיסא נשות מחסום Watch גם פועלות לעתים בתקיפות רבה מול החיילים. הן מפעילות לחץ, צועקות, מתעמתות ומפגינות באופן חד-משמעי אי-קבלה של המערכת הסובבת אותן.

יחסם של החיילים בשטח ושל המערכת הצבאית המאשרת לנו לעמוד במחסומים נבנה, לטוב ולרע, על רקע היחסים בין נשים לגברים בחברה שלנו. נשות מחסום Watch נתפסות כ"נשים טובות", "סבתות", "דודות", או לחלופין כ"לסביות", "מכשפות" וכו'. מאגר שלם של דפוסי התייחסות לנשים בא לידי ביטוי במפגש הזה, ולעתים נדמה שכוחו עולה בהרבה על זה של הסוגיות הפוליטיות. זאת אחת הסיבות לכך שמחסום Watch אינו מצרף לשורותיו גברים - נוכחות גברים נוטה להחריף את העימות עם החיילים ולהעביר את המפגש למישור אחר. מדובר, איפוא, במודל נשי מורכב המשלב הומניות ורוך אך גם עצמה, התנגדות למערכת ואסרטיביות - לפי הצורך. בדימויים סטריאוטיפיים אפשר לומר שהחיילים נתקלים באחות הרחמנייה, אך גם באגם (או בחמות!) הנזעמת.

לסיכום: הן הפלסטיניות והן נשות מחסום Watch מתנהלות במרחב החורג מהמרחב הרגיל של המחסום. לגבי החיילות, הנושא ברור הרבה פחות. הרושם העולה מן השטח הוא שהמדים והרובה חזקים מכל הגדרה מגדרית.

